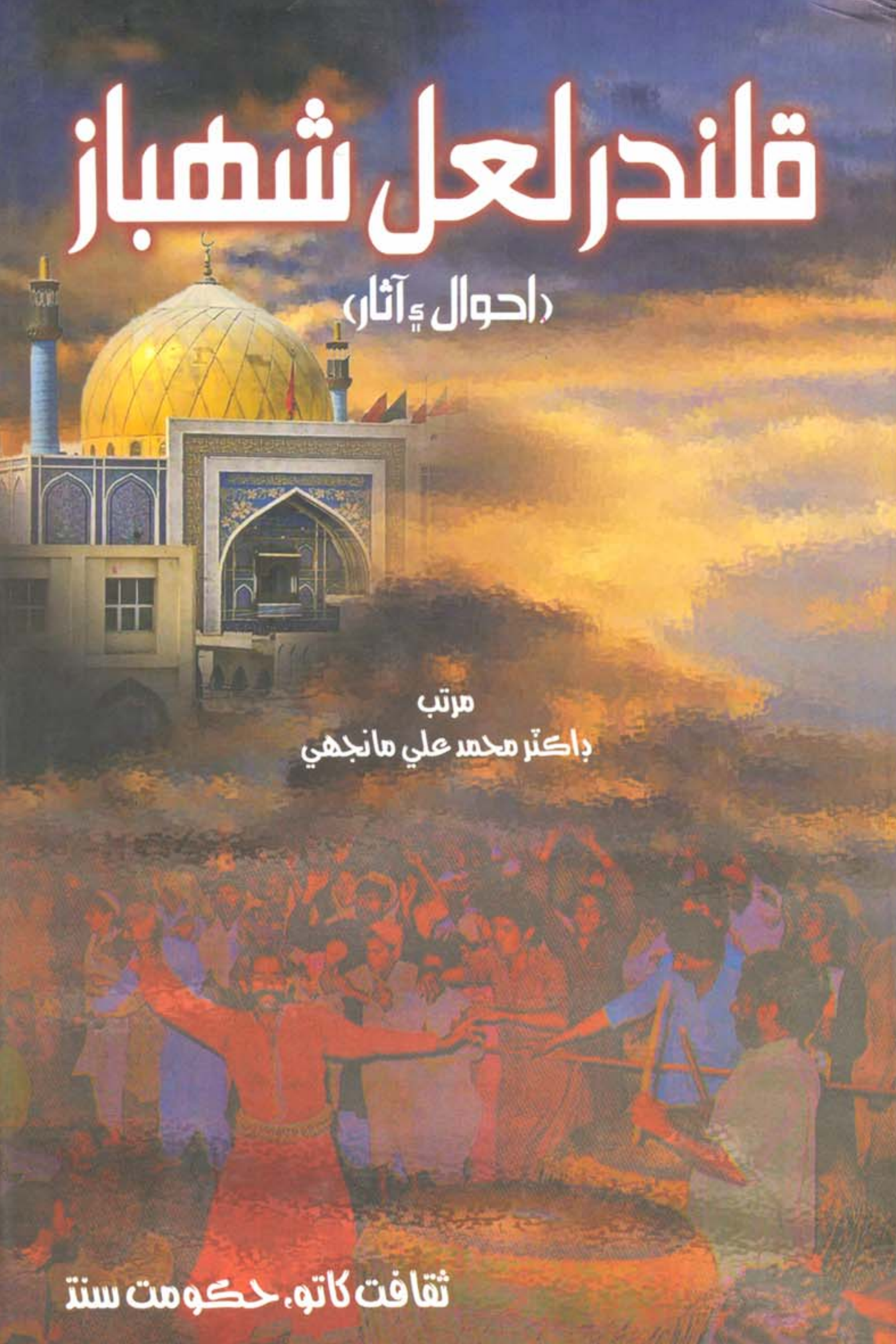

قلندر لعل شهباز

(احوال ۽ آثار)

مرتب

ڊاڪٽر محمد علي مانجهي

ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ

قلندر لعل شهباز

(احوال ۽ آثار)

مرتب

ڊاڪٽر محمد علي مانجهي

ثقافت کاتو حڪومت سنڌ
ڪراچي. 2010ع

ڇپائيندڙ جا حق ۽ واسطا قائم

ڪتاب جو نالو: قلندر لعل شهباز (احوال ۽ آثار)
مرتب: ڊاڪٽر محمد علي مانجهي
پهريون ڇاپو: 2010ع
ڪمپوزنگ: عبيدالله ميمڻ
ڪمپيوٽر لي آئوٽ: فهيم احمد سولنگي
ڇپيندڙ: سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي
فون: 021_32737290
ڇپائيندڙ: احمد بخش ناريجو
سيڪريٽري ثقافت کاتو
حڪومت سنڌ

قيمت: 200/= رپيا

حضرت قلندر لعل شهباز جي 758 هين عُرس
جي موقعي تي خاص اشاعت

ڪتاب حاصل ڪرڻ لاءِ
ثقافت کاتو ڪتاب گهر
سامهون ايم پي اي هاسٽل
سر غلام حسين هدايت الله روڊ
ڪراچي 74400، سنڌ
فون: 021_99206073

فهرست

پبلشر نوٽ.. 5
مرتب جو نوٽ 7
مخدوم قلندر لعل شهباز رحه
پيرو مل مهر چند آڏواڻي 11
مخدوم عثمان لال شهباز قلندر
مولائي شيدائي 27
حضرت قلندر شهباز
ضياءالدين بلبل..36
قلندري مشرب، تاريخ جي روشني ۾
علامه غلام مصطفيٰ قاسمي..45
علم ۽ عرفان جو آفتاب: مخدوم لعل شهبازؒ
علامه غلام مصطفيٰ قاسمي 51
سيد عثمان قلندر شهبازؒ
علامه غلام مصطفيٰ قاسمي 58
قلندري طريقي جي قدامت ۽ ان جا ڪي اصول
علامه غلام مصطفيٰ قاسمي 71
لعل شهباز جي روضي جا تاريخي ڪتبا
ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ..76
قلندر جي ڪلام تي ٿيل تحقيق جو جائزو
ڊاڪٽر غلام علي الانا 81
قلندر جو طريقه تصوف
ڊاڪٽر اياز قادري 96
قلندر جو دور
ڊاڪٽر اياز قادري 105
قلندر لال شهباز
تنوير عباسي..111
قلندر شهباز جو سنڌ ۾ قيام
ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي 118

حضرت سيد عثمان قلندر ؒ
تاج صحرائي 122
حضرت لعل شهباز قلندر (تاريخ جي آئيني ۾)
محمد حسين ڪاشف........................ 128
شيخ محمد عثمان مروندي قلندر لال شهباز سيوهاڻي ۽ سنڌس قلندري صوفي طريقو
گل محمد عمراڻي 137
حضرت عثمان مروندي متعلق روايتون
حافظ ارشد انڍڙ 143
قلندر جي شعر جي تحقيق ۽ سنڌس شاعرانہ حيثيت
پروفيسر زيب پتي 148
قلندر لفظ جي معنيٰ ۽ اهميت
ڊاڪٽر نواز علي شوق 153
قلندر، صوفي ۽ ملامتي
ڊاڪٽر نواز علي شوق 159
قلندر شهباز دستار سازيءَ کان دستاربنديءَ جو سفر
بدر ابڙو 167
قلندر جي ميلي جون فقرائي رسمون
حاجي غلام حيدر سولنگي 174
مختصر سوانح: حضرت قلندر شهباز
شيخ عبدالحليم "جوش" 179
قلندر جي ڪشتي
سيد حاڪم علي شاهہ بخاري 183
حضرت لعل قلندرؒ...... تاریخ کے آئینے میں
پروفیسر آفاق صدیقی 189
قلندر شہبازؒ
قیوم راشد 194

پبلشر نوٽ

ثقافت کاتي حڪومت سنڌ گذريل ٿوري عرصي ۾ جيتري تيز رفتاريءَ سان مختلف محاذن تي خدمتون انجام ڏنيون آهن اهي بلاشڪ مثالي آهن. نہ صرف ثقافتي پروگرامن جي انعقاد ۾ تيزي آندي وئي آهي گڏوگڏ علم، ادب ۽ تحقيق جي ڏس ۾ پڻ اهم ڪم ڪيا ويا آهن، جنهن جو مثال شاهہ سائينءَ جي حوالي سان سنڌس فڪري محورن، شخصيت، سنڌس دور جي تاريخ، جاگرافي ۽ ماحول سميت انيڪ موضوعن تي ناياب ڪتابن جي اشاعت ۽ لڳ ڀڳ سوا صديءَ جي وقفي کان پوءِ حضرت سچل سرمست جي ڪلام جي ٻيهر اشاعت ڪنهن ڪارنامي کان گهٽ نہ آهي.

علمي ۽ تحقيقي ميدان ۾ اشاعت جو اهو سلسلو اتي رڪيو ناهي پر اجا بہ اڳيرو ٿيو آهي جنهن ۾ سنڌ جي معروف شاعر شيخ اياز جو سمورو مواد جيڪو نثر ۽ نظم تي مشتمل ۽ ٽن ٻولين سنڌي، اردو ۽ انگريزيءَ ۾ آهي جي اشاعت پڻ هن کاتي جي ڪاوشن ۽ کاتي جي وزير محترمہ سسئي پليجو جي ذاتي دلچسپيءَ جو نتيجو ۽ تاريخي ڪارنامو آهي.

هي ڪتاب جيڪو حضرت لعل شهباز قلندر رحہ جي 758_هين عرس جي مناسب سان منظر عام تي آندو ويو آهي، موضوع ۽ مواد جي مناسبت سان حضرت لعل شهباز قلندر رحہ تي تحقيق جي ڏس ۾

پڙهندڙن کي نهايت ئي معياري معلومات فراهم ڪندو. هن ڪتاب ۾ ڪجهه ته اهڙا مضمون آهن جيڪي ڪافي عرصو اڳ مختلف اخبارن ۽ ميگزينن ۾ شايع ٿيا جڏهن ته ڪجهه مضمون بلڪل نڪور آهن. ڪاتي طرفان انهن جي ترتيب سندن افاديت جي لحاظ سان نهايت ئي مناسب نموني ڪئي وئي آهي ته جيئن پڙهندڙن کي معلومات جي حصول ۾ ڪا ڏکيائي پيش نه اچي ۽ مضمون جي وچ ۾ هڪ ربط پڻ قائم رهي.

آءٌ دلي طور تي ڪاتي جي وزير محترمه سسئي پليجو صاحبه جو ٿورائتو آهيان، جنهن جي رهنمائي ۽ خصوصي دلچسپيءَ اسان لاءِ هن نوعيت جي ڪمن کي ممڪن بنايو. هن ڪتاب جي تياريءَ ۾ ڪاتي جي ڊائريڪٽر ڊاڪٽر محمد علي مانجهيءَ جون ڪوششون ساراهه جوڳيون آهن، جنهن ڪتاب جي تياريءَ ۾ نهايت ئي اهم ڪردار ادا ڪيو. سموري مواد جي تصحيح ۽ ترتيب جون سموريون ذميواريون نڀايون. آءٌ دلي طور تي سندس اهڙي ڪاوشن کي ساراهيان ٿو ۽ اميد ڪريان ٿو ته پڙهندڙن لاءِ پڻ هي ڪتاب لاڀائتو ثابت ٿيندو.

احمد بخش ناريجو

سيڪريٽري

ثقافت کاتو حڪومت سنڌ

ڪراچي

26 جولاءِ 2010ع

مرتب جو نوٽ

اها ڳالهه منهنجي لاءِ اعزاز جي آهي تہ آءٌ حضرت لعل شهباز قلندر رحہ جي 758_هين عرس جي موقعي تي سنڌي ٻوليءَ جي ناميارن اديبن ۽ دانشورن جا مقالا ۽ مضمون جيڪي سنڌ جي هن عظيم صوفي بزرگ هستيءَ جي زندگيءَ جي مختلف پهلوئن، سندس فڪر ۽ تعليمات تي روشني وجهن ٿا، ڪي سهيڙي ڪتابي صورت ۾ سندس 758_هين عرس جي موقعي تي ثقافت کاتي طرفان پڌرو ڪيو وڃي.

ان سلسلي ۾ جڏهن مون کي محترمہ سسئي پليجو صاحبہ جون هدايتون مليون تہ مون نهايت ئي عقيدت ۽ احترام سان ان ڪم جي ابتدا ڪئي جيڪو اڄ اوهان جي هٿن ۾ آهي. آءٌ بيحد سرهائي محسوس ڪريان ٿو تہ هڪ وڏيڪ ناماياب ڪتاب ثقافت کاتي طرفان حضرت لعل شهباز قلندر جي عقيدتمندن ۽ سنڌ واسين لاءِ شايع ڪيو ويو آهي. هي اصل ۾ ان فڪر جي پرچار واري سلسلي جي ڪڙي آهي جنهن ۾ امن آشتي، انسان دوستي، رنگ نسل کان بالاتر ٿي ڪري خدمت جي جذبي ۽ هم آهنگيءَ جي تبليغ ڪرڻ آهي. ثقافت کاتي صوفي بزرگن جي انهيءَ لازوال ۽ انسان دوستيءَ واري فڪر کي ڦهلائڻ لاءِ ڪيترائي ڪتاب شايع ڪرايا آهن جن ۾ حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائي رحہ ۽ حضرت سچل سرمست جهڙا ناميارا صوفي بزرگ ۽ درويش پيش پيش آهن.

هن سال حضرت لعل شهباز قلندر رحہ جي 758_هين عرس موقعي تي دنيا جي دستگيري ڪندڙ هن عظيم هستيءَ کي پڻ خراج عقيدت پيش ڪرڻ لاءِ سندس حوالي سان شايع ٿيل نهايت ئي اهم مضمونن سميت نڪور لکڻين کي هڪ هنڌ جمع ڪري ڪتابي صورت ۾ پڌرو ڪيو ويو آهي، جنهن جو سهرو ڪاتي جي وزير محترمہ سسئي پليجو صاحبہ تي آهي، جنهن ثقافت ڪاتي جون واڳون سنڀاليندي ئي ثقافتي سرگرمين سميت علمي ادبي محاذن تي پڻ ڪمر ڪرڻ کي اوليت ڏني آهي جنهن جي نتيجي ۾ هر سال انيڪ ناياب ڪتاب سنڌي علم ادب جو حصو بڻجي رهيا آهن، جن جي تعريف هر عام خاص سميت سنڌ جو دانشور طبقو پڻ ڪري رهيو آهي.

آءٌ ثقافت ڪاتي جي سيڪريٽري سائين احمد بخش ناريجي صاحب جو ٿورائتو آهيان، جنهن هن ڪتاب کي منظرعام تي آڻڻ تائين هرطرح سان همٿايو ۽ مدد ڪندو رهيو. گڏوگڏ قلندر لعل شهباز تي چونڊ مضمونن ۽ مقالن تي مشتمل هن ڪتاب جي سهيڙڻ جي سلسلي ۾ آئون، ڊاڪٽر فهميده حسين ميمڻ چيئرمين سنڌي لينگئويج اٿارٽي جو ٿورائتو آهيان ، جنهن هن ڪتاب جي مواد کي نظران ڪيو. ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب ۽ حاڪم علي شاهہ بخاريءَ جو پڻ ٿوائتو آهيان، جن ڪتاب جي سلسلي ۾ سٺيون صلاحون ڏنيون. مان اميد ڪريان ٿو تہ ثقافت ڪاتي جو هي ڪتاب جيڪو بنيادي طور تي پيغام آهي امن جو محبت جو ڀائيچاري ۽ انساني دوستيءَ جو پڙهندڙن وٽ مانُ ماڻيندو.

ڊاڪٽر محمد علي مانجهي

ڊائريڪٽر

ثقافت کاتو حڪومت سنڌ

ڪراچي

24 جولاءِ 2010ع

قائد عوام، شهيد ذوالفقار علي ڀٽو، حضرت لعل شهباز قلندر جي مزار تي
گلن جي چادر چاڙهي رهيو آهي.

شهيد جمهوريت، محترمہ بينظير ڀٽو، حضرت لعل شهباز قلندر جي مزار تي
دعا گهري رهي آهي.

صدر پاڪستان، محترم آصف علي زرداري، حضرت لعل شهباز قلندر جي
مزار تي دعا گهري رهيو آهي.

سنڌ ثقافت کاتي جي وزير محترمہ سسئي پليجو، حضرت لعل شهباز قلندر جي
757 هين عرس جي موقعي تي ادبي ڪانفرنس کي خطاب ڪري رهي آهي.

قلندر لعل شہباز

(احوال و آثار)

مضمون في مقالا

مخدوم قلندر لعل شهباز رحه

سنڌ ۾ گهڻيئي درگاهون هاڪاريون آهن، مگر مخدوم قلندر لعل شهبازؒ جي درگاهه سيني ۾ برک آهي ۽ سيوهڻ جي شهر جو سچو پچو سينگار آهي. انهيءَ سهڻي ۽ مقدس درگاهه جي سائينءَ جو نالو سيد عثمان ؒ آهي. هو سنه 538 هجري ۾ ايران جي ملڪ ۾ تبريز طرف مروند جي شهر ۾ ڄائو هو ۽ نپنو به اتي هو. تنهن ڪري "مروندي" سڏبو آهي. هن جو والد مخدوم سيد ڪبير شاهه صاحب هو، جو تبريز جي بادشاهه جو وزير هو. سندس مقبرو اڄ تائين مروند ۾ آهي، جتي گهڻا ماڻهو زيارت لاءِ ويندا آهن. هي حسيني سيد آهن، سندن شجرو تيرهين پيڙهيءَ ۾ حضرت امام جعفر صادق عليه السلام تائين پهچي ٿو.

قلندر صاحب بابت چوڻ ۾ اچي ٿو ته ڄمڻ وقت ئي سندس پاڪ پيشاني چنڊ وانگر چمڪي رهي هئي ۽ سندس بدن مبارڪ نوراني هو ۽ اهو تجلو توڙ تائين هليو آيو. هن ننڍڙي عمر ۾ عربي علم جو تحصيل ڪيو ۽ ستن ورهين جي ڄمار ۾ ئي قرآن شريف جو حافظ ٿيو. هن کي پارسي علم جو به چڱو محاورو هو ۽ شعر جوڙڻ جي ڏات به هيس. سندس پارسي ڪلام موجود آهي.

قلندر لعلؒ ننڍي هوندي ئي ڪرامت جو صاحب ٿي ساماڻو. هو اڃا ٻارهن ورهين جي ڄمار جو مس هو ته انڌن کي سڄو ڪيائين، گونگن جي زبان کوليائين ۽ ٻوڙن کي ٻڌڻ جي طاقت بخشيائين. ايتري روحاني طاقت هوندي به هن پنهنجي مولا کي ملڻ لاءِ مرشد ورتو. سندس مرشد حضرت بابا ابراهيمؒ دهليءَ وارو هو، جو حضرت شاهه جمال مجرد جو خليفو هو ۽ قلندر لعل شهبازؒ پاڻ به ننڍي

هوندي شاهہ جمال وٽ پڙهيو هو.

مرشد جي مهربانيءَ سان قلندر لعلؒ سگهوئي چڱي پد کي پهتو ۽ پوءِ عام خلق کي فيض رسائڻ سانگي، هو اباڻو گهر ڇڏي جدا جدا ملڪن جو سير ڪرڻ لڳو. هو اول بغداد ۾ ويو جتي بادشاهہ سيد علي هن جي نهايت گهڻي مرحبا ڪئي ۽ هن کي عرض ڪيائين تہ دائمي منهنجي دربار ۾ رهي پئو. قلندر لعلؒ اها ڳالهہ قبول نہ ڪئي ۽ جلد ئي بادشاهہ کان موڪلائي ايراني نار ڏي ويو ۽ پوءِ گهمندو ڦرندو هندستان ۾ آيو.

سنہ 711ع ۾ جڏهن محمد بن قاسم سنڌ تي ڪاهہ ڪئي تڏهن کان وٺي ڪيترن مسلمان ملڪن جا عالم سنڌ ۾ آيا ۽ سنڌ کي رڱيندا پوءِ پنجاب ۽ ٻئي پاسي رمندا ويا. سيوهڻ شهر ڪنهن سمي ڏاڍو برک هو ڪراچي ۽ حيدرآباد جا شهر هاڻي وسيا مگر هي شهر اڳاتي زماني ۾ اهڙو وسيل ۽ آباد هو جو راجا ڀرتريءَ جو احوال جن پڙهيو هوندو تن کي خبر هوندي تہ هن کي ڪيئن ويراڳ آيو هو. هي راجا ويراڳ ورتي ڏاري گرو گورکناٿ جو وڃي چيلو ٿيو هو ۽ پوءِ فقيراڻي ويس ۾ گهمندو ڦرندو سنڌ ۾ آيو هو ۽ سيوهڻ ۾ اچي رهيو هو. انهيءَ قديم شهر شهباز قلندرؒ کي بہ ڇڪي پاڻ وٽ آندو.

سيوهڻ ڏانهن ايندي شهباز قلندرؒ اول شهر جي ٻاهران هڪ باغ ۾ اچي ترسيو. اهو باغ وارو هنڌ سيوهڻ کان منو ڪوهہ کن پري ٻچي توڙي پاسي آهي ۽ اڄ تائين ان کي ”لعل جو باغ“ ڪري چوندا آهن. سيوهڻ اسٽيشن کان ٿورو پنڌ پري ٽڪر تي هو. مڪان چئن ٽنين سان ٻريان ئي ڏسڻ ۾ پيو اچي ان کي ”چوٽنيي“ چوندا آهن. شهباز قلندر پنهنجن يارن سوڏو اتي بہ اچي دونهين دکائي هئي. مطلب تہ شهباز قلندرؒ پهريائين شهر ۾ اندر ڪين گهڙيو مگر شهر کان ٻاهر ڪجهہ وقت گذاريائين. سيوهڻ ۾ سيد ۽ پيراڳيئي گهڻا هئا ۽ عام طرح چوندا آهن تہ سيوهڻ ۾ سوا لک پير تي گذريا آهن.سيوهڻ وارن پيرن کي اها ڳالهہ نہ وڻي تہ ڪو ڏاريو درويش اچي سندن حد ۾ ديرو ڄمائي رهي. هنن کي زبان سان ڪجهہ چوڻ نہ ٿيو تنهن ڪري

هڪ ڳجهارت ڪيس موڪليائون. چون ٿا تہ سيوهڻ جي سيدن ۽ پيرن هڪ ڪتورو کير سان ڪنا ڪن ڀري اهو قلندر لعل ڏي موڪليو ۽ چيائون تہ جي قلندر سڄاڻ هوندو تہ اها ڳجهارت سمجهي امالڪ پويان پير ڪري هليو ويندو. قلندر شهبازؒ اها ڳجهارت سمجهي هڪ ڪنول جو گل انهيءَ ڪٽوري ۾ وجهي اهو ڪتورو کير سوڌو کين واپس موڪليو. سيدن ۽ پيرن جو کير جو ڀريل ڪتورو موڪليو تنهن جو مطلب اهو هو تہ سڄو شهر درويشن سان ايئن ڀريل آهي جيئن هي ڪتورو کير سان ٽمٽار ٿيل آهي ۽ شهر ۾ اوهان جي رهڻ لاءِ ايتري جاءِ آهي جيتري هن ڪٽوري ۾ آهي يعني جيئن ڪٽوري ۾ کير لاءِ وڌيڪ جاءِ ڪانهي، تيئن شهر ۾ وڌيڪ درويشن لاءِ جاءِ ڪانهي. قلندر لعل جو کير جي ڪتوري ۾ گل وجهي موڪليو تنهن جو مطلب اهو هو تہ جيڪڏهن شهر اڳيئي پيرن فقيرن سان ايئن ڀريل آهي جيئن هي ڪتورو کير سان ڀريل آهي تہ اسين شهر ۾ ايئن رهنداسون جيئن هي ڪنول جو گل کير مٿان پيو تري. آخر ٿيو بہ ائين. اڄ ڏسو تہ قلندر لعلؒ جو جهنڊو وچ شهر ۾ ڦر ڦر ڪيو پيو جرڪي ۽ جيتري شهباز جي مڃتا آهي ايتري ٻئي ڪنهن بہ پير جي ڪانهي. قلندر شهبازؒ سيوهڻ ۾ فقط هڪ سال رهيو. انهيءَ ٿوري عرصي ۾ جو هو ٻين پيرن کان زور تي ويو تنهن ڳالهہ منجهان ئي ظاهر آهي تہ هن اهڙيون ڪرامتون ڏيکاريون جو سيني جو منجهس اعتقاد ٻجهي ويو. سندس ڪرامتن جون ماڻهو گهڻيون ڳالهيون ڪندا آهن جن مان هڪ هيءَ آهي.

شهباز قلندرؒ جڏهن سيوهڻ ۾ رهڻ جو پڪو ارادو ڪيو تڏهن اتي جا سيد ۽ پير وٽس آيا ۽ چيائونس تہ جيڪڏهن تون خدا جو ولي آهين تہ اسان کي ڪو معجزو ڏيکار. قلندر لعلؒ چين تہ آءٌ اوهان کي ٻي ڪرامت ڪهڙي ڏيکاريان، توهين مون سان گڏجي درياءَ تي هلي نماز پڙهو. هو پوءِ سيني کي ساڻ وٺي درياءَ تي ويو ۽ پاڻيءَ جي مٿان چادر وڇائي ان تي ويهي نماز پڙهڻ لڳو تہ بہ چادر تري پيئي. ٻئي ڪنهن بہ سيد يا پير ايئن ڪرڻ جي هام نہ هنئين، تنهن ڪري سڀ

مات ڪري ويهي رهيا. قلندر لعل رحمة الله عليه جي ڪرامتن، هن جي نوراني شڪل، سهڻي صورت ۽ سيرت ماڻهن جي دلين کي موهي ڇڏيو ۽ هندو توڙي مسلمان هن کي نمڻ ۽ مڃڻ لڳا. سيوهڻ جي هندن کي اڳي راجا ڀرتريءَ جو نالو گهڻو ياد هو جو اهو راجا ڪجهه وقت سيوهڻ ۾ رهيو هو جيئن متي ڄاڻايو ويو آهي. هاڻي شهباز قلندر کي ڏسي هندو ايئن سمجهڻ لڳا ته هي راجا ڀرتريءَ جو اوتار آهي ۽ اهڙو عقيدو اڄ تائين گهڻن جو آهي.

قلندر جيڪو وقت سيوهڻ ۾ رهيو سو سڀ وقت هڪ هندو ميرو نالي کيس گيهه ٻڌندو منو ڏوڏو ڏيندو هو ۽ اهو ڏوڏو هو انين انين پهر ڪائيندو هو. مير هندوءَ جي پيءُ جو نالو "ميرو" هو جنهن جو اولاد "ميراني" سڏجن ٿا. ميروءَ جي ڀاءُ جو نالو "نائون" هو ۽ هن جو اولاد "ناواڻي" آهن. ميرو ۽ نائون ٻئي قلندر لعل جا مريد هئا.

قلندر لعل رحمة الله عليه کي "مخدوم" سڏيندا آهن. سنڌ ۾ مخدوم اوائل ۾ انهن بزرگن کي چوندا هئا جن کي پوءِ "پير" چوڻ لڳا يا جن کي ايران ۽ عربستان ۾ "شيخ" سڏيندا آهن. لفظي معنيٰ موجب "مخدوم" ان کي چئبو آهي جنهن کي خادم يا مريد هجن. قلندر لعل جا مريد ۽ معتقد نه رڳو سنڌ ۽ ڪشمير طرف پر ترڪستان، ايران ۽ ٻئي پاسي به گهڻا آهن جو هن انهن سيني ملڪن جو سير ڪيو هو ۽ سيني هنڌ پنهنجو نالو اهڙو ڪديائين جو اڄ تائين کيس اتي جا ماڻهو پيا مڃين. تحفته الڪرام نالي پارسيءَ ۾ هڪ ڪتاب مير علي شير قانع ٺٽي واري جو تاهيل آهي. اهو ڪتاب سنڌ جي تواريخ آهي ۽ اهو معتبر تواريخن مان هڪڙو ليکبو آهي. انهيءَ ڪتاب ۾ مخدومن جا گهڻا خاندان ڏيکاريل آهن. "مخدوم" لفظ جي جيڪا انهيءَ ڪتاب ۾ معنيٰ ڏنل آهي تنهن موجب شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحمة الله عليه ۽ ٻين ڪاملن کي "مخدوم" چئي سگهجي ٿو. انهن اوليائن ڪري سنڌ پيرن جو گهر ٿي پئي. قلندر لعل شهباز رحمة الله عليه جي وقت ۾ به ٿورا ٿورا جُنگ اولياءَ دهلي، ملتان ۽ ٻئي پاسي هئا. قلندر لعل رحمة الله عليه پنجاب پاسي ويو ته اتي ٿي چڙهيا سندس ڳوڙها يار ٿيا. ڪي چون ٿا هندستان ۾ اچڻ کان اڳ هنن جي

ياراڻي هئي. ڪئن بہ هجي پر اها چوياري اڄ تائين مشهور آهي. قلندر لعل رحمة الله عليه جو هڪڙو يار مخدوم جلال جهانيان هو جنهن کي عام طرح بخاري پير ڪري سڏيندا آهن. سندس ٻيو يار شيخ فريد شڪر گنج هو جنهن جي اولاد مان ٻيو شيخ فريد ٿيو جو گرونانڪ صاحب جي ڏينهن ۾ هو.

فريدا جو تيڏي ڪڏ ڪٽي اُسدي تون راهہ سنيار.
او آپي پئسي ڪڏ وچ تون لنگهي پئسين پار.

هي ٻيا ڪيترا سلوڪ جنهن شيخ فريد جا چيل آهن، تنهن جو ڏاڏو شيخ فريد هو. شهباز قلندر رحمة الله عليه صاحب جو ٽيون يار شيخ بهاؤ الدين ذڪريا ملتاني هو. سنڌ ۾ اهڙو ڪو بہ مسلمان مشڪل ليندو جو هنن چئن يارن کي عزت جي نظر سان نہ ڏسندو هوندو. سنڌ جا سڀيئي صوفي بہ هنن چئن يارن کي وڏي تعظيم ڏيندا آهن، جو اهي چارئي صوفي مذهب جا هئا. صوفي طريقو هڪ اهڙو وسيع ميدان پيدا ٿو ڪري جنهن ۾ هندو، مسلمان ۽ ٻيا مختلف مذهبن جا ماڻهو سولائيءَ سان هڪ ٻئي کي ملي سگهن ٿا. هي چارئي يار هندو مسلم اتحاد جا گويا اوتار هئا ۽ جتي جتي پير ٿي پاتائون تتي محبت ۽ ميلاپ پيدا ٿي ڪرايائون ۽ گمراهن کي راهہ حق ٿي ٻڌايائون.

قلندر شهباز رحمة الله عليه جي ڏينهن ۾ ملتان جو حاڪم خان شهيد هو جنهن کي محمد بہ ڪري ڪوٺيندا هئا. هي بادشاهہ غياث الدين بلبن جو پٽ هو ۽ درويشن جي صحبت جو ڪوڏيو هو هن کي درويشن سان اهڙي دل هوندي هئي جو هنن جي ديدار حاصل ڪرڻ لاءِ خرچ جو ڪو خيال ڪونہ ڪندو هو. اها ڳالهہ هن مان ثابت آهي تہ شيخ سعدي شيرازيءَ جي هاڪ ٻڌي هن کي شاهي خرچ تي هندستان ۾ اچڻ جي دعوت ڏنائين. مگر شيخ صاحب پيري ۽ ضعف سبب دعوت قبول ڪري ڪين سگهيو. هي جيڪر پاڻ کهي شيراز ۾ وڃي شيخ سعدي جي زيارت ڪري ها مگر ملتان ۾ قلندر لعل شهباز رحمة الله عليه جا يار موجود هئا تن کي ڇڏڻ تي دل نہ ٿيس. جڏهن قلندر لعل رحمة الله عليه ملتان ۾

آيو ۽ هن جي قدم بوسي نصيب ٿيس، تڏهن هي مڙس قلندر شهبازؒ کي چنبڙي پيو. چيائين تہ نوازش جي نظر فرمائي مون وٽ هميشہ لاءِ رهي پئو. حضرت شهبازؒ اها ڳالهہ قبول نہ ڪئي. قلندر لعلؒ پوءِ پنهنجن يارن سان گڏ گهمڻ هلڻ جو گشت ڪيو. هو پوءِ شاهہ شمس بوعلي قلندر وٽ ويو. جنهن چيس تہ هتي پنجاب ۾ ٽي سو کن قلندر اڳيئي موجود آهن تنهن ڪري تون سنڌ ۾ وڃي پنهنجو ماڳ ناهہ جو اتي قلندرن جي گهرج آهي. حضرت لعل صاحب اها صلاح مڃي سنہ 649ع ۾ ملتان مان ٿيندو سنڌ ۾ آيو ۽ ان وقت سندس عمر هڪ سو يارهن ورهيہ هئي.

قلندر لعلؒ سنڌ ۾ اچي ڪيترن ئي شهرن جو گشت ڪيو. هو پنهنجن يارن سان گڏجي ڪراچيءَ ويو. ان وقت ڪراچيءَ ۾ منگهو پير رهندو هو. ڪراچيءَ ۾ منگهي پير جو اصلوڪو آستان ڪراچيءَ جي اولڊ ٽائون ڪوارٽر ۾ يوجواڻي سينين جي جاين جي نزديڪ آهي ۽ اهو اڄ تائين ”منگهو آستان“ سڏجي ٿو. تن ڏينهن ۾ ڪراچيءَ ۾ رڳو ٿورا مهاڻن جا گهر هئا پر قلندر لعل اڳيئي ڄاتو ٿي تہ هي شهر وسندو پر منگهي پير جو آستان شهر جي وچ تي ڪين نهندو. شهباز قلندرؒ ۽ سندس يارن پوءِ منگهي پير کي شهر مان اٿاري پنج ڪوهہ پري ٽڪرن ڏي نيو. منگهي پير تي جيڪي هاڻ ڪوسي پاڻيءَ جا چشما آهن سي چوڻ ۾ اچن ٿا تہ قلندر لعل شهباز ۽ سندس يارن جي ڪرامت سان پيدا ٿيل آهن. منگهي پير تي ڪجهيءَ جا وڻ تمام گهڻا آهن سي بہ هن چؤياري جي ڪرامت سان پاڻ مرادو پيدا ٿيل چوڻ ۾ اچن ٿا. مطلب تہ منگهي پير لاءِ پاڻيءَ توڙي ڪارڪن جو پوريءَ طرح بندوبست رکي پوءِ شهباز قلندرؒ ڪراچي جي هاٿوڪي سولجر بازار جي پريان جيڪو سيوهڻ ناڪي• وٽان شاهي رستو آهي سو وٺي سيوهڻ ۾ آيو.

سيوهڻ جو شهر جو اصل نالو ”شو آستان“ آهي. اتي اصل شو

• ”ناڪو“ اصل ۾ هندي لفظ ”ناڪا“ معنيٰ رستي جي پڇاڙي. ناڪي بندي معنيٰ رستو بند ڪرڻ.

ڀڳوان جو هاڪارو مندر هو تنهن تان اهو نالو پيس. ”شو آستان“ نالي جو اچار پوءِ ماڻهن ڦيرائي ”سيوستان“ ۽ پوءِ ”سيوهاڻ“ ڪيو ۽ هاڻ عام طرح شهر کي ”سيوهڻ“ ڪوٺيندا آهن. سنڌ ۾ هن وقت جيڪي آڳاٽا شهر جهڙوڪ ننتو ۽ روهڙي وغيره آهن، تن سڀني ۾ سيوهڻ جو شهر وڏيڪ آڳاٽو آهي.

حضرت شهبازؒ کي ”قلندر“ چئبو آهي جنهن جي معنيٰ آهي ”درويش“. بنيادي معنيٰ موجب ”قلندر“ ۽ درويش جي وچ ۾ وڏو تفاوت آهي، ”درويش“ لفظ اصل ۾ آهي ”در آ ويخته“ يعني جو دروازي تي اچي (پنڻ لاءِ). اهڙي طرح ”درويش“ معنيٰ فقير ۽ جيڪو فقير پهتل هوندو آهي تنهن کي ڪامل درويش يا پورن سنت چئبو آهي. ”قلندر“ لفظ اصل ڪٿان آيو تنهن بابت هاڪاري پارسي شاعر شيخ فريد الدين عطار هڪ نهايت مزي جهڙي ڳالهه ڏني آهي. هو صاحب چوي ٿو ته هڪ لڱا ڪو ماڻهو ڪن فقيرن جي مڪان وٽان اچي لانگهائو ٿيو. فقيرن مان هڪڙي انهيءَ واٽهڙوءَ کي سڏ ڪري چيو ته ”اندر آءُ“. هو اندر ويو ۽ موٽي جڏهن ٻاهر آيو تڏهن ننگو ٿي ننگو هو. ڪن پڇيس ته هيئن اگهاڙو ڪيئن ٿئين؟ هن وراڻي ڏني ته ”درويش قال اندر آءُ“ يعني درويش چيو ته اندر آءُ. هن ماڻهوءَ جي انهيءَ جواب وارن لفظن ”قال اندر آءُ“ مان ڦيري ڪيو اٿن ”قالندرا“ ۽ هاڻ عام طرح چئون ”قلندر“. هن واٽهڙوءَ کي درويشن سڏ ڪري چيو ته ”اندر آءُ“ ۽ هو اندر ويو ته پوءِ ٻاهر اُگهاڙو ٿي آيو. ساڳي طرح سچو قلندر اهو آهي جو دنيا اندر اچي پوءِ اگهاڙو ٿي نڪري • يعني نفساني خواهشون جي انسان جي من کي ويڙهي ٿيون وجن تن سڀني کي پاسي ڪري من کي ننگو ڪري سچو پچو تارڪ يا تياڳي پرش ٿئي. حضرت شهبازؒ سچو پچو تارڪ هو، تنهن ڪري هن کي ”قلندر“ ڪونجي ٿو. هن ڪيتري

• سڀ ننگيون ٿي نڪرو لالچ ڇڏي لوبِ،
سپريان سين سوبِ، ننڍن ڪندي نہ ٿئي. (شاهہ)
ننگن ٿيڻ جي معنيٰ آهي طمع وغيره کي ترڪ ڪرڻ ۽ انهيءَ معنيٰ سان ”ننگن ٿيڻ“ لفظ هندن جي شاسترن ۽ عيسائين جي ڪتابن ۾ بہ ڪم آيل آهي.

قدر دنيا کي ترڪ ڪيو هو تنهن ڳالھ جي پروڙ هيٺين مثالن مان پئجي سگھندي

هڪ لڳا قلندر لعلؒ پنهنجن يارن سميت سير سياحت ڪندو ايران جي نار ڏي ويو. هو ٻيڙيءَ ۾ چڙهيل هئا ۽ سندن ٻيڙي سير مان سٽائي لنگهي هڪ ٻيٽ جي ويجهو آئي. انهيءَ ٻيٽ تي شيخ جلال نالي هڪ وڏي طاقت وارو فقير رهيو تي. انهيءَ فقير جو پريان ڏنو تہ ڏارئي ملڪ جا درويش منهنجي حد اندر ٿا اچن تنهن اهڙو ڪو طلسم پکيڙيو جو هنن جي ٻيڙي اچي لڏڻ لڳي ۽ ذري گھٽ ٻڏڻ تي هئي. قلندر لعل جهٽ سهي ڪيو تہ هي شيخ جلال جي جادوءَ جو اثر آهي پر عجب لڳس تہ هن جي جادوءَ جو اثر اسان تي ٿيو ڪيئن؟ آخر پنهنجن يارن کي چيائين تہ "سچ جي ٻيڙي لڏي لڏي پر ڪڏهن نہ ٻڏي. مگر اڄ جو اسان جي ٻيڙيءَ ٻڏڻ جا ارڪان پيا ڏسجن سو ضرور اسان مان ڪنهن سچ سان ناتو توڙي ڪوڙ ۽ ڪچ سان پيار رکيو آهي. اتي شيخ بهاؤالدين چيو تہ هڪ سوني سر جو ٽڪر اوبل سوبل لاءِ مون پاڻ سان کنيو آهي، باقي ٻيو ڪجھ ڪوڙ ۽ ڪچ مون وٽ ڪونهي. قلندر لعلؒ چين تہ اسين جڏهن دنيا ۾ دولت سان ڪو مطلب ڪونہ ٿا رکون، تڏهن سون ساڻ کڻڻ جو ڪهڙو ضرور آهي؟ اها دنيوي دولت هڪ وڏي ذلت آهي، تنهن ڪري ان کي امالڪ ترڪ ڪرڻ گھرجي. هن پوءِ شيخ صاحب کان اهو سوني سر جو ٽڪر وٺي کٽي پاڻيءَ ۾ اڇليو. سون ٻڏو تہ ٻيڙي لس ٿي لس ترندي سلامتيءَ سان وڃي ڪناري تي پهتي. ڪوبہ رواجي ماڻهو جيڪر ايئن سون ڦٽو ڪين ڪري ۽ نڪي ٻئي ڪنهن کي اهڙي صلاح ڏئي پر هو سچو تارڪ هو تنهن ڪري سون ترڪ ڪرڻ جي صلاح ڏنائين. پر اچو ڳالھ تي، هي سڀ وقت شيخ جلال پنهنجي جاءِ جي دريءَ مان ڪنڌ ڪڍي سمورو رنگ ويٺي ڏٺو. هن جو پنهنجي جادوءَ جي زور تي هنن ڪامل درويشن جي ٻيڙيءَ کي ٿي ٻوڙيو تنهن کي انهيءَ دم اها سيڪت ملي جو جنهن دريءَ مان ڪنڌ ڪڍيو ويٺو هو سا پاڻ مرادو ايتري قدر سوڙهي ٿي پيئي جو شيخ جلال جو ڪنڌ دريءَ ۾ ڦاسي پيو جنهن ڪري هو ڏاڍو ششدر

ٿيو. هو پوءِ دانهون ڪرڻ لڳو ۽ آخر سچيءَ دل سان پڇتاءُ ڪري قلندر لعل رحمة الله عليه ۽ سندس يارن کان معافي ورتائين. تڏهن مس مس سندس بند خلاص ٿيا ۽ هو پوءِ قلندر لعل رحمة الله عليه جو خادم ٿيو. قلندر صاحب کي ”لعل“ چئبو آهي سو به هن جو نالو نه آهي پر لقب آهي. اهو لقب هن کي جنهن ڳالهه تان مليو سا ڳالهه هن طرح آهي: ڪنهن فقير کي پنهنجي ڪمائيءَ جو بانور ججهو هو ۽ ايئن سمجهندو هو ته مون جيتري طاقت ٻئي ڪنهن کي ڪانهي. هڪ لڳا انهيءَ فقير شهباز قلندر رحمة الله عليه جي يارن کي چيو ته مون توهان جي ۽ توهان جي يار قلندر جي هاڪ گهڻي ٻڌي آهي پر اوهان کي مڙس تڏهن سمجهان جڏهن تتل تيل جي ڪڙاهيءَ ۾ تڙڳي ڏيکاريو. هنن سياويڪ طرح اهڙي شرط نه پڄائي جو هنن کي پنهنجي طاقت جو هوڪو وجهڻو نه هو. هنن جو شرط نه پڄائي تنهن تي هو فقير کين ڪانئر ۽ ڪوڙو سڏڻ لڳو. تنهن تي يارن اها سموري ڳالهه وڃي قلندر صاحب کي ٻڌائي، تنهن پنهنجن يارن جو منهن مٿي ڪرڻ ۽ فقير جي ايمان ٽوڙڻ لاءِ فقير جو شرط قبول ڪري تتل تيل جي ڪڙاهيءَ ۾ ٽپو ڏنو ته هن کي ڪجهه به ڪين ٿيو باقي سندس ڪڙتو تيل جي گرميءَ سبب رنگ مٽائي لعل ٿي پيو. اتي هو فقير پشيمان ٿيو ۽ قلندر کي چيائين ته ”تون لعلن جو لعل آهين.“ انهيءَ وقت کان وٺي حضرت ”لعل“ سڏجڻ لڳو.

قلندر لعل کي ”شهباز“ جو لقب جنهن ڳالهه تان مليو سا ڳالهه هن طرح آهي: قلندر لعل جڏهن پنجاب ۾ هو تڏهن هو پنهنجن يارن سان گڏجي حج ڪرڻ ويو هو. حج تان موٽندي واٽ تي ڪنهن شهر ۾ منزل ڪيائون ۽ شيخ فريد شڪر گنج کي چيائون ته تون ڪو روٽلو بورچيءَ جي دڪان تان وٺي اچ ته ٽڪر ڪائي پاڻي جهلو ڪريون. شيخ فريد ڪنهن دڪان تي بورچياڻي وينل ڏسي هن کان روٽلو خريد ڪرڻ ويو. شيخ فريد سهڻو جوان هو. هن جي شڪل ڏسي بورچياڻي مٿس موهجي پيئي ۽ هن کي ڦاسائڻ لڳي پر هو سندس چنبي ۾ اچڻ وارو نه هو.

”ڪاڪ نہ جهليا ڪاپڙي، موهيا ڪنهن نہ مال،
جي چورين ڏنا چال، تہ بہ لاهوتي لنگهي ويا.“
(شاهہ)

شيخ فريد تہ خيال ۾ بہ ڪين آندس مگر هوءَ چوري بہ ڪا چنيلي هئي، تنهن شيخ صاحب کي چيو تہ جي منهنجي مرضيءَ پٺيان نہ هلندين تہ خوار خراب ڪندي سانءِ. هن صفا انڪار ڪيس. تنهن تي هن بورچياڻيءَ ڪيس جهلي واڪو واڪاڻ لائي تہ هي ههڙو تهڙو منهنجي عصمت ۾ ٿو هٿ وجهي. بورچياڻيءَ جي دانهن تي ڪيترا ماڻهو اچي مڙيا ۽ هن درويش کي گهلي اتي جي حاڪم وٽ وٺي ويا. شيخ فريد جو نڪو هو شاهد نڪو گواهہ ۽ سندس زبان تي ڪنهن بہ اعتبار ڪونہ ٿي آندو. تنهن ڪري فريادڻ جو فرياد سچو سمجهي بادشاهہ حڪم ڪيو تہ ههڙو رهزن جو گهر ويٺل زالن جي وجي شرم ۾ هٿ وجهي تنهن کي امالڪ ڦاسيءَ تي چاڙهڻ گهرجي. بادشاهہ جي اهڙي حڪم ملڻ بعد يڪدم ڦاسيءَ جي تياري ٿي ۽ شيخ فريد کي لٽڪائڻ جون تياريون ڪيائون. هوڏانهن قلندر لعلؒ کي خبر پيئي تہ اسان جي يار سان ڏوهہ ٿيو آهي ۽ اجهو ٿي ٿو سوريءَ تي سوار ٿئي تنهن چا ڪيو جو پنهنجن باقي رهيل ٻن يارن مان هڪ کي ڦيري هرڻ ڪيائين ۽ ٻئي کي شينهن ڪيائين. سندس يار هرڻ جي صورت ۾ ڦاسيءَ واري جاءِ ڏي ڊوڙيو تہ سيني حاضر ماڻهن جو ڌيان هن ڏي ڇڪجي ويو. سگهوئي ان هرڻ جي پٺيان شينهن آيو تہ ماڻهو ڊپ وچان اتي پڳا. انهيءَ پيچ پاچڙ مهل قلندر لعل ”شهباز“ؒ جي صورت ڌاري پنهنجي يار کي ڦاسيءَ واري جاءِ تان اُڏائي کڻي ويو ۽ ان وقت کان وٺي هو ”شهباز“ سڏجڻ لڳو.

قلندر لعل کي اهي سڀيئي لقب سنڌ ۾ اچڻ کان اڳ مليا هئا ۽ گهڻا ڪرامت جا ڪم بہ هن سنڌ کان ٻاهر ڪيا هئا. سنڌ ۾ جڏهن هو آيو هو تڏهن بلڪل پيرسن هو ۽ سندس عمر هڪ سو ٻارهن ورهيہ هئي. هو سنڌ ۾ فقط هڪڙو سال رهيو. (نوٽ: ڪن سوانح نگارن قلندرؒ جي سنڌ ۾ رهڻ جو عرصو بہ سال پڻ لکيو آهي. (١. س) ۽

هڪ سؤ ٻارنهن ورهين جي ڄمار ۾ شعبان مهيني جي 21 تاريخ سنہ 650 هجري ۾ سيوهڻ جي شهر ۾ وصال ڪيائين.

قلندر لعل ﷫ ڪڏهن بہ شادي ڪانہ ڪئي ۽ سڄي عمر جتي پرش تي گذاريائين. سندس هٿن جون بہ نشانيون آهن. هڪ عصا (لٺ) جا غلاف (پرش) سان ڍڪيل آهي ۽ ٻيو مٽڪو جنهن کي عام طرح گلوبند چوندا آهن. اهي ٻئي شيون ڪيس پنهنجي مرشد ڪان مليون هيون. گلوبند هڪ لسو پٿر آهي. قلندر لعل صاحب ان کي نهايت متبرڪ (سڳورو) سمجهي گلي ۾ پائي گهمندو هو تنهن ڪري اهو گلوبند سڏجي ٿو. ڪُجھ سال ٿيا تہ اهو گلوبند اتفاق سان ٽٽي پيو پر پوءِ نور محمد نالي هڪ صعقلگر ساڳي هنڌ اهڙو پڪو ڳنڍي ڇڏيس جو وري اصلوڪي جهڙو سڄو ٿي پيو. درگاهہ جا فقير چوندا آهن تہ انهيءَ گلوبند ۾ عجب تاثير آهي، سڀ ڪنهن مرض لاءِ چٽيءَ ڏاڻ آهي. ڪنهن دوبشتي زال کي جلد ڇوٽڪو نہ ٿيندو آهي تہ اهو مٽڪو ڌوئي پياريندا اٿس تہ هن جا بند جلد خلاص ٿيندا آهن. قلندر لعل﷫ جي نالي چون ٿا تہ هو هميشہ هڪ نيلي گهوڙيءَ تي سواري ڪندو هو. اهو اشارو هڪ ڪافيءَ ۾ بہ آهي جا شهباز قلندر تي نهيل آهي:

"نيلي گهوڙيءَ تي هسوار شهباز قلندر
قلندر آپ خزانيدار شاهوڪار قلندر."

قلندر شهباز جو مقبرو سندس وصال ڪان گهڻو پوءِ سلطان فيروز شاهہ تغلق جي حڪم پٽاندڙ سيوهڻ جي حاڪم اختيار الدين سنہ 1356ع ۾ جوڙايو هو. سلطان فيروز شاهہ هتي زيارت لاءِ آيو هو ۽ مجاورن کي ڪجهہ بنڊياڻ ٻڏي ڏنو هئائين. انهيءَ ڪان پوءِ جنهن جنهن کي دل ۾ پئي آيو آهي تنهن درگاهہ تي محنت پئي ڪرائي آهي. قلندر لعل جي درگاهہ سيوهڻ شهر جي دن ۾ آهي ۽ جنهن گهٽيءَ ۾ اها عمدي عمارت بيٺل آهي تنهن کي "لعل جي گهٽي" چوندا آهن. درگاهہ جو ٻاهريون دروازو وڏو آهي ۽ اڱڻ نهايت ڪشادو اٿس. اڱڻ ۾

نقارا ۽ پيريون رکيل آهن. هڪ پاسي پاٽيءَ جا مٽ رکيل آهن. اتي ٽي مزارون آهن: هڪ سيد علي بغدادي جي آهي جو قلندر لعل جو وزير هو ٻي قبر جنهن کي عام طرح ”رازو“ کري سڏيندا آهن سا محب شاهه حسينيءَ جي آهي ۽ ٽين ميان شيخ مگڻ جتي ولد شيخ نوح جي. درگاهه جي جنهن صفحي ۾ قلندر شهباز جو مقبرو آهي، تنهن جي دروازي کي چانديءَ جا پٽ لڳل آهن. انهيءَ دروازي اندر گهڙڻ سان انهيءَ محبوب جو مقبرو ڏسڻ ۾ ايندو جنهن جتي پرش سڄي عمر عبادت ۽ پرهيزگاريءَ ۾ گذاري، هندو مسلم اتحاد وڌائڻ ۽ منجهيلن کي حق جي راهه ٻڌائڻ ۾ پنهنجي سموري حياتي صرف ڪئي هئي. اولياءَ جي مقبري جي چوڌاري هڪ سهڻو ڪٽهڙو چانديءَ جي پٽن سان آهي ۽ ٿنيا چندن جي ڪاٺيءَ جا اٿس. درگاهه جي لنگهه وارو دروازو جو چانديءَ جي پٽن سان آهي تنهن جي مٿان هڪ پچرو آهي جو اوستي نور محمد تيوري سيوهاڻيءَ هجري سنه 1313ع ۾ تيار ڪيو هو. درگاهه جي مٿان لعل بازار آهي جا اڪثر ميلي جي وقت ماڻهن کي ڏيکاريندا آهن.

قلندر شهبازؒ جو ميلو سندس وصال جي تاريخ يعني 21 شعبان تي هر سال لڳندو آهي ۽ ٽي ڏينهن ساندهه هلندو آهي. سيوهڻ پاسي عام طرح چون ته ”شهباز جي ميلي تي ماڻهو اچن لک. شهباز هڪڙو وني ٻک“ سرڪاري تخميني روءِ انهيءَ ميلي تي ٽيهه چاليهه هزار آدم اچي ڪنو ٿيندو آهي. ميلي ۾ نه رڳو سنڌ جا ماڻهو پري ڪشمير، بخارا، سمرقند ۽ ٻين ڪيترن پاسن جي خلق اچي ٿي، تنهن ڪري انهيءَ وقت ڪيتريون عجيب رسمون ۽ طرح طرح جون پوشاڪون اتي ڏسبيون آهن. ميلي ۾ سڀ رکي رکي نعرا پيا هڻن ته: ”شهباز قلندرا!“ ڪي چون ته ”مستو مست“ يا ”مست قلندر“.

سيوهڻ ۾ شهباز جو ميلو جنهن منڍ کان وني پڇاڙيءَ تائين ڏٺو هوندو تنهن کي خبر هوندي ته صبح جو ڇهين بجي کان وٺي ڏهين بجي تائين شهباز جي پڙ ۾ ميلي جو زور هوندو آهي. اهو سڄو وقت ڌمال خوب لڳندو آهي:

”تنهنجون وجن ڌمالون ڏوم مان،
تون تہ شهباز قلندر سائين.“

ميلي جي وقت ڏسو تہ قلندري فقير ڪيئن پنهنجي مرشد جي سڪ ۾ ٽا ٻرن، ڪي تہ مرشد جو نالو ٻڌي وجد يا مستيءَ جي حال ۾ ايندا آهن. ڌمال بند ٿيڻ کان پوءِ سيڪو تڙي پڪڙي ويندو آهي.

اڙل ڍنڍ جا دور ڪنهن کي ڏسڻا هجن تہ ميلي وارن ڏينهن ۾ ڏسي. ماڻهن جا حشام ڍنڍ جي ڪپ تي هوندا آهن. ڪٿي ڏس تہ سهڻي لعل لطيف جو ڪلام پيو ڳائجي، ڪٿي ڏس تہ سچل فقير جي من موهيندڙ ڪافين ٻڌڻ لاءِ ماڻهو هڪ ٻئي تي پيا ڳاهٽ ٿين. ڪٿي ڏس تہ نڙ پيو وڄي تہ ڪٿي چنگ پيو چلي. ڪٿي واري واجار جو چلتو ڏسڻ ۾ ايندو. بوبڪن جون دبڪيون ۽ غاليچا ڏاڍا ٺا ڪپن. خدا آباد جون منڊيون= وڏيون مانڊاڻيون ۽ منڊيئڙا= ڪير ولوڙڻ لاءِ ڪاٺ جا اوزار بہ وڪامندا آهن. هالن جون لونگيون، نصرپور جا بلبل چشم توڙي بيا ڪيس ۽ چر جو ڪم ڏاڍو ٺو هلي. ڪڏهن ڪڏهن تہ گهوڙا ۽ اُٺ بہ وڪامڻ ايندا آهن. گهوڙن جون شرطون بہ لڳنديون آهن. ڍنڍ جي وچ ۾ ڏسندا تہ سڄي ٻيڙين سان پري پيئي هوندي، ڪي شوقين بہ ٿي پئسا ڏيئي ٻيڙيءَ ۾ چڙهي ٿورو سير ڪندا آهن. ڪي ڀاڳيا پرئين پر جو ڪير، ڏڌ ۽ مکڻ وڪڻڻ ايندا آهن. مطلب تہ هڪ عجيب قسم جو ڇهڇٽو لڳي ويندو آهي، جو ڏسڻ وٽان آهي.

ڀاڇولا لڙيا تہ ملاڪڙي جو دهل وڳو ۽ وچينءَ جي نماز پوري ٿي تہ مينديءَ جي شرنائي تي شروع ٿيئي. ميلي تي مينديءَ سڀ ڪنهن ڏينهن شام جو ڪڇندي آهي. شهباز قلندر جي درگاهہ جي خدمت لڪيءَ جا سيد ڪندا آهن. اهي لڪياري سيد پهرين ڏينهن ميندي ڪڍندا آهن، ٻئي ڏينهن ميراثي ۽ ناواٽي ۽ ٽئين ڏينهن قانونگا•، مينديءَ ڪڍڻ مهل سرگس جهڙو نمونو ٿيندو آهي. هڪ وڏي ٿالهہ ۾

• سيوهڻ جي هڪ عامل آڪهہ وارا ”قانونگا“ سڏجن ٿا. ڇاڪاڻ تہ هنن جا وڏا اصل ”قانون گو يعني قاعدا قانون، چوندڙ (عدالتي ڪم ڪندڙ) هئا.

ڳڏيل ميندي وجهندا آهن ۽ انهيءَ ٿالهہ جي مٿان اطلس چاڙهيندا آهن. اهو واري سان لڪياري سيدن، ميراثين، ناواڻين ۽ قانونگن جو پريو مڙس مٿي تي کڻي هلندو آهي. ان وقت طائفو ٿيندو آهي ۽ ڪيترا راڳيندڙ ڳائيندا ۽ نچندا هلندا آهن. جنهن جنهن گهٽيءَ مان سرگس ڪندا آهن تنهن ۾ ايترا ماڻهو اچي مڙندا آهن جو تر ڇڻڻ جي جاءِ ڪانہ هوندي آهي. سيوهڻ جي شهر جون گهٽيون تنگ آهن ۽ بازار بہ بلڪل سوڙهي آهي تنهن ڪري ميندي‌ءَ جي سرگس مهل گهٽين ۽ پاڙن ۾ ڏاڍي ڏڪ پيئي پوندي آهي. اوڏي مهل زالون ۽ ٻار ڪڏن تي هڪ ٻئي مٿان پيا ڳاهٽ ٿيندا آهن. جڏهن سرگس ڪري درگاهہ جي ويجهو ايندا آهن تڏهن ٺونٺن جو خوب وسڪارو ٿيندو آهي. ٺونٺو اهڙي آتشبازي آهي جو جيڪڏهن ڪنهن کي لڳي تہ گنديون ڪپڙا جلائي وجي پيرن ۾ وچڙي. انهيءَ ڪري ٺونٺن سڙڻ مهل ماڻهو ڀڄي پري ٿيندا آهن. رات جو درگاهہ ۾ اندر ٺوڙي ٻاهر چڱي روشنائي ڪندا آهن. ميلي جا ٽيئي ڏينهن اهو ساڳيو نمونو هلندو آهي. مطلب تہ قلندر صاحب جي وصال جو ڏينهن گويا هن جي شادي‌ءَ جو ڏينهن ڪري ملهائيندا آهن، هن صاحب ڪڏهن شادي ڪانہ ڪئي هئي، مگر هن طرح هو ٻارهين ٻارهين مهيني گهوٽ ٿيندو آهي.

سيوهڻ جا ماڻهو شهباز قلندرؒ جي يادگيري نہ رڳو ٻارهين مهيني ڪندا آهن، مگر ڪن جو نيم آهي تہ هر روز درگاهہ تي وڃي مٿو ٽيڪيندا آهن ۽ اتان خاڪ وٺي ايندا آهن. سيوهڻ ۾ گهڻو ڪري سيني هندن جي گهرن ۾ هر ڪنهن چنڊ تي هڪ هارن واري گلن جو هار پن ۾ ويڙهيل کڻي ايندي آهي، ان کي "مور" چوندا آهن. گهر جا ڀاتي اهو "مور" وٺي صدق سان چمي اکين تي رکي پوءِ موٽائي هارن واريءَ کي ڏيندا آهن. جا وڃي درگاهہ تي چاڙهيندي آهي. ڪي هر روز درگاهہ ۾ اهڙيءَ طرح گلن جو هار موڪليندا آهن.

سيوهڻ ۾ اتر الهندي طرف هڪ وڏو قلعو آهي جو ڪي چوندا آهن تہ سڪندر اعظم جي ڏينهن جو ٺهيل آهي، سيوهڻ جا ڪي مسلمان ان کي "ڪافر قلعو" ڪري چوندا آهن. جنهن جي معنيٰ تہ

جڏهن ڪافرن (هندو راجائن) جي صاحبي سيوهڻ ۾ هئي، تڏهن اهو قلعو جڙيو هو اها پوئين ڳالهه سچي آهي ڇاڪاڻ تہ سيوهڻ ۾ بکر وارا قلعا راءِ سهاسي ٻئي جي صاحبيءَ ۾ ٺهيا هئا. اهو قلعو هڪ وڏي دڙي تي زمين کان پنجاسي کن قدم مٿي آهي ۽ سيوهڻ جو ڊپٽي ڪليڪٽر اهو پنهنجو بنگلو ڪري ڪتب آڻي ٿو. گشتي عملدار بہ انهيءَ قلعي ۾ وچي رهندا آهن. قلعي ۾ مٿان بيهي چؤطرف نگاهہ ڪبي تہ نهايت نرمل نظارو نظر ايندو. اڙل ڍنڍ ۾ پروارن ڳوٺن جي وڻن ۾ پوک جي ساوڪ سدائين چڱو ڇهڇٽو لايو بيٺي آهي. ٺلٽيءَ جو شهر تہ پريان ايئن ڏسڻ ۾ پيو اچي، ڄڻڪ شهباز قلندر جي اردليءَ ۾ اڀو آهي. سيوهڻ جي پرسان باغ يوسف جو ڳوٺ آهي سو تہ وڻن مان لڪيو پيو لياڪا پائي ۽ گويا شهباز قلندر جي ديدار لاءِ پيو واجهائي.

مخدوم قلندر لعل شهباز بابت ڪيترين مداحون ۽ ڪافيون ٺهيل آهن جن مان هڪ هيٺ ڏجي ٿي:

اچي حاضر حسيني تي قلندر لعل مروندي

1_ توکي چؤطرف چوڌاري، نمي تي هند سنڌ ساري
ڪابل، ڪشمير، قنڌاري، بلخ بيحد سمرقندي

2_ تون ئي حسينن جو پيارو، فقر جو سر گروهہ سارو
ڪرين ملعون تي مارو، ٻڌي محڪم ڪمربندي

3_ نہ گهرجي دير تون هاڻي، مدد ڪر شاهہ سيوهاڻي
اچي تيءَ سيگهہ مون ساڻي، ڪڍي ڇڏ قيد مان بندي

4_ مدح خوش خير محمد چئو لتا پولا مڙيئي پوءُ
هميشہ نياز سان پيو نؤ تہ ٿيئي دلشاد خور سندي

شال اسين هن اولياءَ جي سوانح عمري مان سبق سکي حق جي راهہ سنڀاليون، جنهن جو پهريون ڏاڪو اهوئي آهي تہ سڀ پاڻ ۾ ڇا هندو ڇا مسلمان ڀائپي ۽ منہ محبت ۾ گذاريون ۽ هڪ ٻئي جو خير گهرندا رهون، جوان ۾ اسان جو خير آهي.

مخدوم عثمان لال شهباز قلندر

بیا ای مطرب و ساقی! سماع و ذوق را درده،
کہ من از شادیءِ وصلش قلندر وار می رقصم۔
(لب تاریخ)

نالو ۽ حسب نسب

نالو سيد عثمان، لقب شمس الدين لال شهباز قلندر ولد سيد ابراهيم ڪبير قدس سره. سندس نسب اٺين پيڙهي ۾ وڃي امام جعفر صادق رضي الله عنه سان گڏجي ٿو.

وطن ۽ پيدائش

حضرت لال شهباز 538ھ ۾ آذر بائيجان جي علائقي جي مرند (Marand) ۾ تولد ٿيو. آذربائيجان ايران جي اترالهندي ۾ هڪ علائقو آهي. هت ٽن بزرگن جي ڪري ٽي شهر تاريخي حيثيت ڪري مشهور آهن: (1) مرند (2) تبريز، جتي حضرت شمس تبريز بن علاءُالدين تولد ٿيو هو. ظاهري علم حاصل ڪرڻ کان پوءِ هڪ ڪامل بزرگ بابا ڪمال الدين خجندي کان علم باطني حاصل ڪيائين. حضرت شمس تبريز رحمة الله عليه مولانا جلال الدين رومي رحمة الله عليه جو مرشد هو. (3) اردبيل، هتي آغا صفي رحمة الله عليه اردبيلي جي زيارت گاهه آهي. سندس اولاد ايران جا صفوي سلاطين هئا. جن مان شاهه اسماعيل، شاهه

طهماسپ، شاهہ عباس وڏي دبدبي ۽ حشمت وارا ٿي گذريا آهن.

آذربائيجان جي آبهوا محبوب جي زلف عنبر شميم وانگي جان افزا آهي، هتي جون عورتون نهايت ئي حسين آهن. مثال لاءِ شاعر خسرو حضور سرور ڪونين عليہ الصلوات والسلام جي حسن جي تعريف ڪندي، آذربائيجان جي حسينن ڏانهن اشارو ڪندي فرمائي ٿو:

اے چہرہ زیبای تو۔ رشک بتانِ آذری۔

تعليم ۽ تربيت

حضرت لال شهباز قلندر قرآن شريف جي تعليم حاصل ڪرڻ کان پوءِ، ٻين ظاهري علمن کي عبور ڪرڻ بعد باطني علم، وقت جي وڏي ولي بابا ابراهيم ڪربلائي کان حاصل ڪيو ۽ خاص طرح علم تصوف ۾ مرشد کان خرقہ خلافت حاصل ڪيائين.

مڪران ۾ سڪونت

عام تذڪرن ۽ تاريخن ۾ لکيل آهي تہ حضرت لال شهباز قلندر مرشد کان خرقہ ڏڪي ملتان پهتو هو. اهو بيان بلڪل غلط آهي. چاڪاڻ تہ مڪران جي بلوچن جو چوڻ آهي تہ، اسين قلندر لال شهباز جا مريد آهيون. انهن جي اها دعوي حقيقت افروز آهي، ڇاڪاڻ تہ مڪران جي هڪ صحرا ۾ ڪجهہ وقت ورد وظيفي ۽ مراقبي ۾ گذاريو هئائين. اهڙي ثبوت لاءِ مڪران جي متئين صحرا کي بلوچ اڄ بہ "دهشت شهبانز" (1) سڏين ٿا. بلوچ شهباز کي پنهنجي بلوچي زبان ۾ "شهبانز" سڏيندا آهن. تذڪره نويسن ۽ مؤرخن کي "دهشت شهبانز" جي اڄ تائين خبر ڪانہ آهي، هي بيان آءُ ان ڪري ڏيان ٿو تہ جيئن آئنده لاءِ اها غلط فهمي متجي وڃي.

ملتان ۾ آمد

حضرت لال شهباز قدس سره جي ملتان ۾ پهچڻ وقت، ملتان ۽

سنڌ جو حاڪم شهزادو محمد قان هو جو پنهنجي پيءُ سلطان بلبن پاران گورنر هو ملتان انهن ڏينهن ۾ صوفيائي ڪرام جي وجود ڪري رشڪ ارم هو. شهزادو محمد سلطان غياث الدين بلبن جو پيارو پٽ هو.

شهزادو سلطان محمد اوصاف حميده سان آراسته هو. علم ۽ هنر، دانش ۾ بيمثل هو عالمن، اديبن، اولياءِ ڪرام ۽ شعراءِ ڪرامن سان هن کي والهانه محبت هئي. انهن خوبين کان سواءِ عدل ۽ آئين جهان باني ۾ ڪمال مهارت رکندڙ هو. سندس دربار ۾ امير خسرو ۽ خواجه حسن به مشهور شاعر رهندا هئا. هن محسن ادب جون راتيون به بزم آرائي ۾ گذرنديون هيون، جن ۾ شاهنامه فردوسي، ديوان، خاقاني، انوري ۽ خمسه مولوي نظامي گنجوي ۽ امير خسروءَ جا اشعار ٻڌندو هو. امير خسروءَ جو چوڻ آهي، ته سخن شناسي ۾ شهزادو پنهنجو مٽ پاڻ هو. هن سخن فهم شهزادي وٽ هڪ مختلف شعرن جو بياض لکيل هو جن ۾ وڏن شاعرن جي شعر جو انتخاب ڪيل هو. اهو بياض شهزادي شهيد ٿيڻ بعد امير خسروءَ کي عنايت ڪيو هو.

اولياءَ الله جو ايتري قدر احترام ڪندو هو جو حضرت شهباز قلندر قدس سره کي عرض ڪيائين ته مان، اوهان لاءِ ملتان ۾ هڪ خانقاه تعمير ڪرائڻ جو ارادو ڪيو آهي ۽ ڪي ڳوٺ خرچ پکي لاءِ نذر ڪريان. مگر قلندر شهباز اها درخواست منظور نه ڪئي. قلندر شهباز کان سواءِ سماع جي محفل ۾ شيخ صدرالدين بن مخدوم بهاءُالدين ذڪريا ملتاني رهندا هئا. سماع جي محل ۾ صوفياءِ ڪرام جڏهن عربي اشعار ڳائيندا هئا، ان وقت شهزادو محمد سندن پير ۾ هٿ ٻڌي بيهندو هو ۽ صوفياءِ ڪرام جي رقص کي ڏسي زارو زار روئندو هو. اهڙي رقت انگيز رقص ڪري ملتان ”رشڪ گلستان“ بڻجي ويندو هو. شهزادي شيخ مصلح الدين سعدي شيرازي ڏانهن به دعوت نامو اچڻ لاءِ موڪليو هو مگر شيخ صاحب پيرسني سبب اچڻ کان معذور هو.

ملتان شريف انهن ڏينهن ۾ باغ بهار هو. حضرت بهاءُ الدين ذڪريا ملتانيءَ جو ڏونڪو وڄي رهيو هو. حضرت لال شهباز قلندر به مخدوم صاحب جو مريد ٿيو جتان فيض حاصل ڪيائون.

سيوهڻ ۾ ورود مسعود

سال 649ھ ۾ لال شهباز قلندر سيوهڻ ۾ نزول اجلال فرمايو: سيوهڻ انهن ڏينهن ۾ سنڌ جو مشهور قحبہ خانہ هو جتي بد پيشہ عورتون رهنديون هيون. شاهدانہ بازاري جا بہ طبقا هئا:

(1) راڳيندڙ نچڻين جو طبقو جيڪي ڍولڪ تي شهر جي چوسولن ۾ (پکاوجہ) ڳائينديون هيون.

(2) ٻئي طبقي جون عورتون فلڪ فرسا رنگ محلن ۾ رهنديون هيون. امير ۽ شاهوڪار سندن گانا ٻڌڻ ايندا هئا ۽ هزارين رپيا انهن ڪافر ادائن جي غمزن ۽ اداڪارين مٿان نثار ڪندا هئا. ٻنهي طبقن جون رقاصائون چنڊال قوم مان هيون. يعني تہ راجا ۽ برهمڻ دراوڙ قوم جي داسين سان وڏيڪ شاديون ڪندا هئا. انهن داسين جي بطن مان جيڪي اولاد ڄمندي هئي انهن کي چنڊال چوندا هئا. جي نهايت پيڪر حسن هيون ۽ شهرين جا خزانہ مال غنيمت وانگر لٽينديون هيون. ڪنهن کي مجال ڪانہ هئي جو لٽ مار جو تدارڪ ڪري سگهي. حافظ شيرازي اهڙين شاهدانہ بازاري متعلق جيڪو شعر چيو آهي سو اهل نظر اڳيان پيش ڪريون ٿا:

فغاں کیں ولویان شوخ شیریں کار شھر آشوب،
چناں بردند صبر ازل دل کہتر کان خواھد یغمارا۔

شرح

(هن شعر ۾ خواجہ حافظ فرمائي ٿو تہ معشوقانہ بازاري بوءِ حسن جي سبب ڪري سڄي شهر لاءِ مصيبت هئي. ڇاڪاڻ جو اهي نوجوانن جي دلين کي قيد ڪنديون هيون ۽ پاڻ ڏانهن مائل ڪنديون هيون. خواجہ ان ڪري دانهون ڪري ٿو تہ اهڙين بازاري شوخ حسينن جو ڪو تدارڪ ٿئي.)

خواجہ صاحب جيڪي فرمايو آهي، اهڙيءَ ساڳي حالت سيوهڻ سان لاڳو هئي. ڪنهن کي بہ مجال نہ هئي، جو انهن بد پيشہ عورتن جو تدارڪ ڪري سگهي.

ڪرامات

مخدوم عثمان الحسينيءَ شهر جي ان هنڌ تي منزل ڪئي، جتي بد پيشہ عورتن جو عظيم اڏو هو. هن پهچڻ سان هي ڪرامت ڏيکاري جو شهر جي بدڪار عورتن جو اڏو پٽجي ويو ۽ اهي عورتون توبہ تائب ٿي ياد خدا ۾ مشغول ٿيون. ان وقت قلندر لال شهباز جي عمر 111 سال هئي. سيوهڻ سندن اچڻ ڪري دارالسلام بنجي ويو. جنهن بعد قلندر شهباز فقط هڪ سال زنده رهيو. سال 650هہ مطابق 1323ع ۾ وفات ڪيائين.

اسان مٿي جاڻائي آيا آهيون، تہ قلندر جي ورود مسعود ڪري سيوهڻ دارالسلام بڻجي ويو. ان ثبوت لاءِ قلندر شهباز جي اچڻ کان پوءِ يارهن سال گذرڻ بعد شيخ ابن بطوطہ 1334ع ۾ سيوهڻ پهتو هو. جو جاڻائي ٿو تہ،

> ”شهر جي جامع جو خطيب شيباني هو جنهن وٽ عمر بن عبدالعزيز رضي الله عنہ جو ڪليل پروانو هو. ابن بطوطہ اڳتي هلي لکي ٿو تہ، مخدوم عثمان مريندي جي خانقاهہ تي هڪ عمر رسيده مجاور شيخ محمد بغدادي سان ملاقات ٿي، ابن بطوطہ اڳتي هلي لکي ٿو تہ آءٌ مدرسي جي هاسٽل ۾ ٽي ڏينهن ۽ ٽي راتيون مهمان رهيو هوس.“ (عجائب الاسفار ج2)

حضرت لال شهباز قدس سره ساري ڄمار مجرد رهيو. ان پنيان ڪوبہ اولاد ڪونہ ڇڏيو.

طريقت

حضرت لال شهباز قلندر کي لال ان ڪري سڏيندا آهن جو ڳاڙهو جامو پائيندا هئا. جن ڏينهن ۾ هو سنڌ ۾ آيو هو ان وقت هتي اسلامي تبليغ جو دور هو. سنڌ ۾ راشده، فاروقي، صديقي، سهروردي، رضوي، خلافتن جو مسندون قائم ٿي چڪيون هيون. قلندر شهباز جي اچڻ ڪري سنڌ ۾ قادري طريقو رائج ٿيو. جو حسن بصري، حضرت علي ڪرم الله وجهہ کان حاصل ڪيو هو. هي طريقو عرب ۽ هندستان ۾ گهڻو مشهور ٿيو. (اسوة صحابہ ج 2)

شعر و شاعري

جيڪي بہ صوفياءِ ڪرام ٿي گذريا آهن، اهي ڪرامات ڪان وڌيڪ پنهنجن ڪلامن جي ذريعي تصوف جي تبليغ ڪندا آهن. حضرت لال شهباز جي ڪلام ۾ وحدت الوجود ڏانهن اشارو ڪيل آهي. اسين قارئين جي خدمت ۾ سندن ڪجهہ ڪلام پيش ڪريون ٿا، جيڪو فارسي زبان ۾ آهي، ايئن چوڻ درست آهي، تہ سنڌ جي فارسي شعراءِ ڪرام مان دور اول جو شاعر ٿي گذريو آهي:

ز عشق دوست هر ساعت درون نار می رقصم
گہے بر خاک می غلطم، گہے بر خار می رقصم
شدم بدنام از عشقت بیا ای یار من اکنوں
نمی ترسم ز رسوائی بهر بازار می رقصم
بیااے مطرب وساقی اصلش قلندر دار می رقصم
منم عثمان مرتدی کہ یار، خواجہ منصورم
ملامت می کند خلقی کہ من بر دار می رقصم
(لب تاریخ)

من آن درم کہ در بحر جلال اللہ بودہ ام
بکوہ طور با موسیٰ کلیم اللہ بودہ ام
گہے زنار می بستم گہے قرآن می خواندہ ام
گہے در مذہب ترسا بسی محنت کشیدہ ام
دو صد جامہ کہن کردم لباس فقر پوشیدہ ام
بران برجی کہ من بودم فقر ہزاران یک رسیدہ ام
با سماعیل پیغمبر با ابراہیم بن آذر
دران سر وقت قربانی بقربان گاہ بودہ ام
اذا ملا مکن ظاہر سر اسرار مردان را
ندانستی، ندانستی کہ سر اللہ بودہ ام

ایا عثمان مروندی چرا مستی دریں ءالم
کہ جز یاھو ویا من ھو دیگر چیزی نمی دانم

--

کمند عشق در گردان مرا مسرور خوش آید
خم و خمار و خرم ھم ازان مخمور خوش آید
مطلع میشود خورشید جلال من چو بر آید
جمالم میکند ھم بدر بانور خوش آید
تجلی جلالم کرد موسیٰ را بہ ب ھوشی
بہ بیں کار جلالم زا کہ چون بر طور خوش آید
بیا امردو راز بیں ازیں جا تو چرا لرزی
شھناشاھم بیزم من ھمہ مذکور خوش آید
قلندر من و شھباز مرا آشیانہ گوناں گوں
بہر جامی روم آنگاہ با من نور خوش آید۔

مخدوم قلندر جي درگاهه

سنڌ جون جيڪي جهونيون عمارتون آهن، انهن مان قلندر لال شهباز جو مقبرو هڪ جهوني عمارت آهي. ان تي جيڪي ڪتبا لکيل آهن، تن مان ڪي ڪتبا انين صدي هجريءَ جا تہ ڪي يارهين صدي هجريءَ جا آهن. جيئن هڪ ڪتبي مان معلوم ٿئي ٿو تہ 7 رجب سن 757 ۾ ملڪ اختارالدين والي سيوستان، سلطان فيروز شاھہ تغلق جي زماني ۾ شيخ عثمان مرندي جي مزار تي روضو ٺهرايو جنهن کي ڇهہ ونگيون ۽ ست گنبذ آهن. ٻئي ڪتبي ۾ لکيل آهي تہ سيد جلال الدين والي سيوستان فيروز شاھہ تغلق جي زماني ۾ سن 758ھہ ولي الله عالم الحق علي بغدادي جي قبر تي هڪ گنبذ بنايو. اهي ٻئي ڪتبا مزار واري ڪمري جي ٻاهرين ديوار تي لڳل آهن. باقي علاءُ الحق علي بغدادي جو احوال ڪنهن بہ تاريخ جي ڪتاب مان معلوم نٿو ٿئي. مگر

ابن بطوطہ اندلسي جڏهن سيوهڻ آيو ۽ لال شهباز جي روضي جي زيارت ڪيائين، تڏهن هن هڪ پير مرد محمد بغدادي سان ملاقات ڪئي، جيڪو روضي جو مجاور هو ان بزرگ جو علي بغدادي سان ڪو تعلق هو يا نہ. حيات نامہ قلندري مان معلوم ٿو ٿئي تہ علي بغدادي قلندر شهباز جو خليفو هو ۽ کيس وزير ڪري سڏيندا هئا.

ڪتبو

بعہد دولت فیروز شاہ سلطان دین پرور
بروز کہ خاک در گہ سازند شاھان جہان افسر
از انگھی کہ بر تخت شھنشاھی نشست این شہ
سراسر گشت گیتی از شعاع دولتش انور
عبارت شد مقام شیر عثمان مرندی کو ولی اللہ باز
اسفندر میر بحر بودم وھر اگرچ اولیا اندر زمان
شیش بس بودند ولیکن در کرامت بود او از
(ھمگران برتراست)

هئي ڪتبي ۾ هيٺين ريت لکيل آهي، ان ۾ ڪي اکر ڀڄي پيا آهن، جي پڙهڻ ۾ نٿا اچن:

شد بناءِ گنبذ عالی بعہد شہریار شاہ
فیروز انکہ بگرفتہ ست گبران زو فرار
می سرد مر بندہ درگاہ شاہ دہر را
کو کند در سرفرازی بر سلاطین افتخار
برسر شیر ولی اللہ علاؤالحق علی
بود از بغداد و اندر صف نیکاں در شمار

حيات نامه قلندري ۾ هڪ ڪتبو

گرد بنیادش بملک سیرت ملک

ارشد کہ او

هن مان ظاهر آهي تہ گنبذ جو باني ملڪ ارشد آهي، اورينٽل جي ميگزين جي مصرع مان سيد جلال الدين باني معلوم ٿئي ٿو

انهن ڪتبن کان سواءِ ٽيون ڪتبو خط نستعليق ۾ لکيل آهي، جو شاهجهان جي مشهور امير بهروز عرف ديندار خان لڳرايو هو. ان ڪتبي جو ترجمو هي آهي:

حضرت مخدوم لال شهباز جو روضو جڏهن سلطان فيروز شاهہ جي زماني ۾ تيار ٿيو تہ ان جي تاريخ پٿر تي لڳائي ويئي هئي. ان کان پوءِ مرزا جاني بيگ جي زماني ۾ وڏو گنبذ ٺهرايو ويو. ان فيروز شاهي واري ڪتبي جي پٿر کي هڪ طرف اڇلائي ڇڏيو. جڏهن سيد بهروز عرف ديندار خان شاهجهان جي زماني ۾ روضي جي صحن کي فرش لڳرايو هو ۽ بہ مسجدون ٺهرايون، تہ انهن قديم ڪتبن کي خانقاه جي ديوار ۾ نصب ڪرائي ڇڏيو. جيئن گذريل بادشاهن جي يادگار قائم رهي.

هر سال ماه شعبان المعظم جي مهيني ۾ درگاهہ تي وڏو ميلو لڳندو آهي.

***

حضرت قلندر شهباز

هزار نڪته باريڪ ترزمو اينجاست،
نہ هرڪ سر بتر اشد قلندري داند.

عام طرح صوفياءِ ڪرام جا رڳو چار طريقا مشهور آهن سهروردي، قادري، چشتي ۽ نقشبندي. انهن مڪيہ سلسلن جو مختصر احوال "تذڪره شهباز" ۾ جناب ميمڻ عبدالمجيد سنڌي صاحب ڏنو آهي. پر قلندري طريقو جيترو ئي اهميت وارو ۽ انوکو آهي اوترو ئي اڻ لکو ۽ نامعلوم پڻ آهي. مٿي ذڪر ڪيل "تذڪره شهباز" جي مهاڳ لکندي مون چتاءُ ڏنو هو تہ اسلامي تصوف ۾ قلندري طريقي جي مقام ۽ قلندري طريقي ۾ شهبازي قلندري جنس جي جاءِ شهبازي قلندري مسلڪ ۾ مستي جو مفهوم وغيره بہ اجا بحث طلب نڪتا جاتا وڃن تہ بهتر ٿيندو. جيستائين انهن سيني پاسن تي پوري روشني نہ پوندي تيستائين حضرت قلندر لال شهباز جو مخصوص فلسفو عمل ۽ عقيدو پليءَ پانت پڌرا نہ ٿيندا.

"قرب قلندر" ۾ مون مستيءَ جو هڪ هلڪو خاڪو پيش ڪيو هو ۽ ان ۾ شڪايت ڪئي هيم تہ قلندري طريقي بابت گهڻي غلط فهمي پيدا ٿيل آهي جنهن کي دور ڪرڻ جي ضرورت آهي.

ڪوشس ڪري هن موقعي تي قلندري طريقي تي روشني وجهڻ گهران ٿو. انهيءَ لاءِ تہ مٿي اشارو ڪيل مهم جي پيروي ڪرڻ ۾ هڪ قدم تہ اڳتي وڌي.

قلندري طريقي باب سنڌيءَ ۾ اڳ لکيل ڪتاب

حڪيم فتح محمد صاحب سيوهاڻي سنڌي ٻوليءَ ۾ ”مخزن راز تذڪره لال شهباز“ جو سڌاريل نسخو 2 ڊسمبر 1920ع ۾ ڇپرائي پڌرو ڪيو. هن صاحب قلندري طريقي بابت ان ۾ تحقيقات صوفيه، خيرالمجالس، حقيقت السلوڪ، ڪشف اللغات، مصباح الهدايت ۽ بياض واحدي مان ٽڪرا چونڊي پيش ڪيا آهن پر هيءُ ڪتاب ناياب ٿي چڪو آهي. ميمڻ عبدالمجيد صاحب پنهنجي ”تذڪره شهباز“ ۾ اهي سمورا احوال سهيڙي سموهي ڏنا آهن جتان ڏسڻ گهرجن. هن وڏيڪ سر الاولياءَ، اخيار الاخبار، تذڪرت الفقراءَ، خزينت الاولياءِ، تحقيقات الصوفيا مان بہ روشني حاصل ڪئي آهي ۽ قلندري طريقي کي هڪ جدا مستقل طريقي قرار ڏيڻ بابت بحث ڪيو آهي. هت انهيءَ سڄي بحث کي آڏبو تہ قصو ڊگهو ٿي ويندو بهتر آهي تہ رايا ۽ انهن بابت بحث انهن ٻنهي ڪتابن مان پڙهي پوءِ هن مضمون کي هيانو سان هنڊائجي.

قلندري شهبازي طريقو

اسلام جي ابتدا کان ئي زاهد، عابد هڪ طرف تہ صوفي ٻئي طرف شروع ٿي ويا. پهريائين چارئي خليفا زاهد، عابد، عالم، مجتهد ۽ صوفي هئا. ”تاريخ تصوف اسلام“ ۾ رئيس احمد جعفري بہ کولي ٻڌايو آهي تہ ڪئين اجا وحيءَ جو نزول ئي نہ ٿيو هو تہ حضرت ابوبڪر صديق، حضرت عمر فاروق ۽ حضرت عثمان غني ۽ حضرت علي المرتضيٰ جون زندگيون روحاني ۽ پاڪ زندگيون هيون. تاريخ خلفاءِ ۾ مولانا جلال الدين سيوطي صاف ڪيو آهي تہ اسلام آڻڻ کان اڳ ۾ ئي ڪافي سڳوريون هستيون پاڪ ۽ صاف ٿي چڪيون هيون. بلال حبشي، سلمان فارسي، صهيب رومي، ابوذر غفاري، حذيفا بن يمان ۽ مصعب بن عمير جون زندگيون بہ روحاني رنگ ۾ رنڱجي ويون هيون. بلبل جي اچڻ کان اڳ ۾ ئي باغ ۾ چمن لڳندا آهن. شاخون بلند ٿينديون آهن، هير گهلندي آهي ۽ مکڙيون نڪري نروار ٿينديون آهن.

خود حضور ﷺ جي حيات طيبہ تي نظر وجهبي تہ نبوت کان اڳيئي "امين" مشهور ٿي چڪا هئا. غار حرا جي تنهائي، دنيا کان دوري ۽ باطل کي حق کان الڳ ڪرڻ سندن روحاني زندگيءَ جا اهڃاڻ هئا، اها نبوت جي تمهيد هئي.

جڏهن قرآن پاڪ نازل ٿيو تڏهن ان سان گڏ حڪمت ملڻ جو ارشاد پڻ ٿيو. هن مان مسلمانن قرآن ۽ حڪمت کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ رسول ڪريم ﷺ پنهي جي تعليم ڏيڻ لڳو. ڪردار ۽ گفتار، عبادت سان گڏ رياضت ۽ مجاهدت جو دور شروع ٿي ويو جن جا جملہ ست ٽنيا شمار ٿيڻ لڳا. پهريون قلندر حضرت عبدالعزيز مڪي هو جنهن جو استغراق 40 سالن جي مدت جو هوندو هو. وڌيڪ احوال ڏسجي مفتاح الغيب ص 30. هي ڪتاب شيخ حبيب الله جو سن 1933ع ۾ اشرف برقي پريس سيال ڪوٽ ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو آهي. حضرت عبدالعزيز صفہ مان هو ۽ کيس قلندري جو لقب بہ جناب رسالت مآب ﷺ ڏيڻ فرمايو هو.

رسالہ غوثيہ ۾ آيو آهي تہ قلندري سرياني زبان ۾ الله تعالیٰ جي نالن مان هڪ نالو آهي ۽ ان کي اسماءُ الله ۾ شمار ڪرڻ گهرجي. چوٽي آهي تہ صوفي جڏهن منتهي ٿو ٿئي تڏهن هو قلندر ٿو ٿئي. اويس قرني، شمس الدين تبريزي، جلال الدين رومي، فخرالدين عراقي، خواجہ حافظ شيرازي، مسعود بڪ چشتي، مخدوم علاؤالدين، علي احمد صابر، سيد شمس الدين ترڪ پاڻيپت وارو شيخ شرف الدين بو علي قلندر، سيد محمد گيسو دراز گلبرگ وارو شيخ نصير الدين روشن چراغ دهلوي سڀ قلندري طريقي وارا هئا. مشاهير اسلام جلد اول ۾ مولانا شهباز محمد ڀاڳلپوري کي طريقت شهبازي جو باني سڏيو ويو آهي. سندس اسم مبارڪ جلال الدين بخاري ذڪر ڪيل آهي. ۽ سندس والد بزرگ جو اسم گرامي مولانا شاهہ خطاب لکوي آهي. ان جو مطلب تہ شهبازي طريقي وارا رڳو بہ سڳورا ٿيا هڪ هيءُ صاحب ۽ ٻيو اسان جو قلندر لال شهباز.

قلندري طريقي جو امتيازي فرق

فقر اختياري، قلندري طريقي جو امتيازي جزو نہ آهي. درويش جو ان سان خاص تعلق نہ آهي. دنيا کان منهن موڙي عالم بالا ۽ حقيقت سان واسطو پيدا ڪرڻ سموري تصوف جي جان آهي. جذب محويت حيرت تہ صوفين کان سواءِ سائنسدانن، فيلسوفن ۽ شاعرن وغيره تي بہ طاري ٿي سگهي ٿو ڇاڪاڻ تہ اهي غور ۽ فڪر ۾ اندرين اک جي کلڻ جا اهڃاڻ ٿين ٿا. ساڳيءَ طرح مراقبہ ۽ استغراق بہ قلندري جو خاص جزو نہ آهن، سڄي روحاني زندگي ۾ اهي لازم ملزوم ٿين ٿا ۽ اتلندو مڪر ۽ مايوسي کي سيئي چوٽي جا صوفي نندين ٿا ۽ بيداري ۽ هوشياري جي تائيد ڪن ٿا. اهڙي لاهہ ۽ چاڙهہ کي امير خسرو هنن لفظن ۾ ڏڪاريو آهي.

عاشقان را در جهاں یکساں نبا شد روزگار،
زانکہ این انگشتها بردست من هموار نیست۔

سعدي دانهن ٿو ڪري:

گہے بر طارق۔ اعلیٰ نشینم،
گہے پشت سر۔ پاخود نبینم۔

شاهہ ڀٽائي انهيءَ ۾ ٻڌ چڙهہ جو سبب دل جي بند ۽ ڪشاده بابت ٻڌائي ٿو:

ڪڏهين من ماڪوڙي، ڪڏهين ڪيهر شينهن
سرتيون سارو ڏينهن، ناهيان مان هڪ حال تي.

انهيءَ ڪيفيت تي مولانا رومي صوفي کي ابن الوقت ٿو سڏي:

صوفی ابن الوقت باشد اے رفیق،
نیست فردا گفتن از شرط طریق۔

بوعلي قلندر پنهنجي حال کي هيئن ٿو تسليم ڪري:

شدم چوں مبتلای انهادم سر پای او،
شدم محو لقای او نمی دانم کجا رفتم۔

قلندر دراصل اهو صوفي آهي جنهن جو عقل بقول امام محمد غزالي جي نہ رڳو دنيوي خلافت جي تخت جي اردگرد گهمندڙ هجي پر عرش واري تخت جي چوڌاري بہ چڪر ڪاٽيندڙ هجي ۽ هڪ طرف روح اقدس (عقل ڪل) سان تہ ٻئي طرف رسول ڪريم ﷺ سان وابستہ هجي. تفاوت رڳو هيءُ آهي تہ امام غزالي هي ڪم، عقل کي سونپي ٿو پر ٻيا صوفي عشق يعني قلب کي اڳواڻ مڃين ٿا. مقصد ساڳيو آهي تہ هر معاملي ۾ امر الاهي جي تلاش هجي. عرف عام ۾ هن کي چئبو آهي "هٿ هاج ۾ دل يار ڏي" جڏهن انسان قدر ۽ جبر جي مسئلي ۽ عقل ۽ عشق جي جهيڙي جي اونهي جاچ ٿو وڃي تڏهن وٽس اسلام کان سواءِ يعني رضا الاهي جي اڳيان سر تسليم خم ڪرڻ کان سواءِ ٻيو چارو نہ آهي. جيڪي هر معاملي ۾ امر جو انتظار ڪن ٿا ۽ جن کي اهو ملندو رهي ٿو سي سنئين واٽ تي سولائي سان هلن ٿا ۽ پناهہ ڪيل ٿين ٿا اهي آهن قلندر. اهي رڳو صحيح عمل کي سڃاڻن ٿا ۽ سوچ ويچار ۽ اختيار جي پنيان نہ ٿا پون. عمل جو اشارو هنن کي خود خالق کان ٿئي ٿو. انهن ۾ شهباز اهي آهن، جن جي عقابي اک هميشہ رشد رزق ۽ روزي کي عرش تي تلاش ڪندي رهي ٿي ۽ جن جو پرواز بند نہ ٿو ٿئي جن ۾ لاهہ ۽ چاڙهہ اصل ڪونہ آهن.

عمل جا نمونا ۽ بنياد

هڪڙا عمل غير اختياري آهن جهڙوڪ اک جو چنڀڻ، اوٻاسي جو اچڻ، رت جو دورو ، ساهہ جو کڻڻ وغيره. ٻيا عمل جذباتي آهن جي انسان جي لاشعوري حرڪات تي ٻڌل آهن. بنيادي امنگون انهن کي (اسين چاهيون يا نہ چاهيون) زور تي پيدا ڪنديون رهن ٿيون. ٻيا عمل سوچ ۽ ويچار، چونڊ ۽ چنڊڇاڻ جو نتيجو آهن. هتي بہ امنگون ۽ جذبات ڪارستاني ڪن ٿيون، پر تجربي، عقل ۽ سوچ جي آڌار تي

انسان انهن کي ڪنهن واٽ سان وٺي هلي ٿو. ٻيا عمل خالص عقيدي پٽاندڙ هوندا آهن ۽ اجا ڪي ٻيا اخلاقي اصول يا ملڪي قانون ماتحت. مگر ظاهر آهي تہ هي سڄو گورک ڌنڌو اهڙو آهي جيڪو اڪثر حالتن ۾ ماڻهو شيڪسپيئر جي هئمليٽ وانگر منجهيو پوي تہ ٿيان يا نہ ٿيان ۽ هينئن ڪيان نہ ڪيان. سائنسدان چون ٿا تہ انسان جڏهن ٻن ڳالهين مان سوچ ويچار بعد هڪ کي چونڊي ٿو تہ انهيءَ چونڊ ڪرڻ ۾ سندس تجربو مددگار ٿئي ٿو ۽ تجربو امنگن، جذبات ۽ ارادن جي شڪل ۾ ضمير طور لاشعور ۾ محفوظ ٿو رهي پر حضرت علي ڪرم الله وجهہ هن دليل جو ڀانڊو هن سوال پڇڻ سان ڀڃي ٿو وجهي تہ ڀلا پوءِ هڪ فيصلي تي پهچڻ بعد اهو فيصلو انسان ڪيئن مٽائي بہ وٺندو آهي؟ جڏهن ارادا بدلجي وڃن ٿا تڏهن معلوم ٿو ٿئي تہ الله بہ آهي جو دلين جي ڳالهہ جو مالڪ آهي ۽ ڪيل ارادا بہ مٽائي وجهي ٿو. هو چوي ٿو تہ انهن ارادن جي بدلجڻ مان ئي مون خالق کي پروڙي ورتو آهي. قرآن جي پهرئين سورة فاتحہ ۾ ئي ماڻهن جا ٽي گروهہ ٻڌايل آهن. هڪڙا اهي جن کي سنئين واٽ تي هلايو ٿو وڃي، ٻيا اهي جيڪي غضب ڪيل آهن ۽ ڀٽڪي وڃڻ وارا آهن ۽ ٽيان اهي جيڪي ڀٽڪڻ بعد موٽي ياڻ تي اچن ٿا. قلندر هن سڄي رولڙي کان پار پئي خدائي منشا جا محتاج ٿي ويندا آهن. بس اهو آهي قلندري طريقي جو خاص شيوو ۽ اصول، رڳو صحيح عمل تي زور ڏيڻ سبب هو خيالن ۽ فلسفي جي چوٽن ۽ تصادم کان بچيل رهن ٿا. اهوئي سبب آهي جو هنن کي "صلح ڪل" سڏيو وڃي ٿو.

شرف در عشق تہ گشت آن،
قلندرڪ هفتاد و دو ملت يار دارد.

هن قلندرانہ قسم جي عمل کي چئين جي ٽئين قسم جي عمل يا ٻڌ ڌرم جي نيڪ عمل يا مغربي فلسفي واري وقت جي حالتن پٽاندڙ جيڪو چڱو عمل نظر اچي (Pragmatism) ان کان نروار ڪرڻو آهي، جو هنن ٻن قسمن جي عملن ۾ وقتي دنيوي مصلحت، يا مدافعت يا شخصي رعايت يا ذاتي مفاد ڪم ڪندڙ هوندو آهي، مگر قلندرانہ

عمل ۾ خالص للاهيت هوندي آهي. پهرئين قسم جي عمل ۾ خدا جي خوشي مدنظر هوندي آهي ۽ ٻئي قسم جي عملن ۾ پنهنجي خوشي مدنظر هوندي آهي يعني (Hedonism) موجب عمل هوندو آهي.

هن قسم جي عمل جي شروعات

هن قلندرانہ قسم جي شروعات رسول ڪريم ﷺ کان ٿي، قرآن پاڪ جي سچي تعليم جو زور هو دليل ۽ حجت تي پر جنگ بدر ۾ رسول ڪريم ﷺ جو مٽيءَ جي مٺ اڇلڻ هڪ اهڙو عمل هو جنهن کي نہ جادو چئي سگهبو نہ دعا. اها مٺ مٽي جو طوفان بڻجي ڪفار جي لشڪر تي ڪڙڪي ۽ هنن جا پير اکڙجي ويا ۽ شڪست کائي ڀڳا. الله تعاليٰ يڪدم آيت نازل ڪئي تہ اي محمد ﷺ اها مٽيءَ جي مٺ تو نہ اڇلي هئي پر مون اڇلي هئي. هن مان تصديق ٿي تہ هي عمل ايزدي منشا مطابق هو. ان کان اڳ ۾ جو مسلمانن جا پير واريءَ تي ٿي نہ ٿي ڪتا سو حضور ﷺ جي دعا تي بارش پئي هئي جنهن نہ رڳو واري کي ڄمايو پر پيئڻ لاءِ پاڻي بہ موجود ڪيو.

حضرت عمر فاروق رضي الله عنه جو مسجد ۾ خطبي ڏيندي ٽي دفعا پڪارڻ تہ "اي ساريہ! جبل ڏي وڃ." تہ هڪ اهڙو فعل هو جنهن جي نزاڪت ۽ نفع جي پوءِ خبر پئي تہ ٽي سو ميل پري ڪفارن سان جنگ ڪندڙ حضرت ساريہ کي اهو وقت تي حڪم نہ پهچي ها تہ هو بري طرح شڪست کائي وڃي ها. حضرت عثمان ذوالنورين جو فسادين خلاف دفاع بہ نہ ڪرڻ ۽ ايئن شهادت جو جام پيئڻ هڪ اهڙو قدم هو ورنہ مدد طلب ڪرڻ تي مسلمانن ۾ ايترا ماڻهو هئا جي سندن بچاءُ ڪري وٺن ها پر ساڳئي وقت هڪ اهڙو غيبي اشارو نہ ٿيو. شايد مسلمانن ۾ خانہ جنگي جو بنياد هن سڳوري جي خلافت ۾ پوڻو نہ هو. حضرت علي شير خدا جو خيبر کي فتح ڪرڻ بہ اهڙو قلندري ڪم هو. شاهہ ولي الله "الانتباهہ في سلاسل اولياءَ الله" ۾ لکڻ فرمايو آهي تہ ناد علي جو وظيفہ باعث برڪت ۽ بچاءُ هر بلا جو آهي.

هن قسم جي عمل جو بگاڙ:

عوارف المعارف ۾ حضرت شهاب الدين سهروردي قلندرانہ قسم جي بگاڙ طرف ڌيان ڇڪارايو آهي. هڪ تہ قلندري ملامتي فرقہ وانگر عوام جي وضع قطع جا پابند نہ ٿيا ۽ ٻيا وري آزاد رندن جي مسلڪ تي هلڻ لڳا ۽ شريعت جي پابندي کي تقليد سمجهي ڦٽو ڪرڻ لڳا. حالانڪ جو اصل حقيقت بنجڻ چاهي ٿو سو ضرور حقوق بندگي ۾ جڪڙيل هوندو. هن گمراهي ۾ اهي بہ آهن جيڪي سمجهن ٿا تہ خدا هنن ۾ حلول ڪيو آهي. هي اثر هن جي خيال موجب عيسائين جي لاهوت ۽ ناسوت واري عقيدي مان ورتل آهن. حضرت سهل جو ذڪر آندو اٿس تہ هڪ شخص کان جڏهين پڇيو ويو تہ چوندو هو تہ هو هڪ دروازي وانگر آهي تيستائين نہ ٿو کلي يا بند ٿئي، جيستائين هن کي حرڪت ۾ نہ آڻجي. تہ حضرت سهل جواب ڏنو تہ اهي لفظ يا تہ هڪ صديق جا آهن يا زنديق جا. صديق ۽ زنديق ۾ هي فرق ڪيو اٿس تہ زنديق پنهنجي گناهن جو بار بہ خدا تي اڇلي وجهي ٿو پر صديق گناهہ کان توبہ ڪندو ۽ ان جو قبولدار ٿيندو.

منهنجي ناچيز راءِ ۾ حلول جو عقيدو ويدانت فلاسفي ۾ بہ آتما ۽ برهما ۽ جوڙ جي مسئلي ۾ بہ موجود آهي، منصور حلاج جڏهين سنڌ جي جوڳين کان منتر جادو سکڻ آيو هو تڏهن هي اثر وٺي ويو هوندو. جو مسلمانن صوفين ۾ حلول جو عقيدو پهرين هن سڳوري کان شروع ٿيو هو.

قلندرانه وصفون ۽ وٿون

ڏاڙهي، مڇون، ڀرون ۽ مٿي جي ڪوڙائڻ جو قلندرن سان رواج لاڳو ٿي ويو آهي. سو سيد جمال مجرد جيڪو فعل مصر جي شهر دمياد ۾ ڪيو هو ان جي روايت کي زندهہ رکڻ لاءِ ۽ وقت بچائي الله پاڪ جي جمال ۽ ڪمال جي مشاهدي ماڻڻ لاءِ آهي. وڌيڪ احوال تذڪره شهباز (ميمڻ عبدالمجيد سنڌي) جي ص 28_ 30 تي ڏسجي. پٿر جو ڪٽڻ حضرت دائود جي ڪانياٽي واري پٿر ڏانهن اشارو آهي جنهن سان

نفس اماره جي ديو کي مارڻو آهي. سمهڻ مهل سيرانديءَ ۾ بک ويل پيٽ سان ٻڌڻ جو ڪم ٿو ڏئي. جيئن امير ارادي جي مضبوطي لاءِ هيري جي منڊي جي ٽڪ ڪري پائيندا آهن تيئن قلندر ۾ درويش مستقل مزاجي جي مدنظر پٿر ڪٽندا آهن. جيڪو باھ ٻارڻ جو ڪم ٻه ڏئي ٿو. لٺ مان اشارو حضرت موسيٰ جي عصا جو آهي. شهباز جي اک ڳاڙهي ۾ تجلي واري ۾ وڏي ٿيندي آهي. قلندر جي ڪڪوريل يا شربتي اک ٻه ان وانگر زمين ۾ آسمان کي هر وقت تاڙيندي رهڻ لاءِ تکي آهي. هن لالائي جو واسطو رت جي جوش، ڪاوڙ صفري جي غلبي، نشي ۾ اوجاڳي وغيره وارو نه بلڪ دموي طبيعت وارو ۾ جوش عمل لاءِ حرارت غريزي موجود هجڻ وارو آهي. سرخ رنگ حوصلو ۾ امنگ ۾ عمل ڪندڙ ۾ مزاج ۾ گرم هوندو آهي: سنڌ ۾ ڏاڙهي ۾ هٿن پيرن کي مينديءَ سان لال ڪرڻ، ڳاڙهي اجرڪ، چني، ڪٽن جا پاوا، مانڊاٽي جو ڳن، دلن جا ڍڪڻ وغيره سڀ ڳاڙهي رنگ تي هوندا آهن. تنهن ڪري هن من موهيندڙ مردانه رنگ کي قلندر جو قرب حاصل ٿيو ۾ شريعت جي سفيد رنگ، طريقت جي نيلگون رنگ ۾ معرفت جي سبز رنگ "بقول سرالاسرار فيما يحتاج اليہ الابرار" ۾ قلندري جي سرخ رنگ جو واڌارو ٿيو. شادي جو ترڪ ڪرڻ ٻه هڪ دوست سان ڳاڙهي سوسي، ڪناوير، لونگي، ڪيس، ڪٿو لوئي، فراسي، لاچو دل لائڻ واسطي آهي. جيئن محبت ۾ گهاري نه پوي ۾ سماع ٻه رقت قلب واسطي جائز قرار ڏنو ويو آهي. ڏمال ۾ ڏيرج سان متوازن چرپر خدائي لشڪر جي ڪوچ ڪرڻ يا حرڪت ۾ اچڻ جو اشارو ٿي رکي. هن جو فرق مولانا روم جي تيز رقص ڪندڙ درويش سان جاچڻ گهرجي. وڌيڪ بحث لاءِ ڏسجي منهنجو مضمون "مستي ئي قرب قلندر" ۾.

(نوٽ: عقابي اک لاءِ وڌيڪ بحث جيڪو مون مشڪوات الانوار جي اوٽ ۾ ڪيو آهي سو ماهنامه نئين زندگي جي نومبر 1965ع واري پرچي ۾ صفحي 25-26 تي پڙهجي.)

**

قلندري مشرب، تاريخ جي روشنيءَ ۾

هزار نکته باريک ترزمو اينجا ست،
نه هر که سر بتر اشد قلندري داند۔

الاهي انوارن کي پسڻ ۽ ڏٺيءَ جي پرستش مان مزو ماڻڻ مڙني صوفين جو مرڪ ۽ من جي مراد رهي آهي، پر انهيءَ مقصد کي ماڻڻ لاءِ انهن جون رياضتون، ذڪر و فڪر ۽ ٻيا ذريعا جدا جدا رهيا آهن، ان ڪري سندن مشرف، طريقو ۽ دائرو به جدا جدا ٿي ويو ۽ اهي ڪن بزرگن، صوفين جي نالن وغيره ڏانهن نسبت ڪري هنن فرقن ۾ ورهائجي ويا: زيدي، عياضي، ادهمي، هبيري، قادري، سهروردي، چشتي، نقشبندي، شطاري، جنيدي، اويسي، گازروني، ملامتي، ۽ قلندري وغيره.

قلندري مشرب، هنن مڙني کان نرالو ۽ ممتاز رهيو آهي. جڏهن ته اسان جي سنڌڙيءَ جي سائين قلندر لال شهباز حضرت مخدوم عثمان مروندي، سيوهاڻي جو لاڳاپو به انهيءَ قلندري مشرب سان آهي، ان ڪري اسان کي اها اپٽار ڪرڻي آهي، ته قلندري مشرب ۽ طريقي جي ابتدا ڪيئن ٿي، قلندرن جو پيشوا ڪير هو ۽ هن مشرب وارن قلندري صوفين کي ڪهڙين منزلن ۽ مرحلن مان لنگهڻو پيو؟

”قلندر“ لفظ جي لغوي معنيٰ آهي درويش، شخص بي قصد بدنيا (1) يعني اهو درويش جنهن جو دنيا سان لاڳاپو ۽ سٻنڌ نه هجي. ”قلندر“ جي اشتقاق ۾ ڪن عالمن جي اها راءِ آهي، ته اهو لفظ اصل ۾ ”فرندل“ هو ۽ ”قرندل“ ڏانهن منسوب هجڻ ڪري قلندري ٿي ويو پر

لغت جي ڪتابن مان رشيدي، انندراج، فرهنگ نظام وغيره مان ان جي ساک نہ ٿي ملي. ٻي راءِ آهي تہ اهو لفظ ”ڪلندر“ (ننڍي ڪاف سان) بفتح ڪاف ۽ لام (1) آدم خشن و درشت و ناهموار بيڍنگو ماڻهو. ان مان عربي ۾ قري اها صورت ورتائين.

قلندري طائفي جي تعريف

قلندري فرقي ۽ قلندرن جا اصول ڪهڙا ٿيندا آهن، ان بابت علامہ تقي الدين احمد بن علي المعروف بالمقريزي پنهنجي مشهور تاليف ڪتاب الخطط المقريزية ۾ قلندري مشرب وارن جي هن طرح وضاحت ۽ واکاڻ ڪري ٿو:

”القلندرية طائفة تنتمي الى الصوفية وتارة تسمى انفسها ملامتية وحقيقة القلندريه انهم قوم طرحوا التقيد باداب المجاسات والمخاطبات، والتزمو ان لايدخروا شيئا وتركوا الجمع والاستكثار من الدنيا۔“(2)

”قلندري هڪ اهڙو گروهہ آهي، جن کي صوفي چئجي ٿو ۽ اهي پاڻ کي ملامتي بہ سڏيندا آهن. قلندرن جي حقيقت اها آهي جو مجلس ۽ ڳالهہ ٻولهہ جي آدابن جا پابند نہ هوندا آهن ۽ اهي پاڻ وٽ ڪجهہ بہ ذخيرو نہ رکندا آهن ۽ نہ ڪي مال ۽ دولت کي ئي ميڙيندا آهن. دنياداريءَ کان پاسيرا رهندا آهن.“

ساڳيو محقق قلندرن ۽ ملامتين صوفين ۾ فرق بيان ڪندي لکي ٿو تہ ”ملامتي صوفي لڪ چوريءَ ۾ الله جي عبادت ڪندو آهي ۽ قلندر ماڻهن جي رسم، رواج ۽ عادتن جي ابتڙ عمل ڪندو آهي ۽ اهو ڪنهن خاص شڪل جو پابند نہ ڪندو آهي، ان جو سارو زور خدا سان لنئون لڳائڻ ۽ دل کي راضي رکڻ ۾ هوندو آهي.“ (1)

هن دور جو هڪ محقق پروفيسر بديع الزمان، قلندر لفظ جي تحقيق ڪندي لکي ٿو تہ: قلندر جو لفظ پنجين صدي هجريءَ جي پڇاڙي ڌاري فارسي ٻولي ۾ آيو هن جو اصل ۽ ڏاتو پوري طرح معلوم ٿي نہ سگهيو آهي، پر ظاهر ۾ ايئن ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ اهو لفظ اصل ۾

سنسڪرت جو آهي. قلندر ماڻهن جي عام مذاق جي ابتڙ هلندا هئا ته جيئن انهن جي نگاهه ۾ ڪين حقير جاتو وڃي، جيئن ته اهي متي جا وار ونائيندا هئا ۽ بيا صوفي وار رکائيندا هئا. اهڙيءَ طرح بيا صوفي ڏاڙهي رکندا هئا، ته ڪي قلندر ڏاڙهي سان گڏ ڀرون به صاف ڪري ڇڏيندا هئا. ابن بطوطه اهڙن قلندرن کي ڏٺو ۽ ٻڌو آهي. (2)

قلندرن جو سر گروهه ڪير آهي؟

قلندري گروهه ڪٿان ڦٽو ۽ ان جو اڳواڻ ڪير آهي، هن بابت مشهور عرب سياح ابن بطوطه جي راءِ آهي، ته هن فرقي جو موجود شيخ جمال الدين قلندري ساوي آهي، جنهن جو قلندري تڪيو ۽ مزار دمياط شهر ۾ موجود آهي. ابن بطوطه رمله شهر کان دمياط ويو ۽ اهو شهر نيل درياءَ جي ڪپ تي اڏيل آهي. ابن بطوطه جنهن دمياط کي ڏٺو هو اهو نئون دمياط هو باقي آڳاٽو دمياط عيسائين هٿان اجڙي ويو هو.

ابن بطوطه دمياط لاءِ لکي ٿو ته قلندرن جي پيشوا شيخ جمال الدين ساويءَ جي قبر هتي آهي. هن قلندري ٽولي جو اهو دستور آهي ته اهي ڏاڙهي، مڇون ۽ ڀرون سڀ صاف ڪندا آهن. مان جڏهن اتي ويو هوس ته شيخ فتح تڪروري ان قلندري خانقاهه ۾ رهندو هو. اڳتي هلي ابن بطوطه شيخ جمال الدين ساوي جي وارن جي صفائي بابت هن طرح قصو آندو آهي ته شيخ جمال الدين نهايت حسين ۽ خوبصورت هو سندس سونهن ۽ سوڀيا کي ڏسي شهر جي هڪ عورت مٿس عاشق ٿي پيئي. اها هميشه شيخ کي نياپا ۽ سنيها موڪليندي رهندي هئي ۽ واٽ ويندي به ساڻس ڇيڙڇاڙ ڪندي هئي. شيخ هميشه پاڻ کي بچائيندو رهيو. نيٺ جڏهن ان عورت ڏٺو ته شيخ جي پرهيزگاري ڪري رضا خوشيءَ سان ڪم نٿو نڪري، تڏهن ان آخري حيلو هيءُ هلايو جو ان هڪ پوڙهي ڏوتيءَ کي هٿ ڪيو. ان هڪ ست ستي جو جڏهن شيخ مسجد ڏانهن نماز پڙهڻ وڃي رهيو هو ته پوڙهي سندس آڏو اچي ڪيس هڪ لفافو ڏيئي عرض ڪيو ته اهو خط منهنجي پٽ لکيو آهي، مهرباني ڪري پڙهي ٻڌايو. انهيءَ رستي تي ان عاشقانه

عورت جو گهر به هو. پوڙهيءَ اهو به عرض ڪيو ته سائين منهنجي پٽ جي زال گهر ۾ آهي ۽ ٽنيي جي اوٽ ۾ بيٺي آهي. اوهين مهرباني ڪري ڏيوڍيءَ ۾ هلي، اهو خط پڙهو ته اها به ٻڌي. شيخ، پوڙهيءَ جو عرض اگهايو اجا اتي پهتو مس ته پويان دروازو بند ٿي ويو. ايتري ۾ اها جوان عورت پنهنجين نوڪرياڻين سميت نڪري آئي ۽ شيخ جمال الدين کي گهلي ڪٽي اندر ڪيائون. شيخ ڏنو ته هاڻي هنن کان بچڻ اوکو آهي، سو ڪاڪوس جو بهانو ڪري ويو بيت الخلا ۾، اتي وڃي ڏاڙهي ۽ ڀرون ڪوڙي بنهه صاف ڪري پوءِ ٻاهر نڪتو. عورت کي شيخ جي اها قبيح ۽ ڪوجهي صورت ڏسي ڪانئس نفرت پيدا ٿي پئي ۽ نوڪرياڻين کي حڪم ڪيائين ته هن کي ٻاهر ڪڍي ڇڏيو. الله تعاليٰ شيخ جمال الدين کي ان طرح هڪ ڪبيره گناهه کان بچائي ورتو. ان ڏينهن کان شيخ جمال الدين، زالن جي فريب کان بچڻ لاءِ پنهنجي اها ئي شڪل رکي ۽ سندس سلسلي جي پوئلڳن به شيخ جي پيروي ڪندي اها ئي شڪل رکي (۽ مٿن قلندر نالو پئجي ويو.) (1)

سفرنامه ابن بطوطه جو فارسي مترجم محمد علي موحد هن قصي جي وضاحت ڪندي لکي ٿو ته قلندرن جو وارن ڪوڙائڻ واري رسم جو رواج هجري پنجين صدي کان پيو. اڳتي هلي ان بدعت کي روڪيو ويو ۽ سختيءَ سان ان تي عمل ڪيو ويو.

ان بابت مسلمانن جو عظيم مؤرخ ابن ڪثير ڪتاب البداية والنهاية ۾ سال 661هه جي واقعن تي روشني وجهندي لکي ٿو:

”الامر بالزام القلندريه تبرك حلق لحاهم وحواجبهم وشواربهم و ذلك محترم بالاجماع: ورد كتاب من السلطان الى دمشق في يوم الثلاثاء خامس عشر من ذى الحج بالزامهم بزى المسلمين وترك ذى الاعاجم والمجوس ولايمكن احد منهم من الدخول الى بلاد السلطان حتىٰ يتركوا هذالذى المبتدع، ومن لايلتزم ذالك يعزر شرعاً.“

مطلب ته 661هه ۾ قلندري فرقي تي ڏاڙهي، ڀرون ۽ مڇيون ڪوڙائڻ تي پاندي وڌي ويئي. 15 ذوالحج ڏينهن اڱاري جي سلطان

طرفان ان بابت خط آيو جنهن ۾ قلندرن تي اهو زور رکيو ويو هو تہ اهي مسلمان واري شڪل رکن. عجمي ڪافرن ۽ مجوسين واري شڪل نہ ڪن. جيستائين انهيءَ بدعت کي نہ ڇڏيندا ايستائين کين ملڪ ۾ اچڻ نہ ڏنو ويندو. جيڪو ايئن نہ ڪندو ان کي شرعي تعزير ڏنو ويندو. علامہ مقريزي بہ اهڙي روايت کي آندو آهي. (2)

مؤرخن جو بيو قول آهي تہ قلندري فرقي جي ابتدا قلندر يوسف اندلسيءَ کان ٿي. شيخ جمال الدين قلندر ساوي هن قلندري مشرب کي دمياط ۾ آندو. اها مستشرق هوارث جي تحقيق آهي. هوارث بہ سيد جمال الدين قلندر واري قصي کي نقل ڪيو آهي. ان جي تحقيق پٽاندڙ اهو فرقو دمشق ۾ 610هہ موافق 1213ع ۾ پيدا ٿيو ۽ سنہ 671هہ موافق 1360ع ۾ سلطان ناصر طرفان مٿن وارن ڪوڙائڻ تي بندش پيئي.

انسائيڪلو پيڊيا آف اسلام ۾ ”قلندر“ لفظ هيٺ ٻڌايو ويو آهي تہ قلندري فرقي جي ابتدا مغرب کان نہ پر ايشيا کان ٿي آهي ۽ ان لاءِ هيءُ دليل آندو اٿس تہ قلندري فڪر ۽ چال چلت ۾ برصغير جو اثر زياده ڏنو وڃي ٿو.(1)

اسان جي لال سائين جو دور بہ شيخ جمال الدين قلندر دمياطيءَ جي دور سان لڳ ڀڳ ملي ٿو پر تاريخ ۽ تذڪرن جي ڪتابن مان قلندر شهباز لاءِ رڱو سرخ لباس جو احوال ملي ٿو جنهن کي شريعت جي ڪن عالمن جائز قرار ڏنو آهي. باقي مفتي غلام سرور لاهوري خزينة الاصفياءَ ۾ قلندر شهباز لاءِ ڪن بدعتن جي ارتڪاب ۽ ڀنگ واپرائڻ جو احوال ڏنو آهي. اهو جڙتو ۽ تاريخي ڏوڪو آهي. ڀلا ايئن هجي تہ پوءِ اهڙو انسان، حضرت غوث بهاءُ الحق ملتاني جهڙي محدث، متشرع ولي، مخدوم صدرالدين ملتاني، خواجہ فريد ۽ ٻين ڪيترن بزرگ عالمن، محدثن، مفسرن ۽ اوليائن جو ڪيئن همسفر ۽ دوست رهيو هوندو.

قلندر سائين جون ڪرامتون هن خطي ۾ ايترو تہ مشهور آهن جو هتي اوليائن ۽ عالمن طرفان کيس سرتاج الاولياءَ سڏيو وڃي ٿو.

قلندرن جي مشرب متعلق بابا طاهر عريان همداني جي ڪلام سان مقالي جي اوڙڪ آڻجي ٿي:

مو آن رندم که نومم بی قلندر،
نه خان دیرم نه مان دیرم نه لنگر۔
چو رهز آیه بگردم گرد کویت،
چو شو آیه بخیشتان وانهم سر

***

علم ۽ عرفان جو آفتاب: مخدوم لعل شهباز رحه

حضرت مخدوم عثمان قلندر رحہ علم ۽ عرفان جا اهي آفتاب عالمتاب آهن، جن ڇهين ۽ ستين صدي هجريءَ ۾ نہ رڳو پنهنجي آبائي وطن ۽ ان جي آس پاس کي فيضياب ۽ قلندري مشرب کان متعارف ۽ روشناس ڪيو پر برصغير جي هن پاڪ خطي سنڌ ۽ ان جي پروارن پرڳڻن کي بہ علم ۽ عمل جي برڪت سان مالامال ڪري ڇڏيو. قلندري مشرب بيشڪ هڪ قدرتي ذات آهي، پر ان لاءِ بہ اڳ ۾ قلندر جي دل واري ڦرهيءَ جو علم ۽ عرفان سان اڇو ۽ اجرو هجڻ، دل وارن ۽ اوليائن سان ساٿ ۽ سنگت هجڻ تمام ضروري آهي. هر صوفي ۽ ولي ڪامل لاءِ پهرين پيڙهہ علم جي تحصيل آهي. امام غزالي رحمة الله عليه (450هہ — 505هہ) تصوف کي جنهن درجي تي پهچايو اهڙو مقام ۽ مرتبو ڪنهن ٻئي صوفيءَ کي گهٽ نصيب ٿيو آهي، پر غزالي بہ انهيءَ مقام تي پهچڻ کان اڳ امام الحرمين ابوالمعالي جي آڏو شاگرديءَ لاءِ ڪوڏا ڪوڙيا ۽ ظاهري علم جي تحصيل ڪري ورتي، جنهن ڪانپوءِ مدرسي نظاميہ جا شيخ پڻ ٿي رهيا ۽ سوين عالمن ڪانئن ظاهري علم جو فيض پرايو. امام غزالي کان اڳ شيخ ابوالحسن علي هجويري، جلابي غزنوي ۽ لاهوري داتا گنج بخش کي ڏسو تہ ان طريقت جي تحصيل کان اڳ پنهنجي وقت جي علامہ ابوالعباس بن محمد الاشقاني رحمة الله عليه کان ظاهري علم جي تحصيل ڪئي. ڪشف المحجوب ۾ هڪ هنڌ علامہ اشقاني لاءِ اچي ٿو تہ ”اهو پنهنجي وقت

جو مثالي عالم هو علم اصول ۽ فروع ۾ امام هو ۽ علم معاني ۾ سندس درجو نهايت بلند هو. (1) سيد علي، هڪ ٻئي استاد جو ذڪر ڪندي ڪشف المحجوب ۾ لکي ٿو ته "اهو تصوف جي اڳواڻن مان هو ٻوليءَ جو ماهر هو. حسين بن منصور حلاج سان ڏاڍي محبت رکندو هو. مون ان جون تصنيفون ڪانئس پڙهيون."

حضرت خواجه معين الدين حسن سجزي، اجميري، چشتي سجستان ۾ پيدا ٿيا. ٻارهن سالن جي عمر ۾ سندن والد جو سايو ڪانئن لهي ويو هڪ باغ جا سنڀاليندڙ هئا. ابراهيم قلندرؒ جي اشاري تي سڀ ڪم ڪاريون ڇڏي سمرقند هليا ويا ۽ اتي پڙهڻ ۾ مشغول ٿي ويا. اڳ ۾ قرآن پاڪ کي ياد ڪري ورتائون ۽ ان کان پوءِ ظاهري علم جي تحصيل ڪيائون ۽ ان کان پوءِ سمرقند کان ڪهي عراق ۾ آيا ۽ هارون شهر ۾ پهچي شيخ عثمان هارونيؒ جي هٿ تي طريقت ۾ بيعت ورتائون. (2)

خواجه قطب الدين بختيار اوشي، ڪاڪيؒ ساڳي طرح شروع ۾ وقت جي وڏي عالم مولانا ابو حفصؒ کان ظاهري علم جي تحصيل ڪئي ۽ خواجه معين الدين چشتيؒ جڏهن اوش پهتا ته انهن جي هٿ تي بيعت ڪري سلوڪ ۾ داخل ٿيا ۽ سترهن سالن جي عمر ۾ ڪين طريقت جي خلافت ملي. (3)

مخدوم بهاءُالدين ذڪريا ملتانيؒ به عمر جي ابتدائي دور ۾ ظاهري علم جي تعليم پرائڻ ۾ ڪيترائي سال گهاريا. قرآن مجيد کي ستن قرآئتن سان ياد ڪري ورتو. وڌيڪ تعليم پرائڻ لاءِ خراسان ويو اتي ست سال سانده علم پرائيندو رهيو اتان بخارا ويو اتي به علم پرائيندو رهيو ۽ بخارا مان حج جي خيال کان مڪي معظم پهتو ۽ اتان روضي اقدس جي زيارت لاءِ مدينه منوره پهتو ۽ پنج سال سانده مولانا ڪمال الدينؒ جهڙي عظيم محدث کان علم حديث جي تحصيل ڪيائين ۽ ان سان گڏ روضي انور جي سامهون دل جي تزڪيه ۽ صفائي لاءِ مجاهدا ڪندو رهيو جنهن جي نتيجي ۾ شيخ شهاب الدين سهرورديءَؒ کان ڪيس رڳو سترهن ڏينهن ۾ باطني

فيض جي خلافت جو خرقو ملي ويو. ان تي شيخ شهاب الدين جي ڪن مريدن کي رشڪ پيدا ٿيو جنهن تي شيخ سهروردي جواب ۾ فرمايو تہ اوهين آلين ڪاٺين وانگر آهيو جن کي دير سان باهہ لڳندي آهي ۽ بهاءُ الدين ذڪريا سڪل ڪاٺين سمان آهي، جن ۾ باهہ جلدي اثر ڪندي آهي.

حضرت مخدوم عثمان لال قلندر شهباز بہ بين اوليائن ۽ بزرگن وانگر شروع ۾ ظاهري علم جي تحصيل ڪري ڪمال حاصل ڪيو ۽ سڀ کان اڳ ۾ قرآن پاڪ کي ياد ڪري حافظ بڻيو ۽ ان کان پوءِ وقت جي مروجہ علومن جي تحصيل ڪري فارغ ٿيو ۽ ان کان پوءِ ئي تصوف ۽ طريقت ۾ ڪمال هٿ ڪري، قلندري جو مرتبو ماڻيائين.

قلندر شهباز نہ رڳو ظاهري علم جي تحصيل ڪئي پر ان ۾ تصنيف ۽ تاليف پڻ فرمائي. قرآن پاڪ کي سمجهڻ لاءِ علم نحو ۽ صرف جي وڏي ضرورت پوندي آهي. حضرت قلندر بہ تبليغ ۽ تعليم جي خيال کان برصغير جو سفر اختيار ڪيو هو ان ڪري قرآن پاڪ کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ لاءِ ان علم صرف ۾ بہ ننڍا جامع رسالا فارسيءَ ۾ تصنيف فرمايا هئا: هڪ "ميزان الصرف" ۽ ٻيو "عقد". اهي ٻئي رسالا رچرڊ برٽن جي تحقيق مطابق حضرت قلندر لال شهباز جا تصنيفات آهن ۽ سنڌ جي عربي مدرسن جي نصاب ۾ داخل هئا.

اسان کي ان تحقيق جي وسهڻ ۾ ڪابہ ويرم نہ ٿي ٿئي. هڪ ميزان الصرف تہ اڃان تائين نہ رڳو سنڌ جي مدرسن ۾ پر ساري برصغير جي مدرسن ۾ داخل آهي. هن جي مولانا عبدالحئي لکنوي جهڙي محقق عالم تبيان نالي شرح پڻ لکي آهي. شهباز وارو ميزان ڪو ٻيو هجي باقي رهيو "عقد" هتي جي نصاب مان نڪري ويل آهي. لال سائين جي تصنيف مان اهو ڪتاب (عقد) منهنجي ذاتي ڪتب خاني ۾ موجود آهي، جو علم صرف ۾ نهايت جامع ۽ مستند ڪتاب آهي ۽ سنڌ ۾ هن ڪتاب جي اهميت ۽ رواج جو اندازو هن مان ڪري سگهجي ٿو تہ علامہ محمود نٿوي وفات (1000هہ) ان جي شرح لکي آهي، ان شرح جو هڪ ناياب قلمي نسخو بہ مون وٽ موجود آهي.

علامہ محمود نتوي، علامہ غلام محمد بکريءَ جو معقول ۾ شاگرد هو ۽ علامہ غلام محمد، شيخ عبدالله يزديءَ جو شاگرد آهي، جيڪو سنئون سڌو محقق جلال الدين دواني صديقيءَ جو خاص شاگرد آهي. برصغير ۾ علوم عقليہ جو رواج محقق دوانيءَ جي ئي طفيل ٿيو جو ان جا شاگرد هت پهچي ويا جن پنهنجي شيخ جي ڪتابن کي نصابن ۾ داخل ڪيو.

قلندر سائين جي هن ڪتاب جو ٻيو هڪ قديم قلمي نسخو برٽش ميوزم جي لائبريريءَ ۾ حضرت قلندر شهباز جي انهيءَ ڪتاب عقد جو هڪ قديم ۽ مصحح قلمي نُسخو پڻ نظر مان گذريو. پنهنجي اها ڪوشش آهي تہ انهن سيني قلمي نسخن کي ڪٺو ڪري، علامہ محمود جي شرح سان گڏ ان تي تحقيق ڪري، ڇپائي ٻيهر عربي مدارس جي نصاب ۾ انهيءَ ڪتاب کي داخل ڪرائجي. اهڙي ڪوشش هلندڙ آهي جا اميد تہ برصواب ٿيندي. انشاءَالله.

مخدوم عثمان قلندر شهباز لاءِ باطني علم جي تلاش ۽ طريقت جي توه طلب لاءِ ڪهڙا اسباب پيدا ٿيا؟ ان لاءِ سندن دور کان اڳ واري دور تي مختصر روشني وجهڻ نهايت ضروري آهي.

قلندر لال شهباز ڇهين صدي هجريءَ جي آخري اڌ ۽ ستين صدي هجريءَ جي پهرئين اڌ کي ماڻيو. صوفي يا تصوف، معنوي خيال کان تہ شروع اسلام کان هليا اچن ٿا پر هيءُ جو صوفيءَ جو لفظ هڪ مخصوص گروهہ ۽ جماعت لاءِ ڳالهايو وڃي ٿو، علمي طرح اهو لفظ سڀ کان اڳ "البيان والتسبين" جاحظ جي تاليف ۾ ملي ٿو جنهن جو پورو نالو ۽ ڪنيت هن طرح آهي: ابو عثمان عمر و بن بحر بن محبوب پر جاحظ جي نالي سان معروف ٿيو. ان جي ولادت 163هہ ۾ ۽ وفات 255هہ ۾ ٿي، هو متئين جڳ مشهور ڪتاب ۾ هن طرح رقم طراز آهي: "الصوفيتہ من النساک" ۽ پهريون بزرگ جيڪو صوفي جي لفظ سان مشهور ٿيو سو "ابو هاشم" صوفي آهي. نفحات الانس ۾ آيو آهي تہ ابو هاشم سفيان ثوريؒ وفات 161هہ ۽ ابراهيم بن ادهم بلخيؒ 1062هہ جو معاصر هو. (4)

قلندر شهباز کان اڳ واري هڪ صدي ۾ ان جي آبائي وطن ايران (خراسان) ۾ وڏا وڏا اهل الله ۽ اصفيا پيدا ٿيندا رهيا جن جي تصنيفن ۽ طريقن جو لال سائين تي ضرور اثر پيو هوندو. جهڙوڪ شيخ ابو سعيد ابوالخير (357هه – 440هه)، شيخ ابو عبدالرحمان سلمي نيشاپوريؒ (وفات 412هه)، مؤلف طبقات الصوفية، شيخ ابو الحسن خرقانيؒ (وفات 425هه)، شيخ ابو علي دقاقؒ (وفات 406هه)، شيخ ابوعلي داستانيؒ (وفات407هه)، شيخ ابو عبدالله شيرازي، معروف بابا ڪوهي (وفات 446هه)، ابو منصور اصفهاني (418هه)، ابو نعيم رحه، مؤلف ڪتاب "حليتہ الاولياءَ (وفات 430هه)، ابو علي سياه، (وفات 424هه) ۽ شيخ ابوالقاسم گرگاني (وفات 450هه). اهو تہ پنجين صديءَ جو پهريون اڌ هو جو قلندر شهباز کان گهٽو اڳ وارو دور هو پر جي پنجين صديءَ جي ٻئي اڌ کي ڏسبو تہ ان طرح اسان کي قلندر سائين جي آبائي وطن ۾ ٻيا بہ گهڻا صوفي ۽ اولياءَ ملندا، جن جي تعليم، تربيت ۽ تاليف کان سيوهاڻي شهباز ضرور متاثر ٿيو هوندو. جهڙوڪ، شيخ ابوعلي فارمدي (وفات 477هه)، جو صاحب غزالي طوسي جو تصوف ۾ استاد هو. امام ابوالقاسم قشيري "رسالا قشيريہ" جو مؤلف (وفات 465هه)، پير هروي خواجہ عبدالله انصاري "امالي" ۽ ڪتاب "منازل السايرين" جو مؤلف (396هه، 481هه)، ابو عثمان نيشاپوري (وفات (457هه)، ابوبڪر نساج طوسي (وفات 487هه). هيءُ بزرگ امام احمد غزاليءَ جو استاد ۽ خواجہ ابوالقاسم گرگاني جو شاگرد هو. هن کان پوءِ حجة الاسلام امام غزالي (45هه_ 505هه) جو ظهور ٿيو. جنهن پنهنجي عالمانہ تصانيف سان تصوف ۽ صوفين کي اوج تي پهچائي ڇڏيو.

قلندر سائين جي ولادت واري ڇهين صدي ۾ هيٺيان صوفي سگهورا پيدا ٿيا، جن سڌي طرح يا اڻ سڌي طرح مخدوم قلندر شهباز جي تصوف ۽ زهد واري زندگيءَ تي اثر وڌو. سنائي غزنوي (وفات 530هه ۽ 535هه جي وچ ڌاري)، هيءُ بزرگ سلطان سنجر سلجوقيءَ ۽ بهرام شاهہ غزنويءَ جو معاصر هو ۽ فارسي ٻوليءَ جو پڻ وڏو شاعر هو. جنهن تصوف کي شعر ۾ داخل ڪيو. عين القضاه همداني (492هه_

525هه)، جو امام احمد غزاليءَ جو شاگرد ۽ تربيت يافته هو. محمد جوني رحمة الله عليه (وفات 530هه)، جنهن بابت علامه يافعي لکي ٿو ته هي خراسان جي صوفين جو استاد هو. هاڻي اچون ٿا حضرت قلندر شهباز جي ويجهي دور جي معاصرن تي: شيخ فريد الدين عطار نيشاپوري رحه. پندنامه، منطق الطير ۽ تذکرة الاولياءَ جو مصنف (وفات 627هه). مولانا جلال الدين بلخي (604هه_ 672هه) مثنوي جو صاحب. سعدي شيرازي رحمة الله عليه وفات (691هه). شيخ شهاب الدين سهروردي عوارف المعارف ڪتاب جو مؤلف (539هه_ 632هه). علامه نجم الدين رازي رحمة الله عليه (وفات 645هه). مرصاد العباد ڪتاب جو مؤلف ۽ فخرالدين عراقي رحمة الله عليه (وفات 688هه) "لمعات" ڪتاب جو مؤلف جنهن جي شرح مولانا جامي رحمة الله عليه "اشعة اللمعات" جي نالي سان لکي آهي. انهن کان سواءِ ٻيا به ڪيترائي صوفي ۽ اولياءَ اچي وڃن ٿا. جي سڀ بزرگ قلندر سائين جا معاصر هئا.

سيوهڻ ۾ آمد

قلندر سائين سيوهڻ ۾ ڪڏهن آيا، ان بابت مختلف روايتون آهن. لب تاريخ جو صاحب 649هه سن ٻڌائي ٿو ۽ هن قطعي مان اهو سن ورتو ويو آهي:

چوباز، آشیان قدس، شهباز، سیوستان رانموده جنت آسا
خرد تاریخ آن ازروئی اخلاص، نموده آفتاب دین بگفتا. (649هه)

۽ ڇهه سال سيوهڻ ۾ زندگي گهاري وفات ڪيائون. قلندرنامه سنڌي جو مؤلف مولانا فتح محمد سيوهاڻي اقامت جي مدت هڪ سال ڏيکاري آهي. (5) اهڙي طرح وفات جي تاريخ به تاريخن ۾ مختلف ڄاڻائي وئي آهي. بهرحال هن بزرگ ولي، ٿوري ئي مدت ۾ سنڌ کي پنهنجي علم ۽ عرفان سان منور ڪري ڇڏيو ۽ روحاني طور اڄ تائين هن خطي تي سندن حڪومت جاري آهي. جو ڪين سنڌڙيءَ جو بادشاهه سڏيو وڃي ٿو. رحمة الله رحمة واسعة

حوالا

(1) كشف المحجوب فارسي، باب 12

(2) بزم صوفيہ، مرتب سيد صباح الدين عبدالرحمان ايم اي معارف اعظم ڳڙهہ 1949ع ص 35_36

(3) ايضاً ص 90_91

(4) غزالي نامہ بحوالہ نفحات و شذرات الذهب ص 90 جلال الدين همائي طبع تهران. 90

(5) قلندرنامہ سنڌي مرحوم مولوي فتح محمد، ص 4

***

سيد عثمان قلندر شهباز رحہ

اها هڪ تاريخي حقيقت آهي تہ برصغير پاڪ و هند ۾ اسلام جي آمد، عرب فاتحن جي اچڻ کان گهڻو اڳ شروع ٿي، اسلام جي ظهور کان اڳ ئي، هن خطي جو عام طرح ۽ واديءَ سنڌ جو خاص طرح يمن جي رستي عرب ۽ ٻين ملڪن سان واپار هلندڙ هو. قرآن حڪيم ۾ جنهن ريشمي ململ ”سُندس“ جو ذڪر آهي، دور جديد ۽ عصر حاضر جي لسانيات جا ڪي ماهر ان کي ”سنڌڻ“ يا سنڌ جي ململ سڏين ٿا. اهڙيءَ طرح پيغمبر ﷺ لاءِ هڪ صحيح حديث ۾ حلہ حمراءُ“ يمن جي ڳاڙهي پوشاڪ جو بيان آيل آهي، اها بہ اصل ۾ سنڌ جي ساخت هئي جو يمن ۾ پهچي ان کي يمني سڏيو ويندو هو.

انسانيت جي آخري مذهب اسلام جي ظهور کان پوءِ انهن تجارتي لاڳاپن ۾ پڻ اضافو ٿيو اسلام هڪ تبليغي مذهب آهي ۽ قديم دور ۾ هر مسلمان پاڻ کي مبلغ سمجهندو هو ان ڪري اسلام کان پوءِ عرب واپاري هتي واپار سان گڏوگڏ، بنا ڪنهن زور بردستي ۽ جهيڙي جهٽي جي اسلام جي اشاعت ڪري رهيا هئا. انهن سان خدا پرست ۽ صوفي بزرگ بہ هوندا هئا. انهن لاءِ هتي مسجدون ۽ تبليغي مرڪز ٺاهيا، ڪين تبليغ لاءِ مقرر ڪيو ويندو هو.

برصغير پاڪ ۽ هند جي اتر واري ڀاڱي ۾ مسلمانن جي باقاعده آمد اسلام جي ٻئي خليفي حضرت عمر فاروق رضي الله عنه جي خلافت ۾ ئي شروع ٿي وئي هئي. اهي اترين ساحل تي برابر آباد ٿيندا ويا. انهيءَ دور

۾ جڏهن بحرين ۽ عمان جو گورنر عثمان ثقفي هو ته ان هڪ دريائي فوج حملي لاءِ موڪلي. جڏهن حضرت عمر فاروق اعظم رضي الله عنه کي ان حملي جي سڌ پئي ته پاڻ ان کي پسند نه ڪيائون ۽ ان کي سزا ڏيڻ جي ڌمڪي ڏنائون. ساڳئي وقت ڀروچ ۽ ديبل سنڌ ڏانهن به ڪجهه لشڪر موڪليو ويو پر حضرت عمر فاروق رضي الله عنه جي منع ڪرڻ تي انهيءَ مهم کي روڪيو ويو. مسلمانن جو اهو پهريون پيڙو هو جيڪو سن 638ع ۾ برصغير جي سمنڊ ۾ نمودار ٿيو. هتي جو خشڪي وارو رستو به انهيءَ دور ۾ معلوم ڪيو ويو جنهن مان مسلمانن کي مفيد معلومات حاصل ٿي، اٺين صديءَ عيسويءَ ۾ حجاج بن يوسف ڪن بني هاشم کي جلاوطن ڪيو انهن مان ڪي برصغير جي اولهه ۾ اچي آباد ٿيا ۽ ڪي وري راس ڪماري جي اوپر ڏانهن هليا ويا، هتي جي ماڻهن انهن جي چڱي مرحبا ڪئي. هتي عالمن، اديبن، صوفين ۽ خدا پرستن جي آمد شروع ٿي ويئي، ڇو ته انهيءَ دور جو اهو دستور هو ته جتي مسلمانن جو لشڪر يا مسلمان تاجر پهچندا هئا، اتي صوفي ۽ مشائخ به پهچي ويندا هئا. اٺين صديءَ ۾ اسلام جو هڪ وڏو محدث امام ابو جعفر بصري سنڌ ۾ تبليغ ۽ اشاعت اسلام لاءِ آيو ۽ هتي ئي 160هه ۾ هن پاڪ خاڪ ۾ مدفون ٿيو. اهو سلسلو برابر هلندو رهيو. ڏهين صديءَ ۾ منصور حلاج برصغير پاڪ و هند جو دريائي سفر ڪيو ۽ سيءَ ۾ خشڪي رستي هن پاسي کان ئي وطن واپس وريو. اهوئي سبب آهي جو هن خطي ۾ وحدت الوجود ۽ ”تون ئي تون“ جي هونگار اصل کان هلندي اچي. يارهين صدي هجريءَ ۾ بابا ريحان درويش جي هڪ جماعت سان گڏجي بغدار کان ڀروچ ۾ آيو ۽ اتان جي هڪ راجا جي پٽ کي مسلمان ڪيائين. 1067ع ۾ بوهره اسماعيلين جي مذهبي اڳواڻ يمن کان هلي گجرات ۾ رهائش اختيار ڪري، تبليغ شروع ڪئي ۽ بوهرن کي مسلمان بنايو.

سلطان محمود غزنوي جي حملن کانپوءِ به ڪيترا ئي عالم ۽ درويش برصغير ۾ اچڻ لڳا، جن مان تصوف جي ڪتاب ڪشف المحجوب جو مصنف سيد علي بن عثمان عرف داتا گنج بخش خاص

طرح قابل ذڪر آهي. جو اسلامي ملڪن جو سير ڪندي لاهور اچي پهتو ۽ لاهور کي ئي تبليغي مرڪز بنائي، رشد و هدايت جو فيض جاري ڪيو. سندس وفات 415 يا 469هـ ۾ ٿي. منطق الطير ۽ تذڪره الاولياءَ جو مصنف شيخ فريد الدين عطار پڻ 12 صدي عيسويءَ ۾ برصغير جي تبليغي سياحت ڪري واپس وريو.

1197ع ۾ خواجه معين الدين چشتي اجمير پهچي ان کي تبليغ لاءِ مرڪز بنايو ۽ اتي ئي 1231ع ۾ وفات ڪيائين. تيرهين صدي عيسوي ۾ شيخ شهاب الدين سهروردي جو مريد شيخ جلال الدين تبريزي بنگال ويو ۽ ساڳي وقت شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جي هڪ ٻئي خليفي مخدوم نوح بکري، سنڌ ۾ اسلامي تبليغ ۽ باطني فيض جي پالوٽ لاءِ وڏو مرڪز بنايو. مخدوم نوح بکريءَ جو مقبرو روهڙيءَ کان سکر ڏانهن ويندي بکر قلعي ۾ ريلوي بند جي اوير ۾ هڪ ننڍي قبي جي حيثيت ۾ اڪين اهڃاڻن جو ڏس ڏئي رهيو آهي. 1244ع ۾ سيد جلال الدين بخاري، بکر کان اُچ پهتو ۽ شيخ مسعود شڪر گنج عرف بابا فريد پاڪ پٽڻ کي پنهنجي فيض لاءِ مستقل مرڪز قرار ڏنو ۽ اهو اهوئي روشن دور آهي، جو اسان جو سيوهاڻي شهباز مخدوم سيد عثمان قلندر لعل سيوهڻ جهڙي تاريخي ۽ قديم شهر کي پنهنجي سڪونت جو شرف بخشي سنڌڙيءَ جو سرتاج بڻيو. 1388ع ۾ شيخ "ابن عربي، جي فلسفي جو شارح ۽ جڳ مشهور ڪتاب "انسان ڪامل" جو مصنف سيد عبدالڪريم جيلي جهڙو وحدت وجودي صوفي هتي آيو ۽ سياحت ڪندي، فيض جي پالوٽ سان هن ملڪ کي سيراب ڪري واپس وريو. ان کان سواءِ اسماعيلي، خوجه فرقي جو باني پير صدرالدين بن شهاب الدين، بن نصيرالدين بن شمس الدين سبزواري، 1290ـ 1409ع هتي آيو جنهن هزارن غيرمسلمانن کي اسلام ۾ آندو ڪشمير ۾ بلبل شاهه درويش جي برڪت سان اسلام ڦهليو. 1388ع ۾ سيد علي همداني به ڪشمير ويو جنهن به اتي اسلام جي وڏي اشاعت ڪئي. ان کان اڳ بوعلي قلندر پاڻيپت کي تبليغ جو مرڪز بنايو ۽ سوين راجپوتن کي اسلام جي دائري ۾ داخل ڪيو.

سيوهاڻي لعل جي سوانح جا تاريخي ماخذ

برصغير پاڪ و هند جي تاريخ ۾ اولياءَ الله جي تذڪرن ۾ قلندر سيوهاڻي جو جيڪو مختصر احوال معلوم ٿئي ٿو انهن ڪتابن مان تاريخ معصومي ۽ حديقہ الاولياءِ قديمي ماخذ آهن. پوين ڪتاب سيد عبدالقادر بن سيد هاشم ٺٽويءَ جي لکيل "اولياءَ الله جو تذڪرو" آهي، هن جي تاليف جو سن 1016ھ آهي.

سيد عبدالقادر ٺٽوي پنهنجي هن تاليف ۾ لعل سائين جو جيڪو احوال آندو آهي، اهو بنهہ مختصر آهي، جنهن ۾ آستانہ قلندريءَ تي بدڪار عورتن جو قديم اڏو ۽ قلندر جو خضر ﷷ وانگر هڪ ماڻهوءَ کي مارڻ جو قصو لکيو آهي، اهو سارو قصو مثنويءَ جي صورت ۾ منظوم ڪري، 29 بيتن ۾ آندو ويو آهي جنهن ۾ احوال گهٽ ۽ عقيدتمنديءَ جو اظهار گهڻو ڪيل آهي، نموني طور شروع جا ڪجهہ بيت هتي ڏجن ٿا:

شاه باز نشین لاهوت	شاه اورنگ خطہ ملکوت
اهل دل عارف معارف حق،	صاحب وجد و تارک مطلق
شاه عثمان، شاه باز لقب،	اشرف الذات هم شریف نسب
بحر عرفان کنوز دانائی،	مهر ایقان چراغ بینائی
مست خم خانہ محبت و شوق،	بلبل گلستان عالم ذوق
صاحب حال و کامل ابدال،	محرم خلوت حریم وصال
حبذا روضہ اش بہ سیوستان،	عطر افزان چو روضہ رضوان

آخر ۾ سن وفات هن طرح نثر ۾ لکيو اٿس:

"بیست یکم شهر شعبان المعظم در 683ھ ازین دنیا فانی رحلت نمود، آستانه متبرکه در بلده سیوستان است۔"

تاريخ معصومي بہ ڪو خاص احوال بيان نہ ڪيو آهي. مختلف جاين تي ضمني تذڪرو ٿورڙن جملن ۾ آندو اٿس ۽ هڪ هنڌ حضرت عثمان قلندر لعل لاءِ هيٺيان القاب "فارس، مضمار، حقيقت ويك تاز ميدان معرفت، واقف رموزلی مع الله، مفتاح کنوز سرایرهو الله" آڻي ٻڌايو

اٿس. تہ پا ڻ 662ھہ ۾ ملتان ۾ تشريف فرما ٿيا.

هنن ٻن ڪتابن کان پوءِ سيوهاڻي شهباز جو معتبر احوال واديءَ سنڌ جي هڪ وڏي اديب، محدث ۽ شاعر مولانا محب علي سنڌي ٺٽوي (وفات 1043ھہ) جي هڪ تحرير مان ملي ٿو اها تحرير برصغير پاڪ و هند جي عظيم مورخ، اديب ۽ شاعر مير علي آزاد بلگرامي کي هٿ آئي، جنهن جو ذڪر ماثرالڪرام ۾ هن طرح ڪري رهيو آهي:

راقم الحروف بخط مولانا محب علی ٹھٹوی کہ از بزرگان عھد بود و ذکر او در شاھجھان، نامھا و دیگر کتب تاریخ مسطور است مشاھدہ کرد، این عبارت کہ حضرت مخدوم لعل شاھہ باز قدس سرہ، اسم شریف وی عثمان است، و فقیر در لوح سنگیءَ سیاہ دید بود کہ باین روشن کندہ بودند:

شیخ عثمان مرندی قطب دین باز سپیدا و مرند بفتح میم، وراءِ مھملہ و سکون نون و دال مھملہ قریہ است از قرائ تبریزانتھی۔

ترجمو: راقم الحروف (مير غلام علي آزاد بلگرامي) مولانا محب علي ٺٽويءَ جي هڪ تحرير ڏٺي، مولانا محب علي، وقت جي وڏن بزرگن مان هو، هن جو بيان شاهجهان نامہ ۽ ٻين تاريخ جي ڪتابن ۾ لکيل آهي. مولانا محب علي جي لکيل عبارت هئي تہ حضرت مخدوم لعل شهباز قلندر قدر سره، سندس نالو عثمان آهي ۽ فقير (يعني مولانا محب علي) هڪ ڪاري پٿر جي تختي تي هن طرح پٿر جي لڪائي ڏٺي: شيخ عثمان مرندي، دين جو قطب، باز لقب سان مشهور ۽ مرند ميم جي زير ۽ ري بنا نقطي واري کي بہ زبر ۽ نون ساڪن ۽ دال بنا ٽبڪي جي، اهو تبريز جي ڳوٺن مان هڪ ڳوٺ آهي، پوري تي لڪائي.

ماثرالڪرام جو مصنف مٿئين تحرير کان پوءِ تاريخ فيروز شاهي ۾ ضياءَ برني جو قلندر شهباز بابت احوال نقل ڪري ٿو تہ جڏهن حضرت شهباز قلندر ملتان پهتو تہ خان شهيد يعني سلطان محمد قاآن جنهن کي حضرت شهباز ۾ گهڻو اعتقاد هو ان تواضع بجا

آندو ۽ گھڻي خدمت ڪئي ۽ وڏي ڪوشش ڪئي تہ حضرت قلندر لعل ملتان ۾ رهي پوي ۽ ان لاءِ خانقاهہ بہ ٺهرايائين پر حضرت عثمان اتي رهڻ ۾ راضي نہ ٿيو. هڪ ڏينهن خان شهيد حضرت شيخ صدرالدين عارف (ملتاني) ۽ شيخ عثمان مروندي کي مجلس ۾ گھرايو ۽ عربي غزلن پڙهڻ جي محفل شروع ٿي. مٿيان ٻئي بزرگ ۽ ٻيا درويش سماع ۽ رقص ۾ محو ٿي ويا. خان شهيد هٿ ٻڌي بيٺو هو ۽ زارو قطار روئي رهيو هو.

هن حوالي کان پوءِ مير غلام علي آزاد بلگرامي، 10 ربيع الاول 1144هہ ۾ وقائع نگاري جي خدمت جي سلسلي ۾ پنهنجي سيوهڻ وڃڻ جو ذڪر ڪيو آهي ۽ ساڻس سيوهاڻي شهباز جيڪا نوڪريءَ جي سلسلي ۾ روحاني مدد ڪئي، ان جو ذڪر ڪري آخر ۾ لکي ٿو:

وفات آن جناب بيست و يكم شعبان 673ھ ثلاث و سبعين و ست مائه واقع شد۔

اسان کي علامہ محب علي ٺٽوي جي مٿئين تحرير مان سيوهاڻي قلندر سائين جي اصلي ڳوٺ بابت اها پختگيءَ سان راءِ قائم ڪرڻي پوي ٿي تہ اهو "مرند" هو لاعلميءَ ڪري ان کي مروند سڏيو وڃي ٿو.

سيوهاڻي لعل شهباز قلندر جي سوانح جو چوٿون قديمي ماخذ "معارج الولاية" ڪتاب آهي. هي تذڪرو شاهجهاني دور جو لکيل آهي ۽ هن جو مصنف غلام معين الدين عبدالله قصوري، خليفہ الخوشگي آهي. هن ۾ برصغير پاڪ و هند جي مشائخن جو احوال بيان ڪيو ويو آهي. هن کان پوءِ جيڪي تذڪرا برصغير جي مشائخن ۽ اوليائن جي احوال ۽ سوانح بابت لکيا ويا آهن. انهن "معراج الولاية" گھڻو ڪجهہ ورتو آهي. هيءُ ڪتاب هاڻي ناياب آهي. مفتي غلام سرور لاهوري "خزينة الاصفياءِ" ۾ جيڪو اسان جي قلندر لعل شهباز سيوهاڻيءَ بابت احوال ڏنو آهي، سو سڀ معارف الولاية تان ورتل آهي. جنهن ۾ ڪجهو ڦڪو احوال لکي، قلندر لعل کي شرع جي حد کان ٻاهر "ملامتي" ۽ ڀنگ نوش ڪري پيش ڪيو ويو آهي. هن لاءِ انهن وٽ ڪهڙو تاريخي ثبوت هو؟ ان کي اهي ڪٿان بہ

پيش نتا ڪري سگهن. ٻئي پاسي حضرت مخدوم عثمان سيوهاڻي شهباز جا جيڪي گهاٽا يار ۽ رفيق ٻڌايا وڃن ٿا/ ويا آهن، سي آهن شيخ الاسلام غوث بهاءُالدين ملتاني جهڙو متشرع بزرگ، ولي، حضرت فريد الدين شڪر گنج پاڪ پتن وارو ۽ مخدوم سيد جلال الدين بخاري جهڙو محدث، فقيہ ۽ عالم. ان ڪري انهن تذڪرن جي اهڙين غيرمستند ڳالهين کي ڪابہ اهميت نہ آهي.

سيوهاڻي لعل جي سوانح جو پنجون ۽ ڇهون ماخذ آهي واديءِ سنڌ جي عظيم مورخ مير علي شير قانع ٺٽويءَ جو "تحفة الڪرام" ۽ "مقالات الشعراءِ". هن ۾ لعل سائين جو جيڪو احوال آيل آهي، اهو گهڻي ڀاڱي اڳين قديم ماخذن تان ورتل آهي، هن کان پوءِ جا لکيل تذڪرا سڀ "تحفة الڪرام" جي طفيلي موجود آهن.

هنن سيني تاريخن ۽ اولياءَ الله جي تذڪرن مان حضرت لعل شهباز جي خالص سوانح کي ڪڇين، ڦڪين ڳالهين ۽ عقيدت جي گلن ڦلن کان الڳ ڪري پيش ڪبو تہ ان جو خلاصو هيءُ نڪرندو تہ قلندر شهباز جو نالو سيد عثمان هو. حضرت امام جعفر صادق رضي الله عنه جي وڏي صاحبزادي حضرت اسماعيل سان سندس نسب ملي ٿو. پاڻ تبريز جي هڪ ڳوٺ مرند جو وينل هو. سن بلوغت کي پهچڻ کان پوءِ بابا ابراهيم جي خدمت ۾ پهچي ويو ۽ اتي ذڪر فڪر کي لڳي ويو. هڪ سال بابا ابراهيم جي خدمت ۾ رهي، فيض حاصل ڪري، برصغير پاڪ و هند جو رخ رکيائين. شيخ بهاءُ الدين ذڪريا، غوث ملتاني، شيخ فريدالدين مسعود شڪر گنج، سيد جلال الدين بخاري ۽ بوعلي قلندر سان ريهاڻيون ڪيائين. چيو وڃي ٿو تہ شيخ الاسلام بهاءُ الدين ذڪريا ملتاني کان بہ فيضياب ٿيو. غوث ذڪريا ملتان جي صاحبزادي شيخ صدرالدين عارف سان بہ سندس گهڻي صحبت ۽ ملاقات هوندي هئي. ملتان کان پاڻيپت وڃي بوعلي قلندر سان روحاني رهاڻ ڪيائين. ان جي ارشاد ۽ مشوري سان وادي سنڌ ۾ سڪونت جو پڪو پهہ ڪيائين. بلبن جو پٽ خان شهيد، شهباز سائين جو وڏو معتقد هو ۽ ان وڏي ڪوشش ڪئي تہ جيئن قلندر شهباز ملتان ۾ رهي

پوي ۽ ان مقصد لاءِ هڪ خانقاهہ بہ ٺهرائڻ شروع ڪيائين. پر قلندر نہ مڃيو. باقي ڪڏهن ڪڏهن خان شهيد جي محفل ۾ ويندا هئا ۽ شيخ صدرالدين عارف سان گڏ سماع ۽ رقص ۾ حصو وٺندا هئا.

پاڻ سياست ۽ سير و سفر جا شائق هوندا هئا. حضرت شيخ بهاءُالحق ملتاني سان گڏجي واديءَ سنڌ ۾ سيوهڻ، ان جون ٽڪريون ۽ پير پٺي جي آس پاس وارن آستانن ۽ ماڳن جو سير ڪيائون. برصغير جي چڱي سياحت ڪيائون ۽ ان کان پوءِ سنڌ ڏانهن موٽي سيوهڻ ۾ رهيا ۽ وفات بہ اتي ڪيائون ۽ سيوهڻ ۾ دفن ٿيا. پاڻ وڏا باوقار، مجرد ۽ اڪيلي زندگي گهاريندڙ ۽ عورتن کان پري رهندڙ هئا. سندن ڪشف ۽ ڪرامتن جون گهڻيون ئي ڳالهيون بيان ڪيون ويون آهن. هن دور جي سلجهيل ۽ معتبر عربي تذڪري نزهة الخواطر ۾ بہ اهوئي مٿيون سوانحي خاڪو پيش ڪيو ويو آهي.

هسٽري آف سنڌ ۾ برٽن، لعل سائين جي علمي مهارت تي هينيون اضافو ڪيو آهي تہ قلندر وڏو عالم، اديب، صرف ۽ نحو ۾ وڏو ماهر هو. برٽن جي زماني سن 1852ع ۾ سنڌ جي عربي مدرسن ۾ صرف ۽ نحو جا جيڪي ڪتاب پڙهايا ويندا هئا. انهن مان ميزان الصرف وغيره قلندر شهباز جي تاليف هئا.

”ميزان الصرف“ اڄ بہ موجود آهي، جو مدرسن ۾ پڙهايو وڃي ٿو. هن جو مولانا عبدالحي صاحب لکنوي مرحوم ”بنيان“ نالي سان شرح بہ لکيو آهي.

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحمة الله عليه پنهنجي ڪتاب ”مدح سنڌ“ ۾ قلندر شهباز رحمة الله عليه جي بزرگي، علم ۽ سندس ٽاهيل ڪتابن جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن مان برٽن جي بيان جي تائيد ۽ تصديق ٿئي ٿي. ”عقد“ ڪتاب سنڌ جي قديم مدرسن ۾ پڙهايو ويندو هو. مون کي ان جو هڪ قديم نسخو گهوٽڪيءَ مان هٿ آيو هو. جنهن جي شرح ڏهين صديءَ جي هڪ وڏي عالم، علامہ محمود ٺٽوي لکي آهي. هن ڪتاب جو مقدمو ۽ حاشيا لکي آئون ان کي قلندر شهباز جي نالي ڇپرائي رهيو آهيان. ساڳي ريت هڪ ٻيو ڪتاب قلمي صورت ۾

وادي سنڌ جي ڪتبخانن ۾ محفوظ آهي، جنهن کي "عشقيہ" سڏيو وڃي ٿو ان جو سنڌيءَ ۾ بہ ترجمو ٿي، ڇپجي چڪو آهي. هن جو مصنف شيخ عثمان انصاري آهي، جنهن کي ڪن مخطوطن ۾ مخدوم عثمان مروندي لکيو ويو آهي، اها نالي جي اشتراڪ جي ڪري غلط فهمي پيدا ٿي آهي، نہ تہ اصل ۾ اهو ڪتاب شيخ عثمان جالنڌريءَ جو لکيل آهي. جنهن لاءِ ڪتاب جي پڙهڻ سان اها ثابتي ملي ٿي تہ ان ۾ جن ڪتابن جا حوالا آيل آهن، تن جا مولف لعل سائين جي دور کان گهڻو پوءِ جا آهن، هن تي ماهنامہ "الرحيم" اردوءَ ۾ ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ صاحب صدر اردو شعبہ جو تفصيلي مقالو ڇپجي چڪو آهي.

هن حقيقت کان انڪار نٿو ڪري سگهجي تہ جن بزرگن قلندري جي عظيم منصب کي ماڻيو آهي، اهي سڀ ظاهري علم جا بہ علامہ هئا ۽ اسان جي سيوهاڻي شهباز قلندر بہ ضرور شروع ۾ انهيءَ منزل کي طئي ڪيو هوندو. سندس وقت جي عالمن، اديبن ۽ محدثن سان ريهاڻ ۽ علمي مجلسون، سندس علامہ ۽ ظاهري علم جي هڪ بحر بي ڪنار هجڻ لاءِ ڪافي اهڃاڻ آهن، پر قلندر اصل ۾ علمي انسان هجڻ کان وڌيڪ عمل جو مجسمو هوندا آهن. گفتار جا غازي نہ، پر ڪردار جا غازي هوندا آهن. انهن جي سموري زندگي خودداري ۽ خلق خدا جي خدمت ۽ انهن کي فيض ۽ ڀلائي پهچائڻ ۾ گذرندي آهي. اهي گهڻو ڪري ماڻهن کي سرمائي ۽ دولت کان دور رهڻ جي تعليم پنهنجي پاڪ زندگي ذريعي ڏيندا رهندا آهن. ڇو تہ پاڻ وٽ اهي هڪ ڪوڏي رکڻ روا نہ ڄاڻندا آهن. سندن علمي زندگي سيدنا ابوذر غفاري ؓ واري مجاهدانہ زندگي رهي آهي. جيڪڏهن انهيءَ ڪسوٽيءَ تي اسان جي سيوهاڻي لعل سائين جي سوانح کي پرکبو تہ اولياءُن ۾ سندن مقام ۽ مرتبو ايئن نظر ايندو جيئن تارن ۾ سج نظر اچي رهيو آهي. تاج الاسلام ابوبڪر محمد الڪلابازي (وفات 380هہ) پنهنجي مشهور عالم تصنيف "التعرف المذهب اهل التصوف" ۾ لکي ٿو: سهل بن عبداللح تستري کان پڇيو ويو تہ صوفي ڪير ٿيندو آهي؟ جواب ۾ فرمائڻ لڳو تہ جيڪو ڪدورت کان صاف، فڪر سان ڀريل، الله سان راغب هجي ۽

ان جي آڏو سون ۽ پٿر هڪ سمان هجن. اهو مقولو سيوهاڻي لعل تي سؤ فيصد صحيح اچي ٿو. قلندر سان ڪدورت جو ڪوڙو ئي نٿو لڳي، ان جو اندر الاهي نور سان اجريل هوندو آهي ۽ ان جي فڪر ۽ فنا في الله هجڻ جو تہ ڪاٿو ئي ڪونهي. هوڏن، دولت، دنيا ۽ سرمايہ داري ڪان بنهہ آجو رهي، ٻين کي پڻ پنهنجي عمل سان اهڙي تلقين ڪندو آهي.

سيوهاڻي شهباز ۽ سندس هم عصر

مخدوم قلندر شهباز جي سهيوڳين ۽ بزرگن رفيقن مان چئن اوليائن جا نالا تاريخ ۽ تذڪرن ۾ گهڻي شهرت رکن ٿا. جن مان سرفهرست شيخ الاسلام ذڪريا بہ معروف غوث بهاءُ الحق ملتاني جو نالو اچي ٿو. هن بزرگ جي ولايت، تقويٰ ۽ علم تي سڀني جو اتفاق آهي. غوث ملتاني جا وڏا اصل ۾ منصوره سنڌ جي هيبري عربن جو اولاد آهن، جو اڳتي هلي هتان اسري ملتان ڏانهن هليا ويا. غوث ملتاني، ملتان جي آس پاس ڪوٽ ڪرور ۾ 566هہ ۾ پيدا ٿيو. ٻارنهن سالن جي عمر ۾ هو جو سندس والد وفات ڪري ويو. علم پرائڻ لاءِ بخارا هليو ويو. پنج سال مديني منوره ۾ رهي محدث ڪمال الدين محمد يمانيءَ ڪان علم حديث پڙهيائين. ان ڪانپوءِ بيت المقدس جي زيارت ڪري بغداد آيو ۽ شيخ شهاب الدين عمر بن محمد سهرورديءَ ڪان خلافت حاصل ڪري وطن وريو. ڪيس مرشد اها نصيحت ڪئي تہ بکر سنڌ ۾ وڃي مخدوم نوح بکريءَ جي بہ صحبت ڪري، پر اتي پهچڻ ڪان اڳ ئي مخدوم نوح وفات ڪري چڪو هو. ان ڪري ملتان هليو ويو ۽ فيض جا درياءَ ورهايائين. ڪيس ولين جو سردار سڏيو ويندو آهي. اسان جي لال سيوهاڻي بہ ساڻس ريهاڻيون ڪيون ۽ گڏجي سير و سياحت بہ ڪئي. مخدوم ملتاني بروز خميس 7 صفر 666هہ قلندر شهباز ڪان 7 سال اڳ وفات ڪئي.

شيخ فريد الدين

سهڻي سيوهاڻي جو ٻيو رفيق شيخ فريدالدين مسعود ابن سلمان

(شڪر گنج) پاڪ پتن وارو چيو وڃي ٿو. شيخ فريد بابا جو برصغير جي اوليائن ۾ نهايت وڏو مقام آهي. خواجه نظام الدين محمد بدايوني (نظام الاولياءَ) ۽ شيخ علاءُ الدين علي الصابر ڪلير واري جهڙا مشهور ولي به بابا فريد جا خليفا آهن. شيخ جي ولادت 569هه ۾ ٿي. هن جو ڏاڏو شعيب نالي تاتارين جي فتني دوران هتي آيو ۽ گهتوال ملتان ۾ قاضي ٿيو. شيخ فريد ملتان ۾ علم پرايو ۽ اتي ئي 584هه ۾ ڪيس خواجه قطب الدين بختيار اوشيءَ جي زيارت نصيب ٿي ۽ ساڻس گڏجي هليو ويو. گهڻي مدت ساڻس گڏ رهي فيض ورتائين. شيخ فريد جي هيٺين بزرگن سان پڻ ملاقات ٿي: شيخ شهاب الدين سهروردي، شيخ سيف الدين باخري، شيخ سعدالدين حموي، شيخ بهاءُالدين ملتاني 12ورهيه هانسيءَ ۾ گذاريائين. آخر ۾ اجوڌن پاڪ پتن کي پنهنجو آستان بنايائين ۽ اتي ئي 644هه ۾ وفات ڪيائين.

سيد جلال الدين بخاري

سيوهاڻي جو ٽيون سهيوڳي ۽ سفر جو ساٿي سيد جلال الدين بخاري چيو وڃي ٿو. هن بزرگ جو نالو ۽ نسب هن طرح آهي: جلال الدين حسين بن علي بن جعفر بن محمد بن محمود بن احمد بن عبيدالله بن علي بن جعفر بن علي بن محمد بن الامام علي الرضا. سيد جلال الدين علم ۽ معرفت جو وڏو صاحب هو. بخارا ۾ پيدا ٿيو. پنهنجي والد کان علم پرايائين ۽ پنهنجي بن پٽن علي ۽ جعفر سميت بخارا کان سنڌ ۾ آيو. ڪيس سيد بدر الدين حسيني بکري پنهنجي ڌيءَ بيبي زهره نالي سان شادي ڪرائي. اتان پوءِ ملتان ويو. 645هه ۾ غوث بهاءُالدين ملتاني سان مليو. ڪانئس فيض پرائي بکر سنڌ ڏانهن موٽيو. جڏهن سندس گهرواري بيبي زهره فوت ٿي وئي ته پوءِ وري سيد بدرالدين بکريءَ جي ٻي ڌيءَ بيبي فاطمه سان شادي ڪيائين. جڏهن ته بکر ۾ سندس مائٽن سان اٽبٽ ٿي پئي. ان ڪري اتان اُچ لڏي ويو. پوئين بيبيءَ مان ڪيس ٻه پٽ پيدا ٿيا، سيد محمد ۽ سيد احمد. هن بزرگ 19 جمادي الاول 695هه ۾ وفات ڪئي.

پير پٺو

شيخ الشيوخ پير پٺو قلندر شهباز جي خاص معتقدن ۽ همعصرن مان هو. هيءُ بزرگ اپلن قبيلي مان هو. سندس نالو حسين بن راجپر هو. سندس والده جو نالو سلطاني ڏٺي ۽ مراد پٽ شرفو هو. هن بزرگ جڏهن وحدت جو جام نوش ڪيو تہ ڪونين جي هستيءَ کي وساري ويٺو. هڪ جبل جي گفا ۾ رهڻ لڳو جيئن لال سخت پٿر ۾ رهندو آهي تيئن مخلوق کان پري رهي حق جو حضور ماڻي، ماڻهن جي نظرن کان اوجهل رهڻ لڳو ۽ گاهہ تي گذران ڪندي سڄو وقت الله جي عبادت ۽ رياضت تي گذران ڪندو هو. سڄو وقت الله جي عبادت ۽ رياضت ۾ گهاريندو هو. ڪيترائي مهينا ڪيس ان طرح لنگهي ويا، ڪنهن کي بہ سندس حال ۽ حقيقت جي ڄاڻ نہ هئي، اوچتو مخدوم عثمان شهباز قلندر جو شيخ بهاءُالدين ملتاني سان گڏ سياحت ڪندي اتان لانگهائو ٿيو ڪين دل جي صفائيءَ سان هن گوهر بي بها جو پتو پئجي ويو ۽ ٻئي ان جي ملاقات جو قصد ڪري اوڏانهن هليا ۽ وڃي ٻئي شيخ سان مليا. شيخ پٺو غوث ملتان جو مريد ٿيو. ان کان پوءِ ڳجهہ ڳوهہ کي ڇڏي فيض ڏيڻ لڳو. سوين ماڻهن سندس فيض مان سيراب ٿيا.

حديقة الاولياءَ ڪتاب جي صاحب هن جي نظر ۾ وڏي تعريف ڪئي آهي، جن مان شروع جا ڪجهہ بيت هيٺ ڏجن ٿا:

شيخ پٹھ سرور سلطان دين، فارسِ ميدان عرفان و يقين،
واصل حق صاحب صدقا و صفا، پيشائی اولياءَ و اذکيا،
شاهباز آشيانِ لامکان، در فضائی قرب طيران کنان۔

هن 666هہ ۾ قلندر شهباز کان ست سال اڳ وفات ڪئي.

قاضي اسماعيل بن علي بن محمد بن موسيٰ بن يعقوب ثقفي سنڌي

هي هڪ وڏو فقيهہ ۽ خطيب هو. الور (اروڙ) جو قاضي هو. پنهنجن ابن ڏاڏن کان قضا ۽ خطابت جو وارث ٿيو. ادب، فلسفہ ۽ حڪمت جو امام هو سندس پيشاني تي قدسي انوار پيا بکندا هئا. علي بن حامد

ڪوفي سنڌي تاريخ سنڌ (چچ نامہ) ۾ هن جو بيان ڪيو آهي ۽ ٻڌايو اٿس تہ مان ساڻس الور جي شهر ۾ مليس، وٽس سنڌ جي تاريخ جون عربي ۾ ڪي جزون وڏن جون لکيل موجود هيون، جن ۾ مسلمانن طرفان سنڌ تي حملي ۽ جنگين جو بيان هو. مون انهن کي قاضي صاحب کان هٿ ڪري فارسي ۾ نقل ڪيو هي بزرگ عالم بہ قلندر سائين جو همعصر هو.

سيد بدرالدين بکري سنڌي

سيد بدرالدين محمد بن محمد بن شجاع بن ابراهيم الحسيني بکري سنڌي علم ۽ تقويٰ جو صاحب هو. هن جي ولادت ماهہ شعبان 630هہ ۾ بکر شهر ۾ ٿي ۽ اتي ئي وڏيو ويجهيو. علم ۽ طريقت پنهنجي والد کان پرايائين. سيد جلال الدين حسن بن بخاري بکري اچي هڪ ٻئي پنيان هن جي ٻن ڌيئرن زهريٰ ۽ فاطمہ سان شادي ڪئي. هن سنڌي سيد جو هڪ پٽ علي بن محمد پيءُ جي وفات کان پوءِ جهانسي هليو ويو ۽ اتي ان جو گهڻو اولاد آهي. سيد بدرالدين بکري قلندر شهباز کان پوءِ بکر ۾ وفات ڪئي ۽ اتي دفن ٿيو.

سيد صدرالدين محمد بن محمد سنڌي

سيد صدرالدين محمد بن محمد شجاع بن ابراهيم بن قاسم بن زيد بن جعفر الحسيني بکري پنهنجي وقت جي اڪابرن مان هو. هو رجب 609هجريءَ ۾ پيدا ٿيو. سندس وفات محرم 669هجري ۾ قلندر شهباز جي وفات کان ڪجهہ سال اڳ ٿي، سندس مزار بکر جي قلعي ۾ آهي.

هنن کان سواءِ سيوهاڻي لال جا ڪي ٻيا بہ سهيوڳي ۽ همعصر آهن. جهڙوڪ بوعلي قلندر پاني پتي، جنهن ڪيس سنڌ ۾ رهڻ جي صلاح ڏني، شيخ محدث حسن بن محمد صغاني لاهور وفات 650هہ، خواجا نظام الاولياءَ وغيره رحمهم الله تعاليٰ.

❊❊❊

قلندري طريقي جي قدامت ۽ ان جا ڪي اصول

هونئن تہ تصوف ۽ عرفان جا ڪئين طريقا ۽ شاخون آهن جيڪي ڪن اوليائن ۽ عارفن سان نسبت ڪري انهن ڏانهن منسوب هوندا آهن. انهن جي اپٽار شاهہ ولي الله صاحب محدث دهلوي پنهنجي فارسي تاليف الطاف القدس ۾ ڪئي آهي، پر تصوف جي قديم ڪتابن ۾ اهڙا بہ طريقا ڳڻيا ويندا آهن ۽ ٻين سيني پوين طريقن کي انهن جي برانچ يا شاخ ڳڻيو ويندو آهي هڪ بسطامي ٻيو بغدادي يا واضح لفظن ۾ بايزيد بسطامي جو قلندري طريقو ۽ ٻيو شيخ جنيد بغداديءَ جو طريقو. بايزيد بسطامي، شيخ جنيد جو همعصر ۽ ان کان عمر ۾ وڏو آهي. ڪائنس ڪي اهڙا جملا بہ صادر ٿيا آهن جو ٻين جي نظر ۾ ڪفر جا ڪلما آهن جهڙي طرح شيخ ابن سالم چئي ٿو. فرعون لم يقل ما قال ابو يزيد و بسطامي، مطلب تہ فرعون بہ ايئن نہ چيو آهي جيئن ابو يزيد بسطامي چيو آهي. ان جو حضرت ابو نصر سراج طرسي تصوف جي اولين ڪتاب اللمع ۾ جواب ڏنو آهي، قلندري طريقو انهيءَ بزرگ ڏانهن منسوب آهي. بايزيد لاءِ چيو وڃي ٿو تہ ان امام جعفر صادق کان سنئون سڌو يا روحانيت کان فيض پرايو آهي. هن کي سنڌ جي صوفي ابوعليءَ کان بہ فيض مليو آهي جو وحدت جو مسئلو بايزيد کي ابوعلي ڄاڻايو آهي. جنهن لاءِ ڪتاب اللمع ۾ ٻن جاين تي حضرت بسطاميءَ جو اهڙو اعتراف موجود آهي. اهوئي سبب آهي جو حضرت بايزيد جو داماد پيڻ جو مڙس هڪ ديبلي بزرگ آهي.

هن کي حلية اولياءَ ۾ اصفهاني ۾ تفصيل سان بيان ڪيو ويو آهي.

قلندري طريقت جي ملامتي وصف خاص طرح شمار ڪئي وئي آهي. قرآن پاڪ ۾ اچي ٿو: لَایَخَافُوْنَ لَوْمَةَ لَائِمٍ۔ مطلب ته اهي الله جا پيارا ڪنهن به ملامت ڪندڙ جي ملامت کان ڊپ ڊاءُ نه ڪندا آهن يعني اهي حق گو هوندا آهن. سنئين وات تي جذب ۾ مستيءَ سان سلوڪ ڪندا آهن. ملامتن لاءِ عام طرح جيڪي ڳالهيون چيون وينديون آهن ته اهي ظاهر ۾ شريعت جي خلاف هوندا آهن، پر باطن ۾ اهي شريعت جا پوئلڳ هوندا آهن، صحيح نه آهي. اسان جي حضرت قلندر شهباز لال سائين جو هڪ وڏو معاصر صوفي حضرت شيخ محي الدين ابن عربي (وفات 630) ملامتيءَ جي مٿئين معنيٰ بابت بنهه خلاف ويو آهي. هن قلندرن جون وصفون هن طرح ٻڌايون آهن ته اهي زهد جا پابند هوندا آهن. مطلب ته دنيا جي لذتن کان پري رهندا آهن، انهن تي دنيا جي لذتن کان پري رهڻ جو جذبو غالب هوندو آهي، اهي سڀ چڱا ڪم جن جي شريعت ۾ رغبت ڏياري وئي آهي، انهن جي تعميل ڪندا آهن. ان طرح ظاهر سان گڏ پنهنجي باطن ۾ اندر کي به انهن ئي صفتن سان پاڪ رکڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. اهڙن خدا جي ٻانهن جي اها به عادت هوندي آهي ته انهن وٽ ڪو دعا ڪرائڻ لاءِ ويندو آهي ته اهي ان کي ڌمڪائي هيئن چوندا آهن ته بابا! منهنجي ڪهڙي حقيقت آهي ۽ آءٌ ڇا آهيان جو ڪنهن لاءِ ويهي دعا ڪريان. محتاجن جي آڏو اهڙا قلندر انهيءَ چال کي هن ڪري پسند ڪندا آهن ته جيئن خودبيني ۽ خودپسندي (پاڻ پڌائڻ) جي جذبي کي پاڻ ۾ اسرڻ نه ڏين. قلندرن جي دل ۾ هميشه نفس جي بڇڙي خواهش جي غلبي جو ڊپ رهندو آهي، رياڪاري ۽ پاڻ پڌائڻ کان ته اهي ڪوهين پري هوندا آهن.

قلندري اوصاف ۾ عشق ۽ جذب کي وڏو دخل آهي، اهي هر وقت خدا پاڪ جي عشق ۽ محبت ۾ غلطان رهندا آهن. حضرت لال شهباز جو هڪ گهاٽو دوست بوعلي قلندر جنهن جي صلاح ۽ اشاري تي شهباز سنڌڙيءَ جي پکي ۾ پيو. قلندري جي هن وصف عشق جو اندازو

ان جي هڪ مثنويءَ مان لڳائي سگهون ٿا:

عشق کو بي پال وير طيران کند　عشق کو ملک سليماني نهد
عشق کو تا تاج سلطاني نهد　عشق کو تاسينه پر سودا کند
عشق کو تا چشم دل بينا کند　عشق کو تا عقل را حاصل کند
عشق کو تا عقل رازائل کند

مطلب تہ عشق اصل ۾ اهو آهي، جو کنيڙاتي کان سواءِ اڏامي ٿو. اهو عشق لامڪان ۾ جولان ڪندو آهي.
عشق اهو جو عاشق جي مٿي تي سلطاني ڇٽ رکي ۽ ان کي سليمان ؑ وارو ملڪ عطا ڪري.
عشق ان کي چئجي جو دل جي اک کي ڏسندڙ ڪري ۽ سيني کي سودا سان پري چڙهي.
عشق اهو جو عقل کي اڏائي ڇڏي ۽ وري عقل کي هٿ بہ ڪري.

عشق کو تاجام مدهوش دهد،
عشق بايد تا فراموشي دهد۔

عشق اهو آهي جو مدهوشي جو پيالو پياري، اهو عشق ڪپي جو پاڻ وسارائي ڇڏي.

قلندر جي اها بہ خاصيت آهي جو هو زهد ۽ تقويٰ جو صاحب هوندو آهي ۽ ان وٽ زهد ۽ تقويٰ نالو آهي بادشاهہ ۽ امير کان لاطمع رهڻ، سرمائيدار کان پاسو ڪرڻ، ان ۾ ڪا لالچ نہ رکڻ، غريبن سان همدردي ڪرڻ. هن وٽ زهد ۽ تقويٰ هن جو نالو نہ آهي جو خلق جي ڏيکاءَ لاءِ صوفي بڻجي ۽ گودڙي پائي گهمي ۽ نہ ڪي هن جو نالو آهي تہ ڦٽي، ڏنڊڻ ۽ تسبيح ڳچيءَ ۾ ڪنيو ويهي.
شيخ عبدالحق محدث دهلوي ڏهين صديءَ ۾ ننڍي کنڊ جو هڪ وڏو محدث ۽ قادري طريقت جو پير طريقت ٿي گذريو آهي. ان پنهنجي ڪتاب اوصاف فارسي ۾ قلندرن ۽ بين اوليائن لاءِ هن طرح لکيو آهي:

”اما به يقين بايد دانست که ممکن نيست کو هيچ سري از اسرار مخالف

ظاهر آيات واحاديث بود الابر ذات صحابه كذب لازم شور نعوذبالله من ضلالة الاعتقاد الخ“

مطلب تہ هن تي يقين ۽ ويساهہ ڪرڻ گهرجي تہ اهو ممڪن ئي نہ آهي تہ قلندرن ۽ ٻين اوليائن طرفان ڪوبہ اسرار قرآن پاڪ جي آيتن ۽ پيغمبر ﷺ جي حديثن جي ظاهر مطلب جي مخالف هجي، نہ تہ حضور ﷺ جي پيارن ساٿين تي جن شريعت ۽ اسلام کي امت آڏو پيش ڪيو انهن تي ڪوڙ جي تهمت اچي ويندي. هن گمراهہ اعتقاد ۽ ويساهہ کان الله پاڪ پناهہ ڏي. جيڪڏهن ڪو ماڻهو شريعت جي مخالف ڪا ڳالهہ چوي، اهو نہ تہ ڏٺي جو ڪو راز آهي ۽ نہ ڪي سيد الابرار جي حديث، پر سچو سارو ڪوڙ آهي جو شيطان پاران ان تي اهو خيال وڌو ويو آهي.

قلندر جي مکيہ وصف هوندي آهي دنيا جي لذت کان دور رهڻ. قلندر جي آڏو هميشہ نبي اڪرم ﷺ جي اها حديث رهندي آهي: ”ترک الدنيا راس کل عباده وحب الدنيا رائس کل خطيئة.“ مطلب تہ دنيا سان دل نہ رکڻ سيني عبادتن کان بهتر آهي ۽ دنيا سان محبت سڀ ڪنهن دنيا ۾ بڇڙائي جو بنياد آهي. قلندري مشرب جو اهو اصول آهي تہ حق جي واٽ ۾ پير پائڻ نالو آهي دنيا جي محبت کي دل مان تڙي ڪيڻ، چو تہ هڪ حديث موافق دنيا هڪ ڍونڍ آهي ۽ ان جا طالبو ڪُتا آهن.

اهي آهن ڪجهہ قلندري اصول جن جي پرچار لاءِ اسان جو قلندر لال قرب ڪري هتي سيوهڻ (سنڌ) ۾ رهيو ۽ هتي جي سڀاجهڙن کي خدا پاڪ جي راهہ پسائيندو رهيو. سندس خليفو شيخ علي بغدادي سيوهاڻي هو جنهن جو پنهنجي مرشد لال سائين سان اهو نيهہ جو ناتو هو جو جنهن سال قلندر لال وفات ڪئي، ان ئي سال هو بہ گذاري ويو ۽ حظيرة القدس ۾ وچي قلندر جو ساٿي بنيو. ان کانپوءِ سيد علي ٻيو سيوهاڻي، جيڪو اصل شيراز جو رهاڪو هو ۽ قلندر جو قرب ان کي

شيراز کان هت سنڌ ۾ وني آيو هو ان مجاوري ۽ خلافت سنڀالي.

حضرت قلندر لال شهباز جي تاريخ وفات ۾ وڏو اختلاف آهي، هڪ هنڌ سندن وفات سن 688هه ٻڌائي ويئي آهي، اها عبارت هن طرح آهي:

تاريخ وفات شيخ عثمان مروندي لال شهباز قلندر بروز پنجشنبه وقت عصر 21 شعبان 688هه ولادت 552هه عمر 136 سال مدفن در سيوستان.

تذڪره سير قلندري ۾ تاريخ وفات لاءِ فارسي ۾ ماده تاريخ هن طرح ڪيو ويو آهي:

چو شہباز مقدس لعل حضرت شدہ طائر برحمت راز جنت،
سمودم فکر تاریخی وصالش سروش غیبیم گفتا برحمت۔

قاضي هدايت الله 19 شعبان 673هه لکي ٿو. مقالات الشعراء ۾ سن 673هه ٻڌايو ويو آهي. نسب سادات قلمي رسالي ۾ سن 650هه لکيو ويو آهي ان کي عليٰ الائع يعني سڀ کان صحيح قول ٻڌايو ويو آهي. والله اعلم

***

لعل شهباز جي روضي جا تاريخي ڪتبا

لعل شهباز جي روضي تي ۽ ان جي آسپاس عمارتن تي ڪيئي ڪتبا لڳل آهن. جي تاريخي نقطہ نظر کان ڪافي اهميت رکن ٿا.

1ـ اڳئين روضي جو نئون ڪم، ميان غلام شاهہ ڪلهوڙي ڪرايو. انهيءَ متعلق روضي جي دروازي جي کٻيءَ ٻانهينءَ تي هيٺين ڪتابت ٿيل آهي، جا ڪاريگر جو نالو نروار ڪري ٿي:

"غلام لعل شهباز چتہ سنگتراش سنہ 1228ھہ تاريخ 8 ماه صفر."

انهيءَ ڪتبي مان ظاهر آهي تہ 8 صفر سن 1228 هہ المقدس ۾ چتي سنگتراش اها مرامت تڪميل جي درجي تي پهچائي.

2ـ روضي جي دروازي جي سڄيءَ ٻانهينءَ تي شاهجهان بادشاهہ جو ڪتبو لڳل آهي، جنهن ۾ (ڪم يا مرمت) جي شروعات سن 1020هہ ۽ خاتمو سن 1021هہ ڄاڻايل آهي. شاهجهان بادشاهہ لعل شهباز قلندر جي مزار جي جوار ۾ هڪ مسجد بہ ٺاهرائي، جا اڄ تائين روضي جي اتر اوير ۾ بيٺل آهي ۽ جنهن جي آڏو صحن واري ديوار جي چوٽيءَ تي وڏو شاهي ڪتبو لڳل آهي.

3ـ روضي جي دروازي جي اتر طرف خانقاهہ جي الهنديءَ ٻانهينءَ مٿان (الف) هڪ ڪتبو لڳل آهي، (ج) ان جي وچ ۾ وري نثر ۾ عبارت ڏنل آهي ۽ (ب) ان جي هيٺيان وري ٻيو ڪتبو لڳل آهي.

(الف) چوٽي واري ڪتبي ۾ جملي 9 مصراعون آهن. هن ڪتبي مان معلوم ٿئي ٿو تہ لعل شهباز قلندر جي روضي جو نئين سر بنياد

سلطان فيروز شاھ تغلق جي ڏينهن ۾ سنڌ جي گورنر اختيارالدين ملڪ وڌو. هن بناء جي تاريخ هيٺين مصرع نمبر 6 مان ملي ٿي:

بروز هفتم از ماه رجب بنی شد این روضه،
بسال هفصد و پنجاه و هفت از هجرت مهتر۔

(يعني تہ هن روضي جو بنياد ستين رجب سنہ 857ھ تي رکيو ويو.)

(ب) نثر واري عبارت کان هيٺ ڏنل ڪتبي ۾ جملي ۾ 8 مصراعون آهن، جنهن ۾ مرقد جي بناء جي تاريخ ذرا مختلف طور هيٺين مصرع نمبر 5 ۾ جاڻايل آهي:

هفتم از ماه صفر بنی شد این مرقد بسال،
هفصد و پنجاه و هشت از هجرت احمد شمار۔

(يعني تہ: هن مرقد جو بنياد 7 صفر سن 758ھ ۾ رکيو ويو.)

(ج) انهن ٻن ڪتبن جي وچ ۾ جدا پٿر تي نثر ۾ هڪ عبارت ڪنڊ ٿيل آهي، جا هيٺ ذرا ناقص صورت ۾ ڏني وڃي ٿي:

چون در عهد سلطان فیروز مرحوم روضه قدیم
بنا شده بودو این دو سنگ تاریخ نوشته نصب کرده بودند
آخر چون گبند کلان در عهد مرزا جانی ترخان بنا یافته این
سنگهای برهم افتاده بودند الحال که این فقیر سید بهر ورده
عرف دیندار خان باشد در عهد دولت حضرت صاحب قرآن ثانی
محمد شهاب الدین روضه ۔۔۔ داده مسجد راست ساخت
دو سنگ را هم در دیوار خانقاه نهاده شد۔ گذشته

(يعني تہ سلطان فيروز مرحوم جي عهد حڪومت ۾ حضرت لعل شهباز جي پراڻي روضي جو بنياد پيو ۽ هي بہ تاريخ جا پٿر لکي لڳايا ويا. پوءِ جڏهن مرزا جاني خان ترخان جي عهد حڪومت ۾ وڏو گبنذ نهيو تڏهن اهي پٿر ڪري پيا هئا. هينئر هن فقير سيد بهر ورده (؟)

عرف ديندار خان، جو محمد شهاب الدين شاهجهان، حضرت صاحب قرآن ثاني جي عهد حڪومت ۾ هو. تنهن روضي کي.. (؟) ڪري مسجد درست ڪرائي ۽ بنهي پٿرن کي به درگاهه جي ديوار ۾ لڳايو... (؟) ..... گذشته..... (؟)......

هن مان معلوم ٿو ٿئي ته سلطان فيروز شاهه جي عهد بعد وري شاهجهان بادشاهه جي حڪمراني ۾ هن سنڌ ۾ مرزا جاني بيگ ترخان جي ايامڪاري ۾ وڏي گنبذ جي تعمير ٿي.

4- روضي جي پنيان الهندي طرف هڪ ننڍي ڪروٺ آهي جنهن جي ڏاکڻيءَ ٻانهينءَ تي هي هڪ ڪتبو پٿر تي ڪند ٿيل آهي.

جهان مردم کس است اے دل مباش از جان وفادراش
که جز کبن و جفا نادر ز بیداری دگر کارش
تواز حال محمد شاه برگیز اعنبار از وے
که چون اورنگ شاهی ور ربود این دور غدارش
شهنشاهت این اے خواجه کش بنی بخاک اندر
که همچون بندگان بودند شاهانِ جهاندارش
اگرچه پیش از صد بار دربارش چنان دیدی
کنون چشم خرد بکشا در این جا بنگر این بارش
جهان بکشاد از مردے و بخشید از جوانمردی
بدهر از ماه محرم بیست و یک کاندر شب شنبه
گذشته هفصد و پنجاه دوشد عزم آن دارش

(يعني اي دل! هي دنيا ماڻهن کي فنا ڪندڙ آهي، تون ان تي فريفته ۽ عاشق نه ٿي، ڇو ته جور ۽ جفا کان سواءِ ان مان ڪجهه به نه حاصل ٿيندو. تون محمد شاهه (تغلق) جي احوال کان هن دنيا جو اندازو لڳائي سگهين ٿي ته بيوفا زماني سندس تخت و تاج ڪسي ورتو. هي شهنشاهه آهي، جنهن کي تون مٽيءَ جي اندر ڏسين ٿي ۽ ٻيا اهڙا ماڻهو به هئا، جن دنيا تي حڪومت ڪئي هئي، جيتوڻيڪ ان کان اڳ تو سوين ڀيرا انهن جي دربار ڏٺي هوندي، ليڪن هينئر عبرت جي اک

سان ڏس تہ ھو ڪيڏي نہ مٿيءَ جي ڍير ھيٺان دبيل آھي، جنھن دنيا کي پنھنجي طاقت سان فتح ڪيو ھو ۽ پنھنجي سخا سان ماڻھن تي بخششون ڪيون ھيون، ان جي فقط ڪوششن ۽ بخششن سببان سندس نالو دنيا ۾ روشن آھي. پاڻ 21 محرم سن 752ھ ۾ ڇنڇر رات ھن دارفاني کان عالم جاودانيءَ ڏي روانو ٿيو.)

حقيقت ھي آھي تہ سن 751ھ جي آخر ۾ سلطان محمد تغلق سنڌ ۾ سومرن جي طاقت کي ختم ڪرڻ لاءِ چڙھائي ڪئي، ٺٽي جي نزديڪ سلطان جو لشڪر سومرن سان برسرِ پيڪار رھيو ۽ انھيءَ جنگ جدل ۾ ئي سلطان محمد بن تغلق وفات ڪئي. سندس وفات تي سلطان فيروز شاھ مرڪزي لشڪر جون واڳون سنڀاليون ۽ باقي لڙائي واري عرصي تائين سلطان جو نعش شايد سيوھڻ روانو ڪيائين تہ اتي لال قلندر شھباز جي جوار ۾ عارضي طرح امانت طور دفن ڪيو ويجي. ھي ڪتبو انھيءَ عارضي دفن بنسبت لکيل ٿو ڀانئجي. ان بعد جڏھن سلطان فيروز شاھ سومرن کي شڪست ڏني تڏھن خود نصرپور آيو جتي سنڌ جي انتظامي امور لاءِ آفيسر مقرر ڪيائين. اتان پوءِ سيوھڻ آيو جتان سلطان مرحوم جو نعش ڪڍائي، بقول تاريخ مبارڪ شاھي، ھاٿيءَ تي دھلي ڪڻائي ويو جتي سلطان کي آخري طور دفن ڪيو ويو. جيئن سلطان فيروز شاھ خود پنھنجي ھٿ لکيل حالات ”فتوحات فيروز شاھي“ ۾ ڄاڻايو آھي.

2_ الھندينءَ ٻانھينءَ تي ھڪ ڪتبو لڳل آھي، جنھن جون ھي سٽون پڙھي سگھجن ٿيون:

بعھد دولت فیروز شاہ خسرو گیتی
کہ یزدان بر سریر سلطنت باد نگھدارش
ھر آن سلطان دین بروز بر آمد این چنین گنبد
کہ آمد پیشھای گنبد گردون دوارش
بسال ھفصد و پنجاہ و چار از ھجرت احمد
قبول بندہ درگاہ او سرمست معمارش

(يعني سلطان فيروز شاهہ جو دين جو خدمتگار آهي، شل ڏٽي سندس تخت ۽ تاج کي حفاظت ۾ رکي، ان جي عهد حڪومت ۾ هي گنبذ تعمير ٿيو. آسمان هن گنبذ جي سامهون چڪر ڪائي ٿو. "سرمست" معمار هيءَ درگاهہ سن 754هہ ۾ تعمير ڪئي.

سيوهڻ نهايت قديم شهر آهي، جنهن ۾ پوري تلاش ڪرڻ سان ڪيترين تاريخي حقيقتن جو انڪشاف ٿي سگهي ٿو. هن سلسلي ۾ چٽہ آمراڻي جي قبرستان جو معائنو مؤرخن لاءِ خاص طور ڪارائتو ثابت ٿيندو.

***

قلندر جي ڪلام تي ٿيل تحقيق جو جائزو

سنڌ جي سرزمين انهيءَ ڳالهہ تي بجا طور فخر ڪري سگهي ٿي تہ اسلام جي ابتدائي ڏينهن ۾، مذهب جي ڦهلاءَ خاطر، داعي ۽ مبلغ نندي ڪنڊ جي ٻين خطن ڏانهن رجوع ٿيڻ ڪان اڳ، سڀ ڪان اول سنڌ ۾ وارد ٿيا. انهن بزرگن پنهنجي پاڪيزگيءَ ڪي مثال بڻائي پيش ڪيو. جنهن جي نتيجي ۾ لکين انسان، اسلام جي دائري ۾ اچي ويا. حضرت لال شهباز قلندر (المتوفي 673هہ) انهن بزرگن جي سٽ ۾ ممتاز حيثيت رکي ٿو جن جي فيض ۽ برڪت هن سرزمين ڪي سرشار ڪيو.

حقيقت هيءَ آهي تہ دينِ حق جو پيغام ديس ديس جي ماڻهن تائين پهچائڻ ۾ جيترو حصو اولياءِ ڪرام ۽ صوفياءِ عظام جو آهي، اوترو ٻين جو نہ آهي. ان ڏس ۾ سر ٿامس آرنلڊ لکي ٿو:

"اسان ڪي اسلام جي تبليغي روح جي تلاش جنگي جوڌن مسلمانن يا محدود نظرئي جي ملائن جي غيض و غضب ۾ نہ ڪرڻ گهرجي پر انهن پرامن ۽ خاموش مبلغن جي ڪيل خاموش ڪوششن ۾ ڪرڻ گهرجي، جن پنهنجي عمده اخلاق ۽ عمل صالح سان ماڻهن جا من موهيا."

آرنلڊ صاحب جو اهو اشارو انهن صوفياءِ ڪرام ۽ اولياءِ بزرگن ڏانهن آهي جيڪي جتي بہ ويا اتي، امن، آشتي، صلح ۽ سڪون، محبت ۽ مساوات، اخلاص ۽ رواداري، انساني اخوت ۽ برادريءَ جو

پيغام ڪٽي ويا. ۽ تبليغ حق جي اعليٰ مقصد حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيا. جيڪو بيءَ طرح حاصل ڪرڻ ممڪن نہ هو.

انهن صوفي بزرگن ۽ اولياءِ ڪرام، پيغمبر اسلام جي تبليغي طريقي تي عمل ٿي فرمايو هو ايائن ۽ ابوجهن لاءِ رحمت ۽ شفقت جون بشارتون ڪٽي پهتا.

حضرت قلندر شهباز جڏهن واديءَ سنڌ ۾ تشريف فرما ٿيو ان وقت سنڌ ۾ سومرن جي حڪومت هئي ۽ اُچ ۾ ناصرالدين قباچہ حڪمران هو. هن زماني ۾ سنڌ ۽ ملتان ۾ ڪئين بزرگ، اولياءِ الله ۽ صاحب علم و فضيلت موجود هئا. جن مان ڪيترن سان سندس (حضرت لال شهباز قلندر جي) صحبت ٿي. انهن بزرگن ۾ ڪي تہ پنهنجي علم و فضيلت جي ڪري سنڌ ۽ هند ۾ شهرت رکندا هئا. انهن بزرگن ۾ هيئين جوان وقت گهڻو ڏاڪو جميل هو:

1ـ حضرت غوث بهاءُالدين ذڪريا ملتاني (565هہ ـ 696هہ)
2ـ سيد جلال سرخ بخاري اُچ شريف وارو. (1291هہ)
3ـ بابا فريد گنج شڪر پاڪ پتڻ وارو (659هہ ـ 664هہ)
4ـ حضرت شيخ نوح بکري (مقبرو بکر بيٺ ۾ ريلوي بند جي لڳ)
5ـ سيد بدرالدين بن سيد صدرالدين (مزار بکر بيٺ ۾)
6ـ شاهہ صدر لڪياري
7ـ شيخ ريحان
8ـ ميان لال (مڪليءَ تي دفن ٿيل آهي)
9ـ حاجي منگهو (منگهو پير)
10ـ حاجي اسماعيل پنهور (پاٽ ۾ مقبرو)
11ـ شيخ حسن ديبلي عرف پير پٺو (المتوفي 1248ع ـ 646هہ)
12ـ سلطان لعل ابراهيم (درگاهہ ڳوٺ اورنگ آباد، تعلقو ڳڙهي ياسين)

انهن بزرگن ۾ اڪثر نہ فقط ان وقت علم ۽ فضل جا ڏٽي ۽ ڪافي شهرت رکندا هئا، بلڪ اڄ بہ انهن مان ڪي لاثاني شاعرن، عالمن ۽ فاضلن جي حيثيت رکن ٿا.

سيد علي شير قانع پنهنجي جڳ مشهور ڪتاب، تحفة الڪرام ۾ حضرت شيخ بهاءُالدين ذڪريا، مخدوم جلال سرخ بخاري، حضرت لال شهباز قلندر ۽ حضرت فريد گنج شڪر کي چاريار سڏيو آهي، ۽ هن جي راءِ مطابق سيوهڻ واريءَ يڪ تنييءَ جي مٿان انهن چئني بزرگن مڪاشفا ڪيا.

نقادن جو رايو آهي ته حضرت شهباز به منصور حلاج، خواجه شمس تبريز ۽ برگزيده صوفياءِ ڪرام وانگر وحدت الوجود جا قائل هئا. سڀ شيءِ ۾ انهيءَ سچي سائينءَ جي سونهن تي ڏٺائون ۽ دوئيءَ کي دور ڪري، ساري عالم ۾ رب العالمين جي هيڪڙائي جو مشاهدو تي ماڻيائون، جهڙيءَ طرح فرمائين ٿا:

دوئی از سر بدر کردم یکے دیدم دو عالم را
یکے بینم، یکے جویم، یکے دانم، یکے خوانم۔

صوفياءِ ڪرام جي پاڪيزه ڪلام جي حقيقي عظمت جي اندازي لڳائڻ ۽ ان کان پوءِ پوري طرح روحاني راحت حاصل ڪرڻ لاءِ لازمي طور تصوف جي تحقيقي تعريف تي سوچڻو ٿو پوي. تصوف بلاشبه اسلام جي روحاني، مذهبي ۽ اخلاقي فڪر جو بهترين ثمر آهي. تصوف جو تعلق انساني روح جي ارتقا ۽ سفر سان آهي. قلندر شهباز صوفي لاڪوفي هو.

هن بزرگ جي زندگيءَ جي ٻين نقطن سان گڏ ماهرن ۾ هن جي شاعر هجڻ يا هن جي شاعريءَ جي باري ۾ اختلاف آهي. هڪڙن جي راءِ مطابق حضرت قلندر شهباز شاعر نه هو پر ٻين دليلن ۽ مثالن سان ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته هي بزرگ پنهنجي دور جو هڪ لاثاني شاعر هو. ان سلسلي ۾ قلندر شهباز عنوان واري ڪتابچي جي مصنف جو رايو آهي ته:

"قلندر شهباز جو ڪلام جيتوڻيڪ زياده نه آهي پر جيڪي به آهي سو عشق الاهيءَ جي سوز ۽ گداز سان ڀريل آهي. سندس رحلت فرمائڻ کان ست سؤ سال پوءِ ڀهريون ڀيرو هڪ

شخص، فقير ظفر عليءَ سندس نالي سان فارسي غزلن جو هڪ منتخب مجموعو منظرعام تي آندو جنهن ۾ بيشمار اوڻايون آهن ۽ اهڙا ڪيترائي اشعار جن تي گمان ٿئي ٿو ته اهي سندس چيل نه آهن، يا ته غلطيءَ وچان ان ۾ شامل ڪيل آهن، يا ازخود عقيدتمنديءَ جي انتها سبب سندس نالي منسوب ڪيل آهن. جن جي مضمون ۽ معيار جي لحاظ کان يقين سان چئي سگهجي ٿو ته اهي هڪ دردمند دل جي دانهن آهن، جيڪا قرب الاهيءَ جي هڪ ڪيفيت ۽ قرار، هجر ۽ فراق جي درد ۽ اذيت کان آشنا آهي.“

مذڪوره انتخاب موجب سلوڪ جي راهه ۾ شريعت، حقيقت، طريقت ۽ معرفت جي مدارج متعلق ڪاميابيءَ جي ڪيفيت تائين پنهنجي مشاهدي ماڻڻ جي تاثرات ڪي هن طرح بيان ٿا فرمائين:

رسید من بدریا کہ موجش آدمی خوار است،
نہ کشتی اندر آں دریا نہ ملاح عجب کار است،
شریعت کشتیٔ دارد طریقت بادبانِ او،
حقیقت لنگرے دارد، کہ راہ عقل دشوار است،
چو آبش جلوہ خود دیدم بترسیدم از آں دریا
بدل گفتم چرا ترسی گذر باید کہ ناچار است۔

يقيناً دم هڻڻ لاءِ به دل ٺئي کپي، هر ڪنهن ۾ همت ڪانه هوندي آهي جو هن قسم جو دم هڻي سگهي.

ڊاڪٽر هرومل سدارنگاڻيءَ جي راءِ موجب:

”حضرت قلندر شهباز نه فقط هڪ ولي الله هو پر هو برصغير ۾ فارسي زبان جو پهريون شاعر هو. سندس فارسي شاعريءَ جو مجموعو ”عشقيه“ جي عنوان سان، سندس هڪ مريد فقير ظفرعليءَ سندس وفات کان ست سؤ سال پوءِ مرتب ڪيو.“

انهيءَ سلسلي ۾ روزانه جنگ راولپنڊيءَ جي 21 آڪٽوبر، 1970ع واري اشاعت ۾، ”گلچين“ جي نالي سان هڪ مقالو ڇپيو هو جنهن ۾

جاڻايل آهي تہ فقير ظفر علي حضرت قلندر شهباز جي ڪلام جو مذڪوره مجموعو تڏهن مرتب ڪيو جڏهن ڪيس حضرت قلندر شهباز خواب ۾ اهڙو حڪم فرمايو هو انهيءَ لاءِ تہ عرس جي موقعي تي هر سال سندس اهو ڪلام پڙهيو وڃي. هن وقت تائين جن بہ محققن حضرت قلندر شهباز جي ڪلام تي تحقيق ڪئي آهي يا ڪجهہ لکيو آهي تہ انهيءَ مجموعي يعني "عشقيہ" کي پنهنجي تحقيق جو بنياد بنايو آهي.

هن وقت تائين جن مؤرخن ۽ محققن حضرت قلندر شهباز کي شاعر تسليم ڪيو آهي ۽ سندس شعر پنهنجن ڪتابن ۾ درج ڪيو آهي، انهن ۾ هيٺين اديبن ۽ عالمن ۽ فاضلن جا نالا قابل ذڪر آهن:

#.	اديب/ عالم جو نالو	ڪتاب جنهن ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي
1	مخدوم محمد هاشم ٺٽوي	مرحہ سنڌ
2	مخدوم عبدالواحد سيوستانی	فتويٰ واحدي
3	مير علی شير قانع ٺٽوي	مقالات الشعراء ۽ تحفة الڪرام
4	قادر بخش "بيدل"	سندالموحدين/ رموز العارفين
5	مولچند مهتا	رسالہ سوانح قلندر
6	خداداد خان	لُب تاريخ سنده
7	هڪ قلمی نسخو	بياض صالح
8	حڪيم فتح محمد سيوهاڻی	قلندر نامو
9	هرومل سدارنگاڻی	Persian Poets of Sindh
10	ڊاڪٽر قاضی نبی بخش	Qalandar Shahbaz
11	مولائی شيدائی	تاريخ تمدن سنڌ/ جنت السنڌ

ان ڏس ۾ علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي، پروفيسر محبوب علي چنا، ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ سنڌي، تاج محمد صحرائي، ڪريم بخش خالد، وفا راشدي، محمد علي ڏيپلائي، غلام حيدر سولنگي، ارشاد شاڪر اعواڻ ۽ ٻين ڪيترن اديبن ۽ عالمن جا نالا پيش ڪرڻ جي لائق آهن جن ڪتابن، مقالن، مضمونن ۽ هر سال عرس جي موقعي تي منعقد ڪيل ڪانفرنس کان سواءِ نئين زندگي، پيغام ۽ ٻين رسالن ۾

حضرت قلندر شهباز جي سوانح، ڪلام ۽ پيغام تي پنهنجي علم ۽ ڄاڻ جو اظهار ڪيو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ حڪيم فتح محمد سيوهاڻي پنهنجي ڪتاب، قلندرنامه ۾ لکي ٿو:

”عشقيه“ نالي شعرن تي مشتمل ڪتاب، جيڪو قلندر شهباز ڏانهن منسوب ڪيل آهي، سو شيخ عثمان انصاريءَ جو آهي. هن جي لکت موجب اهو ڪلام قلندر شهباز جو نه آهي، ڇو ته هن ڪتاب ۾ حافظ ۽ جاميءَ جا به شعر شامل ڪيل آهن جيڪي قلندر شهباز کان گهڻو پوءِ واري دور جا شاعر آهن.“

ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ صاحب پنهنجي ڪتاب تذڪره شهباز ۾، هن سلسلي ۾ تمام گهڻي محنت ۽ تحقيق سان هن موضوع تي بحث ڪيو آهي. ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو:

”ڊسٽرڪٽ ڪائونسل دادوءَ طرفان حضرت قلندر شهباز ڏانهن منسوب فارسي ڪلام سائيڪلو اسٽائيل ڪري شايع ڪيو ويو هو، جنهن ۾ ’راجا‘ تخلص آيل آهي. انڪان سواءِ ٻين ڪتابن ۽ رسالن ۾ به حضرت قلندر شهباز ڏانهن منسوب فارسي شاعري شايع ٿيندي رهي آهي. حقيقت ۾ ’راجا‘ جي تخلص سان جيڪو به شعر حضرت قلندر شهباز ڏانهن منسوب ڪيو ويجي ٿو سو ’راجو قتال‘ جو آهي.“

ميمڻ صاحب جي راءِ موجب ’راجو قتال‘ دراصل سيد صدرالدين راجو قتال بخاري، حضرت جلال الدين بخاري جهانيا جهان گشت (وفات 785هه ۾ مدفون اُچ شريف) جو ننڍو ڀاءُ هو، جنهن 827هه ۾ وفات ڪئي.

ڊاڪٽر ميمڻ صاحب جي خيال موجب ”راجو قتال جي ڪلام جو هڪ ٻيو نسخو پنجاب يونيورسٽيءَ ۾ موجود آهي، هن نسخي ۾ ڪل 33 غزل شامل آهن. هن ديوان جي آخر ۾ بقول ميمڻ صاحب هيءَ تحرير آهي:

”تمت تمام شد کان من نظام شد این دیوان شاهه راجو قتال صاحب را بتاریخ دهم رجب 11 از ۱۱۱۱ه یادگارے بروز شنبه از دست خاص شیخ محمد جعفر ولد محمد عباس۔“

ميمڻ صاحب جي لکت موجب هن نسخي سان مجلد هڪ ٻيو نسخو بہ آهي جنهن جو نالو سلک السلوک آهي. هن ڪتاب جي آخر ۾ هي سٽون لکيل آهن:

”کتاب سلك السلوك تصنيف مولا بخش عفی عنه بخط کمترين بندگان درگاه نعمت الله ابن حسن دهلوی روز چهار شنبه 24، جمادی الاول 1155هه“

ميمڻ صاحب سيد راجو قتال جي هڪ ٻئي نسخي جو بہ ذڪر ڪيو آهي جيڪو قاضي علي اڪبر صاحب جي بياض ۾ نقل ٿيل آهي. هن بياض ۾ هن ديوان کان سواءِ حضرت سچل سرمست جون مثنويون، ٻين ڪن شاعرن جو سرائڪي ڪلام ۽ پارسي نثر ۾ تصوف جي مسئلن تي رسالا آهن. هن بياض ۾ ديوان راجا کان سواءِ حضرت قلندر شهباز جا ڪجهہ غزل پڻ ڏنل آهن جيڪي اڳ ڪٿي بہ ڇپيل ڪونهن.

هن ڏس ۾ صوبہ سرحد جي مانسهره شهر جي هڪ اديب ۽ عالم ڊاڪٽر سدارنگاڻي، وفا راشديءَ ۽ ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ صاحب سنڌيءَ جي خيالن تي رايا ڏنا آهن هو روشني وجهندي لکي ٿو:

”راجو قتال بہ آهن. هڪڙو اهو راجو قتال جيڪو سيد جلال بخاريءَ جي فرزند سيد احمد ڪبير جي پٽ سيد جلال بخاري مخدوم جهانيا جهان گشت جو ڀاءُ. يعني سيد احمد ڪبير جو پٽ ۽ سيد جلال بخاري اول جو پوٽو هو ٻيو (راجو قتال) سيد يوسف راجا (المتوفي 721هہ) بن محمد البخاري راجو قتال، جيڪو سيد محمد حسيني بنده نواز گيسو دراز جو پيءُ هو.“•

• نصيرالدين هاشمي: دکن ۾ اردو بحوالہ مشکوات النبوت، مخطوط ڪتب خانہ آصفيہ حيدرآباد دکن، ص 19

اعوائڻ صاحب جي راءِ موجب

”سيد يوسف راجا المعروف بہ راجو قتال، سيد جلال بخاري ثاني مخدوم جهانيا جهان گشت جو ڀاءُ سيد صدرالدين سيد محمد راجو قتال نہ آهي، صدرالدين محمد راجو قتال، سيد جلال بخاري مير سرخ علي الحسينيءَ جي فرزند، سيد احمد ڪبير جو فرزند هو.

اعوائڻ صاحب سوال پڇي ٿو تہ: ”معلوم نہ آهي تہ ميمڻ صاحب راجو قتال مان مراد سيد جلال بخاري بن سيد احمد ڪبير جي پٽ سيد جلال بخاري مخدوم جهانيان جهان گشت جي ڀاءُ سيد محمد راجو قتال ٿو وٺي يا سيد يوسف (المتوفي 721هہ) بن محمد راجو قتال والد بزرگوار سيد محمد حسيني بنده نواز گيسو دراز؟

اعوائڻ صاحب هن سلسلي ۾ جناب نصيرالدين هاشميءَ جي ڪتاب، دکن ۾ اردوءَ جو حوالو ڏيندي لکي ٿو:

”خواجہ بنده نواز گيسو دراز حسينيءَ جي والد (المتوفي 731هہ) پنهنجو تخلق ”راجا“ رکيو هو ۽ اڄ تائين ”سيد راجا“ يا ”شاهہ راجو“ جي نالي سان مشهور آهي.“

اعوائڻ صاحب اڳتي لکي ٿو:

”انڊيا آفيس لائبريريءَ ۾ هڪ مخطوطو فارسي ديوان آهي، ان جو نمبر 702 ايٿي آهي، جو 1158هہ ۾ مرتب ڪيو ويو هو. هن نسخي ۾ 21 شعرن تي مشتمل هڪ غزل آهي، سرورق تي لکيل آهي: اشعار تصنيف راجا بہ هندي، پر هن ۾ هندي زبان ۾ ڪوبہ شعر ڪونهي، سڀ فارسي غزل آهن. (1)• هاشمي صاحب ان مان ڪجهہ غزل مثال طور ڏنا آهن، جن مان ڪي شعر هن طرح آهن:

راجا کہ تماشائیءَ جہاں سر عظیم است،
اما چہ توان کرد کہ این چشم نداریم،
گفت راجا ناگہان سلطان خوبان رخ نمود،
صد ھزاراں سجدہ واجب حسن زیبا یافتم۔

• نصيرالدين هاشمي: حوالو ڏنو ويو آهي. ص 19

اعواڻ صاحب لکي ٿو تہ: ”شايد ميمڻ صاحب جي سامهون اهوئي حاشيو هو ليڪن اسان (اعواڻ) جي سامهون جيڪو مخطوطو آهي، ان تي لکيل آهي: اشعار تصنيف راجا بہ زبان هندي وچند بفارسي.“

اعواڻ صاحب ڊاڪٽر ميمڻ صاحب سان اختلاف رکندي لکي ٿو تہ:

”راجا تخلص وارا جيترا بہ غزل هن مجموعي ۾ شامل آهن، اهي حضرت قلندر شهباز جا منظوم ڪيل نہ آهن. پر اهو ڪلام سيد جلال الدين بخاريءَ جي پوٽي راجو قتال جو ثابت ٿيو آهي. اعواڻ صاحب اهو بہ قبول نٿو ڪري تہ باقي غزل ۽ قصيدا جن ۾ شهباز تخلص آيو آهي اهي قلندر شهباز کان سواءِ ٻئي ڪنهن بہ بزرگ جا ٿي نٿا سگهن، جيئن ڊاڪٽر ميمڻ صاحب دعويٰ ڪئي آهي. حقيقت ۾ميمڻ صاحب اهو ڪٿي بہ نہ لکيو آهي تہ شهباز تخلص وارا غزل قلندر شهباز جا چيل نہ آهن، پر ميمڻ صاحب دراصل هيئن لکيو آهي تہ:

”منهنجو اندازو هو تہ ڊسٽرڪٽ ڪائونسل طرفان ظاهر ڪيل ورقن جي، جن غزلن ۾ شهباز تخلص آيل آهي، اهي غزل ضرور حضرت شهباز قلندر جا هوندا. پر پيتا کان پوءِ بہ اندازو صحيح نہ نڪتو البتہ حضرت قلندر شهباز جا انهيءَ ساڳيءَ زمين ۾ غزل ضرور هئا. جن جي راجا تتبع ڪئي آهي.“

اعواڻ صاحب لکي ٿو تہ: ”اشعار تصنيف راجا بہ هندي وچند بفارسي مخطوطي جي مٿئين ٽائيٽل جي تحرير مخطوطي جي تحرير کان بلڪل جدا، باريڪ ۽ روان حروفن ۾ آهي. هن مخطوطي جي صفحي چوٿين تي لکيل آهي: ”مثنوي نان وحلوا من تصنيف راجو قدس سره“ پهريان ٽي صفحا انڊيا آفيس لنڊن جي ڪاپي رائيٽ وغيره متعلق انگريزيءَ ۾ لکيل آهن. گويا مذڪوره صفحو 4 اصل مخطوطي جو صفحو پهريون آهي. هن اصل مخطوطي ۾ مثنوي نان وحلوا لفظ موجود نہ آهن. هي هڪ الڳ ڪتاب آهي، جنهن جو نمبر 1520 ايٿي آهي. اعواڻ صاحب لکي ٿو تہ ان جو نامڪمل نقل اسان جي سامهون آهي. هن نسخي جو نالو انگريزيءَ ۾ درج آهي جنهن جو مطلب هي آهي تہ ان جو ٽائيٽل ان کان الڳ ٿي، ”اشعار تصنيف راجا“

بنجي ويو يعني اهي بہ نسخا هڪ ئي بياض جا هئا جنهن کي ڪئٽلاگ مرتب ڪندي الڳ الڳ ڪري ڇڏيو. هن قياس کي ٻنهي ڪتابن جي ساڳئي انداز تحرير کان سواءِ مثنوي نان وحلوا مخطوطي جي ڪاتب جي عربي زبان ۾ هن نوٽ مان تقويت ملي ٿي، جنهن جو سنڌي زبان ۾ ترجمو هيءُ آهي:

بسم الله الرحمان الرحيم

الله تعاليٰ جي فضل و ڪرم تي ان مالڪ جا شڪرانا ۽ تمام مخلوقات کان افضل حضرت محمد مصطفيٰ صہ ۽ ان جي آل تي درود ۽ سلام.

بي نياز ذات الاهيءَ جي رحمت جو اميدوار ناچيز بهاءُ الدين العاملي (الله ان کي مستقبل ۾ بہ محنت ڪرڻ جي توفيق عطا فرمائي) عرض ٿو ڪري تہ ان کان اڳ جو هي معاملو منهنجي هٿ مان نڪري وڃي، مون مختلف ڪاردن ۽ ڪاغذن جي ٽڪرن تان اقتباسات گڏ ڪري، هي ترتيب ۽ تدوين جو ڪم، حج بيت الله ۽ مدينہ منوره جي زيارت لاءِ ويندي واٽ تي مڪمل ڪيو. انهن ورقن جو نالو ”تذڪره من احباءِ الراغبين والاخلاءِ الطالبين“ (ڪاڻ جي شوقين ۽ چڱن شين جي طلب ڪندڙن جو تذڪرو) رکيو الله تعاليٰ تي منهنجو ڀروسو ۽ آسرو آهي، جو هي ڪم ان جي ئي حوالي ڪريان ٿو ۽ ان ۾ ئي منهنجو يقين آهي.

هن مختصر نوٽ جي مطالعي کان پوءِ هيٺئن ٿو ڇٽي سگهجي تہ هي نسخو ڪاغذ جي مختلف ٽڪرين تان اخذ ڪيل اقتباسات جو مجموعو آهي، جو حج بيت الله جي سفر دوران لکيو ويو ۽ انهن ورقن کي ”تذڪره من احباءِ الراغبين والاخلاءِ الطالبين“ جي نالي سان سڏيو ويو. مرتب بهاءُالدين العامليءَ جي نالي مان ڪئٽلاگ جي مصنف کي غلط فهمي ٿي تہ شايد ان جو ئي ڪلام آهي. اهوئي سبب هو جو ڪئٽلاگ ۾ هيءَ مثنوي ان جي نالي سان منسوب ڪئي ويئي: جيتوڻيڪ مثنويءَ جي اندر ان جو ثبوت بہ ملي ٿو مگر ”اشعار تصنيف راجا“ جي پهرئين صفحي تي انهيءَ رسم الخط ۾ درج واضح عبارت ”مثنوي نان وحلوا من

راجو قدس سره“ ان جي رد لاءِ ڪافي دليل آهي.

هي سوال، حل طلب آهي تہ آيا هي نسخو خود بهاءُالدين العامليءَ جو مرتب ڪيل (نسخو) آهي يا ان جو نقل آهي؟ هن سوال جو جواب مثنوي نان وحلوا مان نٿو ملي، البت اشعار تصنيف راجا تي محمد نجيب خان لفظ درج آهن. هي ڪتب خاني جي مالڪ جو نالو آهي يا نقل ڪندڙ ڪاتب جو. اهو الله ئي بهتر ڄاڻي ٿو. مخطوطي تي 1158هہ سن لکيل آهي، جنهن مان اهو واضح ٿئي ٿو تہ هي نسخو بهاءُالدين العاملي المتوفي 1030هہ مطابق 1715ع، مرتب ڪيل تذڪره الاحباءِ الراغبين والاخلاءِ الطالبين تان نقل ڪيل آهي. خود بهاءُالدين العامليءَ هي ”ڪلام راجا“ ڪهڙي نسخي تان نقل ڪيو هو؟ هن سوال جو آخري جواب ملي نہ سگهي ها، جيڪڏهن پنجاب يونيورسٽي ۾ محفوظ“ مخطوطات شيرانيءَ ۾ موجود ديوان شاهہ راجو قتال المخلص بہ راجا بادو غزل ريختہ“ جو سراغ نہ ملي ها. هن نسخي جو ذڪر ڊاڪٽر ميمڻ صاحب پڻ ڪيو آهي ۽ ميمڻ صاحب هن نسخي جي مطالعي ۾ پيتا جانتيجا پنهنجي ڪتاب تذڪره شهباز ۾ بيان پڻ ڪيا آهن. اعواڻ صاحب جي راءِ موجب هي نسخو شيخ محمد جعفر مڪي سرهندي المتوفي 841هہ، س 811هہ ۾ مرتب ڪيو هو. شيخ محمد جعفر شيخ نصيرالدين محمود چراغ دهلويءَ جي ممتاز مريد ۽ سيد يوسف راجا جي فرزند سيد محمد حسيني بنده نواز گيسو دراز جو پيرڀائي هو. پاڻ سيد يوسف راجا جي وفات (721هہ) وقت پندرهن- سورهن سالن جو هو. انهيءَ همعصريءَ جي شرف جي بدولت سندس مرتب ڪيل هن نسخي (نسخہ شيرازي) کي بنيادي ماخذ جي حيثيت حاصل آهي. هن نسخي ۾ ”باد و غزل ريختہ“ جو واضح مطلب هي آهي تہ سيد يوسف راجا، اردوءَ ۾ صرف بہ غزل ريختہ چيا هئا، جڏهن تہ ”انڊيا آفيس لنڊن“ جي زير بحث هن نسخي نمبر 1702 تي درج ٿيل تحرير ”اشعار تصنيف راجا بزبان هندي و چند بفارسي“ ۾ ”و چند بفارسي“ فقري مان هي واضح ٿئي ٿو تہ هن نسخي ۾ هندي ڪلام، فارسي ڪلام جي ڀيٽ ۾ زياده هو. اهو پڻ اندازو لڳايو ويو آهي تہ

هندي ڪلام جو هي حصو سندس فرزند سيد محمد حسيني بنده نواز گيسو دراز جو ڪلام آهي، جنهن کي الڳ ڪرڻ وقت، يوسف راجا جي پڻ ريختہ غزلن کي بہ هن نسخي جو حصو بنايو ويو. بنده نواز جي هندي ڪلام تي مشتمل هي اهو ديوان آهي جنهن جو اطلاع بزم صوفيہ جي مصنف جناب صباح الدين عبدالرحمان ڏنو. هن چيو تہ: ”بنده نواز گيسو دراز المتخلص بہ شهباز و بنده“ ڪڏهن بہ ساختہ غزل ۽ رباعيون بہ چوندو هو جن کي سندس پوٽي، سيد يدالله عرف سيد قبول الله، ديوان جي صورت ۾ مرتب ڪيو هو.“

هنئين بہ معلوم ٿئي ٿو تہ سيد يدالله جي مرتب ڪيل هن ديوان (جو دراصل بنده نواز جي هندي ڪلام ۽ ان جي والد گرامي سيد يوسف راجا جي فارسي ڪلام تي مشتمل هو) ۾ بنده نواز جو هندي ڪلام الڳ ڪيو ويو ۽ سيد يوسف راجا جو ڪلام الڳ ڪيو ويو. سيد يوسف راجا جو فارسي ڪلام مختلف تذڪرن ۾ مختلف صوفياءِ ڪرام جي نالن سان منسوب ٿيندو رهيو ايتري قدر جو فقير ظفر علي ان ڪلام کي حضرت قلندر شهباز جو ڪلام ڄاڻايو ۽ بقول اعوان صاحب ظفرعليءَ جي هن نسخي جي آڌار تي ڊاڪٽر هرومل سدارنگاڻيءَ حضرت قلندر شهباز کي سنڌ جو پهريون فارسي زبان جو شاعر قرار ڏنو.

اعوان صاحب لکي ٿو تہ سيد يوسف راجا جي انهيءَ فارسي ڪلام جا ٻيا بہ نسخا آڪسفورڊ جي بوڊ ليئن لائبريريءَ ۾ نمبر 1179 هيٺ، اوده جي شاهي گهراڻي جي لائبريريءَ ۾ نمبر 460 هيٺ، اداره تحقيقات فارسي ايران و پاڪستان اسلام آباد (ڪتب خانہ گنج بخش) گنجہ عرفان مطبوعہ نولڪشور (1897ع) لکنؤ قلمي نسخو گلي باغ هزاره مملوڪ خدام مزار حضرت ديوانہ راجا (مرتبہ 1917ع کان 1930ع) ۽ ڪتب خانہ آصفيہ حيدرآباد دکن ۾ محفوظ آهي.

اعوان صاحب جي لکت موجب ”نسخہ ڪتب خانہ آصفيہ“ جي باري ۾ ڊاڪٽر تي اين ديواري پنهنجي انگريزي تصنيف ”فارسي ادب جي مختصر تاريخ (بهمني عادل شاهي ۽ قطب شاهيءَ جو زمانو) ۾ لکي ٿو:

”فارسيءَ ۾ هڪ مختصر مخطوطو جنهن تي ديوان شاهہ راجو قتال لفظ لکيل آهن، حيدرآباد دکن جي ڪتب خانہ آصفيہ ۾ موجود آهي.“

اهڙيءَ طرح رونق علي، مصنف روضة الاقتاب، سيد يوسف راجا (جو راجو قتال جي نالي سان مشهور هو) جي هڪ فارسي مثنويءَ جو ذڪر ڪيو آهي.

ڊاڪٽر ميمڻ صاحب هن نقطي تي پنهنجي ڪتاب تذڪره شهباز ۾ صفحي 160 کان 184 تائين دليلن ۽ وضاحت سان بحث ڪيو آهي. ميمڻ صاحب جو خيال آهي تہ قلندر شهباز بہ هڪ قادرالڪلام شاعر هو ۽ جنهن زمين تي ”راجو“ جو ڪلام ملي ٿو انهيءَ ساڳئي زمين تي حضرت شهباز قلندر جا غزل هوندا جن جي ”راجا“ تتبع ڪئي آهي. زماني جي گردش سبب حضرت قلندر شهباز جي اهي غزل تہ لڪي ويا پر انهن جون مصرعون ۽ بيت راجا جي انهن غزلن ۾ گڏجي ويا.

ميمڻ صاحب مذڪوره صفحن ۾ ڊسٽرڪٽ ڪائونسل دادوءَ طرفان سائيڪلو اسٽائيل ڪرايل ڪلام جي پنجاب يونيورسٽيءَ واري نسخي، قاضي علي اڪبر واري بياض سان ڀيٽ ڪري ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي تہ حضرت قلندر شهباز بہ ضرور شاعري ڪئي آهي. هو مثال ڏيندي فرمائي ٿو تہ ”مست۔ الست هستم“ جي رديف سان حضرت قلندر شهباز ڪو غزل ضرور چيو آهي، جيڪو هينئر تہ گم آهي پر راجا جي ڪلام ۾ گڏجي ويو آهي. ميمڻ صاحب لکي ٿو تہ: ”حضرت شهباز قلندر جو هڪ غزل اهڙو بہ آهي جنهن جي مقطع ۾ شهباز سان گڏ قلندر جو لفظ بہ آيل آهي. اهو غزل راجا جي ٻنهي نسخن ۾ موجود ڪونهي. ميمڻ صاحب صفحي 174 تي لکي ٿو تہ:

”انهيءَ تحقيق ۽ جستجو کان پوءِ هينيان غزل باقي بچن ٿا جيڪي بياض ۾ حضرت قلندر شهباز ڏانهن منسوب آهن پر ديوان راجا جي ٻنهي نسخن ۾ ڪونهن. ان کان سواءِ انهن ۾ عثمان تخلص ڪم آيل آهي انهن غزلن مان بہ مثال طور ڏجن ٿا:

غزل (1)

رسیدم من بدریائے کہ موجش آدمی خوار است
کشتی اندر آن دریا نہ ملاحے عجب کار است
شریعت کشتی باشی طریقت بادبان او
حقیقت لنگرے باشد کہ راہ فقر دشوار ست
چو آتش جملہ خون دیدم بتر سیدم از آن دریا
بدل گفتم چرا ترسی گذر باید کہ ناچار ست
ندا از حق چنیں آمد مگر از جاں می ترسی
ھزاراں جان مشتاقاں درین دریاء نگو نسار ست
بگفتم من ھمی آیم کمر بستم چو غواصاں
چہ ترسم از نھنگانی کہ گل پیوستہ با خارست
یا عثمان مروندی سخن با پردہ داروں کو
نیابی در جہاں یارے جہانے پرز اغیار ست

غزل (2)

ز عشق دوست ھر ساعت درونِ نارمی رقصم
گھی بر خاک می غلطم گھی بردارمی رقصم
شدم بدنام در عشقش بیا ای پار سا اکنوں
نمی ترنم ز رسوائی سر بازار می رقصم
اگر صوفی شدم یارم بیاتا خرقہ پوشم
اگر زنار بر بستند دراں زنارمی رقصم
بیا ای مطرب و ساقی سماع و شوق رادردہ
کہ من از شادی وصلش قلندر وارمی رقصم
منم عثمان مروندی کہ یار خواجہ منصورم
ملامت می کند خلقے کہ من بردار می رقصم

ميمڻ صاحب انهن ۾ اهڙن ڀين غزلن جي تصديق لاءِ لب تاريخ سنڌ، مقالات الشعراءِ ۾ رسالہ قلندر شهباز جا حوالا ڏنا آهن ۾ اهڙي نموني چوندڙ ڪلام پڻ ڏنو اٿس جنهن ۾ عثمان مروندي تخلص آيل آهي.

انهيءَ حيثيت کي سامهون رکي هيئن چئبو تہ عشقيہ عنوان واري مجموعي ۾ جيڪو ڪلام آيل آهي اهو حضرت قلندر شهباز جو نہ آهي پر ساڳي وقت هن حقيقت کان ڪوبہ انڪار ڪري نہ سگهندو تہ جيڪو بزرگ بابا فريد گنج شڪرجو يار غار هجي، جنهن بزرگ جي حضرت بهاءُ الدين ذڪريا جهڙي عالم ۽ وليءَ سان صحبت هجي، جنهن بزرگ جي شيخ حسن ديبليءَ جهڙي بزرگ سان ياراني هجي اهو خالي ۽ کوکلو هجي، اها ڳالهہ وسهڻ جهڙي نہ آهي، هونئن بہ جيئن اڳ ۾ عرض ڪيو ويو آهي تہ دم هڻڻ لاءِ دل کپي، اهڙي دل زنده هوندي آهي، اهڙو بزرگ زنده دل جو مالڪ هوندو ۽ زنده دل مان ڪجهہ نہ نڪري اها اڻ ٽيٽي ڳالهہ. انهيءَ ڪري قبول ڪرڻو پوندو تہ حضرت قلندر شهباز بہ هڪ اعليٰ پائي جو بزرگ، ولي، شاعر ۽ صاحب علم و فضل هو البت هن موضوع تي وڌيڪ ڇنڊڇاڻ جي ضرورت آهي، جنهن تي اسان جي محقق کي توجهہ ڏيڻ گهرجي.

ڪتابيات

1ـ ارشاد شاڪر اعوان: "عشقيہ لعل شهباز قلندر" تحقيقي مقالو ايبٽ آباد، ڪاغان ادبي مجلہ گورنمينٽ ڪاليج ايبٽ آباد 84، 1983ع ص 33ـ35

2ـ تاج محمد صحرائي: "سخي شهباز قلندر" سيوهڻ، محڪمہ اوقاف، 1980ع

3ـ حڪيم فتح محمد سيوهاڻي: "قلندر نامو سنڌي"

4ـ ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ڊاڪٽر "تذڪره شهباز" لاڙڪاڻو سنڌي اڪيڊمي 1969ع

5ـ Sadarangani, H. I Persian Poets of Sindh Hyderabad, Sindhi adabi Board, Introduction. P.x pp 6_8

6ـ "قلندر شهباز" ڪراچي، سنڌ اطلاعات کاتو 1985ع ص 5ـ6

***

قلندر جو طريقه تصوف

حضرت قلندر شهباز جي قلندري طريقي جو سلسلو حضرت بايزيد بسطامي ۽ حضرت ذوالنون مصري سان وڃي ملي ٿو جيڪي تصوف جي ميدان ۾ پهريان عظيم صوفي ۽ قلندر هئا. هن وحدت الوجود جو نعرو هڻي پنهنجي دور ۾ تصوف جو وڏو غلغلو پيدا ڪيو هو. ذوالنون مصري کي اهل طريقت ۾ عارف ۽ عامل صحيح مڃيو ويو آهي. سندس طريقو سلامتيه هو. ان سبب جي ڪري مصر وارن کي سندس صحيح مرتبي جو پتو پئجي نه سگهيو ۽ سندس باطن جي حال ۾ ايمان جي جمال کي چڱي طرح سڃاڻي نه سگهيا. جنهن رات ذوالنون مصري وفات ڪئي ان رات شهر جي ستر ماڻهن کي حضور ﷺ جي خواب ۾ زيارت نصيب ٿي ۽ کين فرمائيندو ٻڌائون ته الله جو دوست ذوالنون مصري اچي رهيو آهي اسان سندس استقبال لاءِ آيا آهيون. بايزيد بسطامي لاءِ حضرت جنيد بغدادي چوندو هو ته بايزيد بسطامي اسان ۾ ايئن عزت وارو آهي جيئن ملائڪن ۾ جبرئيل آهي.

صوفين ۾ هڪڙو گروهه اهڙو آهي جن پنهنجي لاءِ سلامتي رستو اختيار ڪيو آهي ۽ بين وري قلندري راهه ورتي. انهن ٻنهي جي نظر ۾ سندن طريقو خلوص ۽ محبت جي مهميز لاءِ افضل آهي. جنهن جي خواهش هوندي آهي ته سندن سيني جا راز عوام جي اکين کان اوجهل هجن جيئن ڪابه نظر سندن باطن تي نه پوي. سندن حقيقت حسن مخفي ٿي رهي. هو ماڻهن جي واتان پنهنجي مدح سرائي ٻڌي پنهنجي

جمال باڪمال تي وڏائي ۽ تڪبر ۾ پوڻ جي خوف کان ڊڄندا رهن ٿا ۽ ڪين ان خيال کان خوف ايندو رهي ٿو ته متان هو پاڻ کي ڪجهه سمجهن. هنن وٽ ماڻهن جي آمد ۾ رغبت هڪ رخنو آهي جيڪو هنن جو وقت رب جي ياد کان ٻي طرف ڦيرائي ٿو. هنن جو چوڻ آهي ته، هڪڙي ماڻهو حضرت يوسف عليه السلام کي چيو ته منهنجي توسان محبت آهي. حضرت يوسف عليه السلام کيس جواب ڏنو ته مان نٿو چاهيان ته سواءِ منهنجي پروردگار جي ٻيو ڪو مون کي پيار ڪري ڇاڪاڻ ته منهنجي پيءُ مون سان پيار ڪيو ته ان جي پيار مون کي کوهه ۾ ڦٽو ڪرايو. ذليخا مون سان پيار ڪيو ته ان جي محبت مون کي سالن جا سال قيد ۾ وجهرايو.

صبا الهدايه ۾ آيل آهي ته جيڪو قلندر هوندو آهي اهو خلق جي آبادي ۽ خرابي جي پرواهه نه ڪندو آهي، ان جي ڪوشش فقط پنهنجي اندر کي اجارڻ ۽ جهانن جي گرفتاري کان آزاد ٿيڻ هوندي آهي. ڪن جو چوڻ آهي ته قلندر ان کي چوندا آهن جو ٻنهي جهانن کان آزاد ۽ پالهو هجي صرف پنهنجي سبب جي ذات ۾ محو هجي.

بيبي رابع بصري لاءِ بيان ڪيو وڃي ٿو ته هڪڙي ڏينهن جذب جي حالت ۾ پنهنجي ڪمري کان ٻاهر ڊوڙندي آئي ۽ چوڻ لڳي ته مون کي باهه ڏيو ۽ پاڻي به ڏيو. ماڻهن کانئس پڇيو ته بيبي باهه ۽ پاڻي ڪاڏي ڪندين، هن چيو ته باهه سان بهشت ساڙي ڇڏينديس ۽ پاڻي سان دوزخ کي وسائي ڇڏينديس. جيئن آئنده ڪوبه انسان الله جي عبادت بهشت جي لالچ يا دوزخ جي خوف کان نه ڪري پر فقط رب جي راضپي ۽ قرب حاصل ڪرڻ لاءِ ڪري.

هڪڙي پيري بايزيد بسطامي پنهنجي ڪمري ۾ ويٺو هو ته ڪنهن کيس سڏي چيو ته "بايزيد ٻاهر اچ ته مان توکي قادر جي قدرت ڏيکاريان." ان تي بايزيد کيس جواب ڏنو ته "او دوست! منهنجي ڪوٺڙي ۾ اندر هليو آءُ ته آءُ توکي قادر ڏيکاريان."

قلندري طريقي وارن جو پهريون قدم هوندو آهي پنهنجي دل يا پنهنجي نفس کي پنهنجي قبضي ۾ ڪرڻ. هنن جي عقيدي مطابق

جنهن پنهنجي نفس کي سڃاتو تنهن پنهنجي رب کي سڃاتو پنهنجي دل کي قابو رکڻ وارو مرحلو نهايت ڏکيو مرحلو آهي. شيخ فريد الدين عطار ان بابت منطق الطير ۾ هڪ واقعو هن ريت بيان ڪيو آهي ته ”ڪنهن ماڻهوءَ ڪنهن پيڙهي قبر کوٽيندڙ کان پڇيو ته يارا سڄي عمر تون قبرون کوٽيندو ۽ مردن کي دفن ڪندو رهيو آهين. ٻڌاءِ ته تو هيترن سالن ۾ ڪهڙا ڪهڙا لقاءَ ڏٺا آهن. قبر کوٽيندڙ جواب ڏنو ته سڀ کان عجيب شي مون اها ڏٺي آهي ته منهنجا ستر سال قبرون کوٽڻ ۾ گذريا آهن پر نفس سرڪش هڪ منٽ لاءِ به مرده نه ٿيو آهي جو مان ڪيس دفن ڪريان ۽ هڪ گهڙي به دنيا جي حرص هوا کان فارغ ٿي خدا جي فرمانبرداري ۾ نه گذاري اٿائين.“

قلندري طريقي وارن صوفين جي عقيدي مطابق ته هر روز عارف ڪامل اميد ۽ ڊپ ۾ رهندو آهي ان ڪري جو هر گهڙي هو پنهنجي رب جو قرب وڏيڪ حاصل ڪرڻ جو اميدوار رهي ٿو ۽ هر وقت ڪنهن سهو يا خطا جو خطرو کيس لاڳو رهي ٿو. جڏهن هو مراقبا، چيلا ڪري پنهنجي هستي کي فنا ڪري ٿو تڏهن هن کي معرفت جي منزل حاصل ٿئي ٿي ۽ الاهي اسرارن کان واقف ٿئي ٿو پر هن کي زباني رازن کي سيني ۾ ئي سانڍڻو آهي نه ڪه انهن کي عوام تي آشڪار ڪرڻو آهي. بيان ڪيو وڃي ٿو ته جڏهن منصور حلاج کي سوريءَ تي چاڙهيو ويو ته شبلي چيو ته ان رات مان سڄي رات خدا تعاليٰ کي ٻاڏائيندو رهيس تان جو صبح صادق ٿي ويو. ان وقت مان سر سجدي ۾ رکي عرض ڪيو ته اي خدا تعاليٰ! هي به تنهنجو ٻانهو مومن، موحد، معتقد ۽ اولياءَ الله مان هو پوءِ هن کان ڪهڙي خطا ٿي آهي جو هن سان اهو سلوڪ ڪيو ويو. جڏهن منهنجي اک لڳي ته غيب کان منهنجي ڪنن ۾ آواز آيو ته هي اسان جي ٻانهن مان هڪ هو جنهن تي اسان پنهنجن رازن مان هڪ راز ظاهر ڪيو مگر هن ان کي فاش ڪري ڇڏيو ان ڪري اسان ان تي اهو نازل ڪيو جيڪو تون ڏسين ٿو. قلندري طريقي وارن وٽ عجز ۽ نياز کي وڏي اهميت حاصل آهي. هنن جي عقيدي مطابق عمل تيستائين اگهي نٿا سگهن جيستائين انهن ۾

عجز شامل نہ آهي.

عدل چتان نہ آءُ ڦيرو ڪج فضل جو.

بسرالاولياءَ ۾ هڪ واقعو بيان ڪيل آهي تہ شيخ عثمان حرب آبادي هڪ وڏو صوفي ٿي گذريو آهي، جيڪو غزني ۾ رهندو هو ۽ پاچي رڌي وڪڻندو هو. جيڪڏهن ڪو بہ ماڻهو ڪوڙو سڪو ڪٽي هن کان پاچي وٺڻ ايندو هو تہ اهو ڄاڻيندي تہ سڪو ڪوڙو آهي هن کي موٽائي نہ ڏيندو هو پر ان کي ڪوڙي سڪي جي عيوض بہ پاچي ڏيئي ڇڏيندو هو. ماڻهو ايئن سمجهندا هئا تہ هن کي کرن ۽ ڪوڙن سڪن ۾ فرق جو پتو نٿو پوي تنهن ڪري هن وٽ ڪوڙا سڪا ڪٽي ايندا هئا ۽ رڌل پاچي وٺي ويندا هئا. جڏهن شيخ عثمان جي وفات جو وقت ويجهو آيو تہ هن آسمان ڏانهن منهن ڪري چيو تہ "اي خدا توکي ڄاڻ آهي تہ مون ماڻهن کي ڪوڙا سڪا موٽائي نہ ڏنا هئا جيڪڏهن مون کي تنهنجي عبادت ۾ ڪوٽ ٿيو آهي تہ اي موليٰ! مون کي بہ پنهنجي رحم ۽ ڪرم سان بخش ۽ اها منهنجي عبادت موٽائي منهنجي منهن تي نہ هڻ".

جتي ڪيترن صوفين وٽ سماع جي منع آهي اتي قلندري طريقي وارا سماع جا قائل آهن. جيئن قلندر شهباز جي هن واقعي مان معلوم ٿو ٿئي. هڪڙي ڏينهن سلطان محمد جيڪو غياث الدين بلبن جو پٽ ۽ ملتان جو حاڪم هو (جنهن کي خان شهيد ڪري چوندا آهن) مجلس منعقد ڪئي جنهن ۾ هن سيني عالمن ۽ عارفن کي مدعو ڪيو. مجلس ۾ عربي ساز شروع ٿيو ۽ حضرت صدرالدين عارف ۽ قلندر شهباز کي عربي ۾ شعر چوڻ لاءِ عرض ڪيائين. ٻنهي بزرگن عربي غزل چوڻ شروع ڪيا، عربي ساز ۽ عربي غزلن هنن ٻنهي بزرگن تي ايڏو اثر ڪيو جو ٻئي درويش وجد ۾ اچي رقص ڪرڻ لڳا ۽ خان شهيد سڄي رات هٿ ٻڌيو بيٺو هو ۽ زار زار پئي رنائين.

"جيئن جيئن پڇي رات، تيئن تيئن تاٽي پنڌ ۾،
پوريءَ ٻي نہ تات، جيڪا سا جتن جي."

انهن ولين ۽ فقيرن پنهنجي سموري زندگي جتي سير ۽ سفر ۾

گذاري اتي چلا ڪيي ذڪر ۽ فڪر ٻہ ڪيو. چشتي ۽ سهروردي طريقن وارن ساز سرود ۽ سماع ۾ ٻہ پنهنجون زندگيون گذاريون. شيخ بدرالدين، جو خواجہ فريد شڪر گنج جو همعصر هو ان متعلق چيو ويو آهي تہ پيري ۾ ساز جو آواز سندس ڪن پوندو هو تہ اتي نوجوانن وانگر نچندو هو ۽ جڏهن ڪنهن شيخ صاحب کان ان سبب پڇيو تہ شيخ صاحب جواب ۾ وراڻيو تہ "شيخ ڪٿي آهي، اهو تہ عشق آهي جيڪو نچي ٿو!" مون کي نينهن چوي ٿو تہ نچ ڙي اديون، چشتيو هولي کهليو کهليو کهليو چشتيو هولي کهليو.

پاڪ هند برصغير ۾ مسلمان ولين جي تاريخ ٻہ تمام وسيع ۽ مختلف آهي. ان جو سبب ڪان مکيہ سبب هي آهي تہ جڏهن مسلمان سنڌ ۽ هند ۾ آيا تہ انهن تي هتي جي اصلوڪن پراڻن مذهبن جهڙوڪ ٻڌ، جين، وشنو ۽ برهما جو رنگ چڙهيو ۽ اهو هڪ سياويڪ فعل هو. ان رنگ جيڪي اثر ڏيکاريو انهن جو مان اڳي ئي مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان. هتي هاڻ مان انهن طريقن جو ذڪر ڪندس، جي هن وقت پاڪستان ۾ مروج آهن، جن جا بنياد دراصل پاڪستان کان ٻاهر پيل آهن، پر انهن جو اثر، رواج ۽ دستور اڄ ٻہ پاڪستان ۾ هلندو اچي ٿو. هن مقالي جي طوالت سبب انهن جو ذڪر مختصر نموني ڪري رهيو آهيان.

1_ **چشتي:**

هن طريقي جو موجد حضرت خواجہ معين الدين چشتي عليہ رحمت آهي، جو اصل ۾ سيستان جو رهاڪو هو ۽ پوءِ 1193ع ۾ هجرت ڪري دهلي ۾ آيو. ان وقت ۾ محمد غوري دهلي جي حڪومت تي قبضو ڪيو هو. خواجہ غريب نواز دهلي مان لڏي پوءِ اجمير شريف ۾ اچي رهيو. ۽ اتي ئي 1232ع ۾ رحلت فرمايائين. اڄ ٻہ هزارين ۽ لکين مريد ۽ معتقد سال بسال اجمير شريف ۾ خواجہ جي عرس مبارڪ جي موقعي تي اچي گڏ ٿيندا آهن. "خواجه تيرا ميلا بچڙون ڪي جاءِ". ان طريقي جي ٻئي مکيہ بزرگ جو نالو خواجہ قطب الدين بختيار

ڪاڪي آهي، جو اصل فرغانہ جو رهندڙ هو ۽ سلطان التمش جي ڏينهن ۾ دهلي ۾ آيو. سندس مزار دهلي جي ويجهو آهي. خواجہ قطب الدين، خواجہ غريب نواز جو مريد هو ۽ خواجہ فريد شڪر گنج وري سندس مريد ٿيو. خواجہ فريد پاڪ پٽن ۾ سنہ 1365 ع ۾ وفات ڪئي. ان ساڳئي طريقي سان شيخ سليم چشتي جو اسم گرامي بہ منسوب ڪيل آهي، جنهن جي گهر ۾ شهنشاهہ جهانگير جنم ورتو ۽ جنهن جي ياد ۾ اڪبر اعظم فتحپور سڪري جو شهر تعمير ڪرايو هو. هن ساڳي طريقي سان حضرت نظام الدين اولياءَ جو بہ تعلق آهي. حضرت نظام الدين اولياءَ سنہ 1325ع ۾ وفات ڪئي، سندس مزار دهلي جي ويجهو آهي، جتي بہ هزارن جي تعداد ۾ زيارتي ايندا آهن.

2ـ **سهروردي:**

هن طريقي جو باني شيخ شهاب الدين سهروردي هو، جو بغداد ۾ درس ۽ تدريس ۾ مشغول هو. ان بزرگ جي پوئلڳن مان شيخ تبريزي بنگال ۾ پهتو. ٻيو بزرگ بهاءُ الدين ذڪريا آهي، جنهن جو مقبرو ملتان ۾ آهي. جو پاڪستان ۾ فن تعمير جو هڪ نادر نمونو آهي.

3ـ **قادري:**

هن طريقي جو باني حضرت شيخ عبدالقادر جيلاني عليہ رحمت آهي، جنهن کي پيران پير بہ ڪري سڏيندا آهن. سندس ڏينهن ربيع الاخر مهيني جي يارهين تاريخ ملهايو ويندو آهي، جنهن کي پيران پير جي يارهين بہ چوندا آهن سنڌ ۾ اڄ تائين بہ ڳوٺاڻا هر مهيني جي يارهين تاريخ کير مفت ورهائي ڇڏيندا آهن. حضرت پيران پير جي نالي سان طرحين طرحين جون باسون باسيون وينديون آهن. خاص ڪري وبائي بيمارين کان بچاءُ ۽ اولاد جي حق ۾ بادشاهہ پير جو سوا ڪسيرو ۽ ڳنڍ اڄ بہ ياد اچن ٿا. پاڪستان ۾ ان طريقي کي مروج ڪندڙ شيخ محمد غوث آهي، جو 1282ع ۾ هجرت ڪري هندستان ۾ آيو ۽ اُچ شريف ۾ قيام ڪيائين. جتي وفات ڪيائين، هن طريقي جو

ٻيو مکيہ بزرگ شيخ پير محمد عرف ميان مير آهي، جنهن لاهور ۾ 1635ع ۾ وفات ڪئي ۽ جو مغل شهزادي داراشڪوه جو روحاني استاد هو.

4_ نقشبندي:

هن طريقي جو پاڪ هند برصغير ۾ باني شيخ احمد فاروقي هو جنهن سرهند ۾ 1625ع ۾ وفات ڪئي. ان طريقي جو ٻيو مکيہ بزرگ شاهہ مسافر هو جنهن اورنگ آباد ۾ وفات ڪئي.

انهن مکيہ طريقن کان سواءِ پاڪ هند ۾ شطاري ۽ جلالي طريقن بہ پرورش پاتي. شطاري طريقي مان وجيہ الدين گجراتي هڪ وڏو عالم ۽ فاضل ٿي گذريو آهي ۽ ٻيو شاهہ پير جنهن جو مقبرو ملڪ نورجهان ميرٺ ۾ تعمير ڪرايو. جلالي طريقي جو باني حضرت عثمان مروندي عليہ رحمت آهي. جنهن جو عرس مبارڪ اسين ملهائي رهيا آهيون.ان کان سواءِ هڪ ٻيو طريقو جنهن جو ذڪر مسٽر وليم ڪروڪ ڪيو آهي، هن طريقي جا پوئلڳ سنڌو درياءَ جا پوڄاري هئا. جن مان محمد طاهر (اڏيرو لعل) مشهور ۽ معروف آهي.

اهو ولين جو ادارو ئي آهي، جنهن جي ڪري هندستان ۾ هزارن ۽ لکن غيرمسلمانن اسلام قبول ڪيو. انهن بزرگن جي هٿن ۾ نہ شمشير هئي نہ سپر، انهن نہ نادر شاهہ وانگر گهوڙي سوار ٿي دهلي کي تباهہ ۽ برباد ڪيو ۽ نہ هلاڪو وانگر باغ داد کي بغداد ۾ تبديل ڪيو. انهن بزرگن محبت، انسانيت، مساوات ۽ رواداري جو پيغام قبيلن جي سردارن کي ڏنو ۽ قبيلن جي فردن جي دلين کي پنهنجي اخلاقي پاڪيزگي ۽ وسيع النظري سان مطيع ڪيو. انهن پيار ۽ خلوص جا چشما وهايا ۽ سندن دلين ۾ نفرت جي جڳهہ تي محبت سمايل هئي. انهن کي خبر هئي تہ انساني روح بغض ۽ نفرت سان نہ بلڪل محبت ۽ فيض مان مطيع ٿي سگهي ٿو. سندن راتيون خدا جي تصور ۾ بسر ٿينديون هيون ۽ ڏينهن خدا جي ٻندن جي خدمت ڪرڻ ۾. انهن ايئن ٿي سمجهيو تہ خدا جي پيار کي حاصل ڪرڻ جو هڪ ۽ فقط هڪ ئي

طريقو آهي تہ خدا جي بندن جي خدمت پيار ۽ خلوص سان ڪجي، عفو ۽ مهرباني سان ڪجي.

”طریقت بہ جز خدمت خلق نیست“

جڏهن ڪو بہ معاشرو بگڙندو آهي، معاشري جي فردن جي وچ ۾ ڪوبہ ربط ۽ ضبط نہ رهندو آهي. اوچ ۽ نيچ، اعليٰ ۽ ادنيٰ، امير ۽ غريب جي وچ ۾ وڇوٽي وڌي ويندي آهي. ماڻهن تي عرصہ حيات تنگ ڪيو ويندو آهي، ارباب حل ۽ عقد مان برداشت ڪرڻ جي قوت ختم ٿي ويندي آهي، معاشري جو هر فرد تشدد تي لهي ايندو آهي، معاشري جا ڪي محبوب ۽ منتخب فرد ڏسندي دولت ۽ رزق جي سيني وسيلن تي قابض ٿي ويندا آهن. جڏهن ڪوڙ ۽ ڪچ جو وهنوار عام ٿيندو آهي ۽ سچ ناپيد ٿي ويندو آهي. جڏهن سچو سماج پامال ٿي ويندو آهي، جڏهن منزل جي پانڌيئڙن کي منزل جي مشڪلاتن جو خوف گهٽ ستائيندو آهي، مگر رهنمائن جي نيتن کان وڌيڪ ڏجندا آهن. مطلب تہ ”تن همه داغ داغ پنه کجا کجا نهم“ . تڏهن ان سماج ۾ ڪي بناوٽي ۽ خودغرض نوان گزا پير بہ زمين مان اپرندا آهن يا آسمان مان راتو رات ٽپڪي پوندا آهن. مگر ها! ان ساڳئي وقت ۾ خدا وارن ۽ انسان دوستن جي دائرن ۽ درگاهن تي ماڻهن جا هجوم ڪٺا ٿيندي نظر ايندا آهن، جي پريشان حالي ۽ پريشان خيالي سبب دل جي اطمينان ۽ قلب جي سڪون لاءِ ڀٽڪندا وتندا آهن. ان وقت معاشري کي خدا شناس ۽ انسان دوست هادين جي ضرورت محسوس ٿيندي آهي. ان موقعي تي مون کي جبران خليل جبران جو هڪ ڪردار ياد اچي ٿو جنهن ڪنهن پريشان خيال گنهگار جي دل تان بوجهہ کي هلڪي ڪرڻ لاءِ پاڻ کي ناڪرده گناهن لاءِ ذميوار ۽ سزاوار ٺهرايو هو. اهڙي دور ۾ انهن تاريخ ساز عظيم ماڻهن جي ضرورت محسوس ڪئي ويندي آهي، جي مردن کي زندگيون، عورتن کي عصمتون ۽ ٻارن کي خوشيون موٽائي ڏين. اهڙي دور کي بشب ميرل جي ضرورت آهي، شيخ جنيد بغدادي جي ضرورت آهي ۽ ابن ساباط جي ضرورت آهي.

حضرت خواجہ غريب نواز جي ضرورت آهي، حضرت عثمان مروندي جي ضرورت آهي..... ضرورت آهي مرزا غالب جي شعر تي عمل ڪرڻ جي.

۽ سڀ کان وڌيڪ ضرورت آهي هڪ ڪامل ولي ۽ دنيا جي عظيم ترين شاعر ڀٽائي گهوٽ جي هيٺين دعا جي ۽ جنهن سان مان هي مقالو ختم ڪيان ٿو.

سائين سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار،
دوست مٺا دلدار عالم سڀ آباد ڪرين.

***

قلندر جو دور

حضرت حاجي حافظ شيخ الڪبير سرتاج الاوليا مخدوم عثمان لعل شهباز قلندر سنڌ ۽ هند جي عظيم مشائخن مان هڪ آهي. سندس شجره نسب حضرت امام جعفر صادق ؑ سان ملي ٿو. اها سنڌ جي خطي جي خوش نصيبي آهي جو هن قلندري طريقت جي قطب ستين صدي هجري جي وچ ڌاران سنڌ کي پنهنجو وطن بنايو. هن ڏرتيءَ جي اوليائن، عالمن ۽ عوام هن عالي مرتبت بزرگ کي پنهنجين اکين ۾ ۽ هن جي عظمت ۽ عزت کي هميشه لاءِ پنهنجي دلين ۾ جاءِ ڏني. سنڌ جي تاريخ ۽ اوليائن جي تذڪرن جا صفحا هن فيض بخش ۽ فيض رسان درويش جي ذڪر سان ڀريا پيا آهن.

مير علي شير قانع تحفته الڪرام ۾ لکي ٿو ته هو سير ۽ سياحت ڪندو حضرت شرف الدين بوعلي قلندر جي صحبت ۾ پهتو جنهن کيس چيو ته بهتر اهو آهي ته توهان سنڌ تشريف فرما ٿيو. سندس مشوري تي عمل ڪندي هو سنڌ ۾ آيو ۽ سيوهڻ ۾ قيام فرمايائين.

قلندر جي دور جون سياسي، سماجي، اقتصادي، مذهبي ۽ علمي حالتون

حضرت لال شهباز قلندر جي زندگي جي احوال جي مطالعي سان گڏ ان ڳالهه جي ضرورت آهي ته سندس دور ۾ هند ۽ سنڌ جي سياسي، سماجي، اقتصادي، مذهبي ۽ علمي حالتن جو مطالعو ڪيو وڃي.

غلام سلطانن جي حڪومت دهليءَ تي سن 602هجري (1602ع) ۾ قائم ٿي چڪي هئي. جا لعل شهباز جي وفات 673هجري (1674ع) کان تقريباً تيرهن سال پوءِ 686هجري (1687ع) تي ختم ٿي. غلامن جي حڪومت جو بنياد سلطان قطب الدين ايبڪ کان شروع ٿئي ٿو. جيڪو پنهنجي وقت جو هڪ بهادر عالم ۽ عالمن جو بيحد احترام ڪندڙ حاڪم ٿي گذريو آهي. هن مسلمانن کي قول ۽ عمل ذريعي خالص اسلامي ۽ شرعي قالب ۾ پيئڻ جي ڪوشش ڪئي. غير شرعي ڳالهين، بدعتن ۽ غلط رسمن جي مخالفت ڪئي ۽ سنت جي پيرويءَ لاءِ حڪم جاري ڪيا. سلطان قطب الدين جي هڪ ڌيءَ جي شادي ناصرالدين قباچہ سان ٿي هئي ۽ ٻي ڌيءَ جي شادي سلطان شمس الدين التمش سان. قطب الدين ايبڪ پنهنجي ٻنهي نائين کي هندستان جي ٻن عليحده حصن جو حڪمران بنايو هو. قباچہ جو دارالسطنت اڄ هو ۽ التمش جو دهلي. قباچہ سلطنت ملتان کان ديبل تائين پکڙيل هئي جنهن ۾ سيوهڻ وارو علائقو بہ شامل هو.

ٿوري عرصي کان پوءِ التمش ۽ ناصرالدين ۾ جهڳڙو شروع ٿي ويو. التمش بنگال ۾ باغين جي سرڪوبي ڪرڻ کانپوءِ اڄ تي قبضو ڪري ورتو. اڄ ۾ التمش جي آمد جو ٻڌي ناصرالدين بکر جي قلعي ۾ پناهہ ورتي ۽ ان طرف دهلي جي فوج جي آمد جي خبر ٻڌي خزاني سان ڪشتيون پرائي فرار ٿيڻ جي ڪوشش ڪئي، هو ايئن ڪندي خزاني سميت سنڌو دريا ۾ ٻڏي مئو.

ناصرالدين جي دور ۾ مذهبي مرڪز

ناصرالدين جي دور ۾ ملتان هڪ عظيم علمي ۽ مذهبي مرڪز جي حيثيت اختيار ڪري ورتي هئي. ڪيترا صوفي، مشائخ، عالم ۽ فقيهہ ملتان، ٺٽي ۽ سيوهڻ جي آس پاس موجود هئا. ان دور کي ملتان جي تاريخ ۾ قبتہ الاسلام جي نالي سان ياد ڪيو ويندو آهي. انهن ڏينهن ۾ ٺٽي، سيوهڻ، اڄ ۽ ملتان ۾ علم کي عام ڪرڻ جي خيال سان ڪيترا ئي مدرسا قائم ڪيا ويا هئا.

سلطان التمش ڪيترين ڳالهين ۾ امتيازي حيثيت جو مالڪ هو. سمورو ملڪ هن جي شجاعت ۽ بهادري کان مرعوب هو. مالوا کان وٺي سنڌ تائين هن جو حڪم جاري هو. امير خسرو چوي ٿو:

زحد مالوه تا عرصه سند،

نمود از غزائی اوست در هند.

سلطان التمش ناصرالدين قباچه کان ملتان فتح ڪرڻ کان پوءِ نظام الملڪ کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو. هن سنڌ جو دورو ڪري سنڌ جي ماڻهن جي دلين ۾ جاءِ پيدا ڪئي. جلال الدين خوارزم شاهه سنڌ مان لنگهندي جن شهرن ۽ ڳوٺن کي اجاڙيو هو تن جي هن ٻيهر تعمير ڪرائي. التمش جي وفات کان پوءِ هن جي اولاد مان هڪ ٻئي جي پٺيان پنج حڪمران ٿيا مگر انهن مان هڪ به هن جو صحيح جانشين نه ٿيو سواءِ ناصرالدين محمود جي. طبقات ناصري جي بيان مطابق هو نماز روزي ۽ قرآن مجيد جي تلاوت ۾ هميشه مشغول رهندو هو. هن جي وقت ۾ وڏيڪ ملڪ فتح ٿيو. جنهن ڪري مسلمانن جي عزت ۽ شوڪت ۾ اضافو ٿيو. هي هندستان جو حاڪم فقيرانه زندگي گذاريندو هو. هن جي آمدني جو ذريعو قرآن شريف جي ڪتابت هو. هن جي وفات کان پوءِ غياث الدين بلبن هندستان جو حاڪم ٿيو. هو شوڪت، حشمت، جلالت ۽ عظمت جي اعتبار کان نهايت ممتاز حڪمران ٿي گذريو آهي. هن جي زندگي جي شروعات به غلامي سان ٿي هئي مگر جڏهن هو سلطان ٿيو ته هن جي دٻدٻي جو هي حال هو جو وڏي کان وڏا فرمان روا به ڏڪي ويندا هئا. تخت حاصل ڪرڻ کان پهريان مئه نوشي ۽ عيش و نشاط جي محلفن جو شوقين هو. مگر حاڪم ٿيڻ کان پوءِ هن پنهنجي زندگي بلڪل بدلائي ڇڏي ۽ سيني براين کان توبه ڪري ڇڏيائين. تاريخ نويسن هن دور کي خير العصر ڪوٺيو آهي. سلطان بلبن پنهنجي پٽ محمد قاآن الملڪ کي سنڌ ۽ ملتان جو حاڪم مقرر ڪيو. هن شهزادي جنهن کي خان شهيد سڏيو ويندو آهي، جي زماني ۾ شهباز قلندر ملتان پهتو. تاريخ فيروز شاهي جو مصنف ضيا برني، قلندر شهباز جو بيان ٻڌائيندي چوي ٿو ته

حضرت عثمان مروندي جي ملتان پهچڻ تي خان شهيد سندس تواضع بجا آندي ۽ کيس ملتان ۾ سڪونت اختيار ڪرڻ جي گذارش ڪئي جا هن قبول نہ ڪئي. ماثرالڪرام هڪ ڏينهن خان شهيد حضرت شيخ صدرالدين عارف (ملتاني) ۽ شيخ عثمان مروندي کي مجلس ۾ گهرايو ۽ عربي شعر پڙهڻ جي مجلس شروع ٿي. مٿيان ٻئي بزرگ ۽ ٻيا درويش سماع ۽ رقص ۾ مشغول ٿي ويا. خان شهيد هٿ ٻڌيو بيٺو هو ۽ زارو قطار روئي رهيو هو.

شهزادي خان عرف خان شهيد کان سواءِ جلال الدين سلطان سنجر، قبلغ خان ڪيخسرو غلام گهراڻي جي دور ۾ سنڌ جا گورنر ٿي رهيا. غلام حاڪمن جو خاص طرح آخري دور اسلام تي مصيبتن جو دور هو. مسلمان ملڪن ۽ اسلام جي نالي وٺندڙ تي تاتاري حد کان وڌيڪ ظلم ڪري رهيا هئا. بغداد جو شان شوڪت مٽي ۾ ملي ويو هو. ان جي عظمت جي تباهي تي سعدي جو دلسوز مرثيو هر هڪ جي وات هو.

آسمان را حق بود گر خون به بارد بر زمين،
بر زوال ملک مستعصم اميرالمومنين۔

اسلامي دنيا ۾ غياث الدين بلبن ئي اهو واحد حڪمران هو جو خونريزي ۽ قتل عام جي ان مهيب دور ۾ سندس سلطنت ظلم ۽ ستم جي تباهين کان محفوظ هئي. جنهن ڪري مختلف اسلامي ملڪن جي شهزادن ۽ اميرن اچي دهلي ۾ پناهہ ورتي هئي. هندستان ان زماني ۾ اسلامي دنيا جي مرڪز جي حيثيت اختيار ڪري ورتي هئي. دهلي ۾ ڪيترا محلا ٻاهران آيل شهزادن جي نالي پنيان سڏجڻ لڳا هئا.

هن دور ۾ تاتارين جي تلوارن ۽ گهوڙن جي سنبن کان هندستان جي سرحدي علائقن پنجاب ۽ ملتان جي زمين محفوظ رهي نہ سگهي پر تاتاري اتي پنهنجا پير ڄمائي نہ سگهيا. اتان جي بهادر عوام تاتارين جو سخت مقابلو ڪيو ۽ کين ملڪ ڇڏڻ تي مجبور ڪيو.

شمس الدين بلبن جي فرزند شهزادي محمد قا آن تيمور خان کي شڪست ڏني، مگر ظهر جي نماز پڙهندي مغلن هٿان شهيد ٿي ويو. امير خسرو جيڪو سندس دربار سان وابسته هو سندس شهادت تي هڪ پر سوز مرثيو لکيو جنهن جي پڙهڻ سان اکين ۾ ڳوڙها وهي اچن ٿا. ان جا ٻه شعر هن ريت آهن:

واقعه است ایں یا بلا از آسماں آمد پدید،
آفت است ایں یا قیامت در جہاں آمد پدید۔
راه در بنیاد عالم داد سیل فتنه را،
رخنه که امسال در ھندستان آمد پدید۔

علمي ۽ ادبي ماحول

هن دور ۾ هند ۽ سنڌ جي علمي حالت بهتر هئي، ناصر الدين ۽ غياث الدين بلبن پاڻ عالم ۽ فاضل هئا. شهزادو محمد قاآن سنڌ جو حاڪم علم پرور ۽ پنهنجي وقت جو علامہ هو. سلطان قطب الدين جي ڏينهن ۾ بهاءُ الدين اوشي ۽ نظام الدين حسن نظامي نيشاپوري ٻه شاعر دهلي ۾ مقيم هئا. فخرالدين مبارڪ شاهہ قابل ذڪر مصنف ٿي گذريو آهي. دهليءَ ۾ ٻه مدرسہ معزيہ ۽ ناصريہ مشهور هئا. عهد شمسي ۾مويد جاجرمي امام غزالي جي ڪتاب احياءُ العلوم جو پارسي ۾ ترجمو ڪيو. تاج الدين سنگ ريزه عهد شمسي جو وڏو شاعر ٿي گذريو آهي. ناصر بهاءُالدين علي استاد الشعراءَ شهاب مهره ناميارا شاعر هئا. هندستان جي عظيم پارسي شاعر امير خسرو جو زياده تعلق ٻہ هن دور سان هو. حميدالدين ناگوري سلطان التارڪين، فن انشا جو هندستان جو پهريون استاد هو. هو پنهنجي وقت جو وڏو صوفي ٿي گذريو آهي. شمس الدين دبير شاعر ۽ درويش هو. مورخہ منهاج الدين سراج، طبقات ناصري جي مصنف جو تعلق بہ هن دور سان هو.

سماجي ۽ ملڪي حالت

غلام سلطانن جي دور ۾ وحشي تاتارين جا حملا ٿيندا رهيا مگر

هنن سنڌ ڏانهن رخ نہ ڪيو البتہ جلال الدين خوارزمي جي سنڌ مان لنگهڻ وقت سنڌ جي ڪيترن ئي شهرن ۽ ڳوٺن کي نقصان رسايو جي وري آباد ڪرايا ويا. تاتارين جي حملن ڪري وقت جا حڪمران ملڪ جي صنعت ۽ زراعت تي توجہ نہ ڏئي سگهيا. ملڪ جي فوجي حالت بهتر هئي، بلبن جي ڏينهن ۾ سنڌ جو تخت گاهہ ملتان رهيو جو اسلامي تبليغ جو مرڪز هو. هن دور ۾ حالتون خراب هئڻ جي باوجود ترڪستان ۽ غزني کان قافلن ذريعي غلامن هٿيارن ۽ گهوڙن جو واپار جاري رکيو. ساموئڊي واپار عرب سوداگرن معرفت هلندو هو. تمدن عرب ۾ سليمان ندوي ادريسي جي حوالي سان ٻڌائي ٿو تہ عيسوي 16 صدي ۾ لونگ، ڪارا مرچ، آبنوس ۽ تراريون جهازن رستي هند ۽ سنڌ مان اردن تائين ويندا هئا.

***

قلندر لال شهباز

امام جعفر صادق رضي الله عنه جي فرزند جناب اسماعيل جي پٽ مان ٻارهين پيڙهيءَ تي هڪ برڪت پريو ٻار ڄائو جيڪو اڳتي هلي قلندر لال شهباز جي نالي سان مشهور ٿيو. سندس اصل نالو سيد عثمان هو. قلندر شهباز جو آخري آرامگاهه يا درگاهه شريف سيوهڻ جي شهر ضلعي دادو ۾ آهي ۽ سنڌ جو پهريون نمبر زيارت گاهه ليکيو ٿو وڃي.

قلندر شهباز جو شجره هن طرح آهي:

شجرو:

سيد عثمان پٽ سيد ابراهيم ڪبير الدين پٽ سيد شمس الدين پٽ سيد نورشاهه پٽ سيد محمود شاهه پٽ سيد احمد شاهه پٽ سيد هادي پٽ سيد مهدي پٽ سيد منتخب پٽ سيد غالب پٽ سيد منصور پٽ سيد اسماعيل پٽ امام جعفر صادق رضي الله عنه.

پيدائش ۽ تعليم

قلندر شهباز آذربائيجان (آرمينيا) پرڳڻي جي هڪ ڳوٺ مرند (مروند) ۾ سنه 538 هجري مطابق 1143 ۾ ڄائو مروند شهر جنهن کي مرند يا ميمند به ڪوٺيندا هئا.

ٻاڻ پهرين پهرين قرآن شريف ياد ڪيائين. تنهن کانپوءِ ٻين علمن ۾ ڪماليت حاصل ڪري، باطني علم پرائڻ لاءِ بابا ابراهيم ولي

ڪربلائيءَ جو مريد ٿيو ۽ انهيءَ ڪان ئي تصوف ۾ خلافت جو خرقو ڍڪيائين، سندس طريقت جو طريقو هن ريت آهي:

طريقت

مخدوم عثمان لال شهباز قلندر مريد شيخ جمال مجرد، مريد سيد ابراهيم مجرد مريد شيخ عاقل شهيد مريد شيخ مسڪين شهيد مريد سيد مرتضيٰ سبحاني مريد امام جعفر صادق رضي الله عنه. مجرد لفظ جي معنيٰ آهي ڇڙو. جنهن پنهنجي سموري عمر بنا شادي ڪرڻ جي گذاري ڇڏي هجي.

هڪ ٻئي هنڌ شهنشاهه دارا شڪوهه شهيد جو طريقتي طريقو بيان ڪندي، قلندر شهباز جي طريقي کي بادشاهه پير شيخ عبدالقادر جيلانيءَ سان هن ريت ملايو ويو آهي:

دارا شڪوه مريد ملا شاهه بدخشي مريد ميان مير سنڌي مريد شاهه خضر سيوستاني، مريد شاهه اسڪندر مريد شيرالاوليا خواجه جاتي مريد شيخ علي قادري مريد شاهه عثمان قلندر لال شهباز مريد شاهه جمال مجرد مريد شيخ ابو اسحاق ابراهيم مريد شيخ مرتضيٰ سبحاني مريد حضرت احمد پٽ مبارڪ مريد شيخ عبدالقادر جيلاني مريد ابو سعيد بن علي مبارڪ مريد شيخ ابوالحسن علي بن محمد يوسف قريشي مريد ابوالفرح طرطوسي مريد ابوالفضل عبدالواحد يمني مريد ابوبڪر شبلي مريد حضرت جنيد بغدادي مريد خواجه ابوالحسن سري سقطي مريد خواجه معروف ڪرخي مريد امام علي رضا رضي الله عنه مريد امام جعفر صادق رضي الله عنه

سنڌ ۾ آمد

قلندر شهباز پهرين پهرين سنڌ جو رخ ڪندي سنه 644هجري مطابق 1246ع سيوهڻ ۾ پهتو جيئن هينين تاريخ ۾ ڄاڻايو ويو آهي.

نمود آفتاب دين

644

سيوهڻ کان پوءِ هو هندستان ڏانهن ويو جتي پاڪ پٽ ۾ شاهه شمس بوعلي قلندر سان مليو ۽ ڪجهه وقت اتي رهيو. بوعلي قلندر کيس ٻڌايو تہ هندستان ۾ جيئن تہ اڳ ۾ گهڻا قلندر آهن. تنهن ڪري چڱو ايئن ٿيندو جو هو وڃي سنڌ ۾ سڪونت اختيار ڪري. اهڙي اشاري ملڻ تي قلندر شهباز وري سنڌ جو رخ ڪيو ۽ سنہ 662هجريءَ ۾ اچي ملتان ۾ پهتو.

انهيءَ زماني ۾ دهليءَ جي بادشاهه سلطان غياث الدين بلبن جو پٽ شهزادو محمد شهيد. سنڌ جو حاڪم هوندو هو. شهزادو شهيد نهايت ئي هڪ زاهد ۽ عابد نوجوان هو. سندس علم پروري ۽ درويش نوازيءَ جي مشهوري پوري ايشيا ۾ پکڙجي چڪي هئي، جنهن ڪري ڏورانهن ملڪن جا عالم. شاعر ۽ عارف. شهزادي شهيد جي عارفاڻي ۽ عالماڻي صحبتن ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ پري پري کان ڪهي ايندا هئا. انهيءَ وقت سنڌ جي سرحدن جو اندازو هن مان لڳائي ٿو سگهجي، جو هن صوبي جي گاديءَ جو هنڌ ملتان هوندو هو ۽ هي شهزادو ملتان ۾ رهي ڪري سنڌ جي حڪومت هلائيندو هو. شهزادو شهيد عالمن، صالحن، شاعرن ۽ سگهڙن جو وڏو قدر ڪندو هو. شيخ منصور بهاءَالدين ذڪريا ۽ شيخ فريدالدين گنج شڪر جهڙن شخصن جو پاڻ معتقد هوندو هو. امير خسرو ۽ امير حسن دهلويءَ جهڙا ماڻهو سندس درباري هوندا هئا.

چوڻ ۾ ايئن ٿو اچي تہ اُچ واري مخدوم جلال جهان گشت. پاڪ پتڻ جي شيخ فريد گنج شڪر. شيخ بهاءُالدين ملتاني ۽ قلندر شهباز جون پاڻ ۾ ڏاڍيون چوياريون ٿينديون هيون ۽ گهڻو ڪري اهي چاريار گڏ گهمندا ڦرندا هئا. قلندر شهباز جو هي مشهور شعر جنهن جي باري ۾ ڪئين ڳالهيون ڪيون ويون آهن. سو خواجہ منصور بهاءُالدين ذڪريا ملتانيءَ جي لاءِ چيل آهي تہ:

منم عثمان مروندی کہ یاری خواجہ منصورم
ملامت میکند خلقہ کہ من بردار می رقصم

معنيٰ: مان عثمان مروندي منهنجو يار خواجہ منصور آهي ماڻهو منهنجي لاءِ چون ٿا تہ مان قاسي تي ناچ ڪيان ٿو!

شهزادي شهيد وٽ هڪ پيري ڪا سماع جي محفل ٿي، جنهن ۾ قلندر شهباز ۽ شيخ بهاءُالدين ذڪريا جو پٽ شيخ صدرالدين وجد ۾ اچي ڪري رقص ڪندا رهيا. انهيءَ رقص ۽ سماع جي دوران شهزادي شهيد تي بہ هڪ عجيب حال طاري ٿي ويو جو پاڻ سمورو وقت سندن اڳيان ادب سان هٿ ٻڌيو بيٺو رهيو ۽ زاروزار روئندو رهيو.

شهزادي شهيد، قلندر شهباز کي ملتان ۾ رهڻ لاءِ چيو ۽ سندس لاءِ هڪ خانقاه ٺهرائڻ جو بہ وعدو ڪيائين، پر پاڻ اڳتي وڌي اچي سيوهڻ ۾ وارد ٿيو.

وفات

قلندر شهباز هتي سيوهڻ ۾ ئي 21 شعبان 673هجري ۾ وفات ڪئي. سندس وفات جو سال هن فارسيءَ جملي مان نڪري ٿو:

عثمان بہ دروازہ امام ست

673

پاڻ نهايت ئي پرهيزگاريءَ واري زندگي گذاريائين، سڄي ڄمار ڇڙو رهيو يعني عمر ڀر شادي ڪانہ ڪيائين، تنهن ڪري پويان ڪو اولاد بہ ڪونہ ڇڏيائين.

قلندر شهباز جي علمي قابليت جو اندازو انهيءَ مان لڳائي ٿو سگهجي، جو ڪنهن زماني ۾ سندس لکيل ڪتاب "ميزان صرف" ۽ "عقد" وغيره سنڌ جي مدرسن ۾ عام پڙهايا ويندا هئا.

"هذا مَا آمربه عبدالله اميرالمؤمنين عمربن عبدالعزيز"

معنيٰ: هي اهو پرانو آهي جيڪو الله جي ٻانهي ۽ مؤمنن جي امير، عمر پٽ عبدالعزيز جي طرفان جاري ڪيو ويو آهي.

ان تي لکڻ جي تاريخ سنہ 99 هجري ڄاڻايل آهي. هن خطيب جو چوڻ آهي تہ اهي اکر خود خليفي جي هٿ جا لکيل آهن. هن شهر ۾ مون کي هڪ پوڙهو شخص، شيخ محمد بغدادي نالي بہ مليو جيڪو

عثمان مروونديءَ (قلندر شهباز) جي خانقاهہ ۾ رهندو هو. (ان وقت مقبرو نهيل نہ هو) ڪنهن ماڻهوءَ مون کي ٻڌايو تہ هن شخص جي عمر هڪ سؤ چاليهہ ورهين کان بہ مٿي آهي ۽ هو چنگيز خان جو پوٽي هلاڪو خان جي هٿان عباسين جي آخري خليفي معتصم بالله جي قتل ٿيڻ وقت بغداد ۾ موجود هو. هي شخص هيتريءَ عمر هوندي بہ جسم ۾ ڪافي مضبوط هو ۽ چڱيءَ طرح سان گهمي ڦري سگهيو ٿي.

روضو مبارڪ

قلندر شهباز جي مقبري جي اڏاوت

پهرين پهرين قلندر تي قبو سلطان محمد شاهہ تغلق جي سؤٽ سلطان فيروز شاهہ تغلق جي حڪم سان، سيوهڻ ۾ انهيءَ وقت جي گورنر رڪن الدين عرف اختيارالدين سنہ 757هجري ۾ مطابق 1356۾ ٺهرايو. تنهن کان پوءِ ٺٽي جي حاڪم مرزا جاني بيگ ترخان قبي کي نئين سر ڪري ٺهرايو جنهن تي اڳتي هلي سندس پٽ مرزا غازي بيگ اڃا بہ وڌيڪ اضافو ڪيو. پر قبي جو ڪم شاهجهان جي حڪومت دوران پورو ٿيو قبي کي سنہ 1043هجري مطابق 1633ع کان اڳ پوريءَ طرح نهي راس ٿيل نٿو چئي سگهجي، ڇو تہ ان سال ئي نواب ديندار خان بخاريءَ اڱڻ ۾ تراشيل پٿر جو فرش هڻائي پورو ڪيو. هيءُ نواب بادشاهہ جي طرفان خاص انهيءَ ڪم لاءِ مقرر ڪيو ويو هو. هن فرش جي ڪم جي شروعات جي تاريخ هيٺين جملي مان ملي ٿي:

دگر باشد ز فرش خشت آباد

1040

قبي جي اوچيءَ مهاڙيءَ واريون ڪاشيءَ جون سرون ميان غلام شاهہ ڪلهوڙي تحفي طور موڪليون هيون. مقبري جو چانديءَ وارو دروازو تربت جي مٿان ڇٽ جا ٿنيا ۽ ڪٽهرو مير ڪرم علي خان ٺهرايا هئا. تنهن کان پوءِ سنہ 1939ع ۾ انهيءَ ۾ واڌارو ڪيو ويو جو ڇٽ بلڪل چانديءَ جو ٺهرايو ويو ۽ گڏوگڏ اڍائي فوٽ اوچو ڪٽهرو بہ

روپو (يعني چانديءَ جو) ڪيو ويو اصل ۾ چٽ آبنوس ڪاٺ (ڪاريءَ ڪٺ) جو ٺهيل آهي. جيڪو چانديءَ جي پليٽن سان چڱيءَ طرح ڍڪيو ويو آهي. جيئن ڪندڻ تي ٻاهران چار ٺپيا آهن. تيئن اندران ڏهه ننڍا ٺپيا آهن، جن تي وڏيءَ ڪاريگريءَ جو ڪم ٿيل آهي. ڪنهڙي تي به وڏو ڪم ٿيل آهي. ۽ اهو سنڌ جو هڪڙو وڏيءَ ڪاريگريءَ ۽ هنر جو ڪم آهي. هن پوئين يعني 1939ع واري ڪم تي ڪل خرچ 44 هزار روپيا ٿيو جيڪو 45 ڪاريگرن جي لڳاتار ستن سالن جي محنت جو ڦل آهي.

1915ع ۾ قلندر شهباز جي سجاده نشين سائين ولي محمد شاهه پٽ مراد شاهه، پنهنجي هڪ معتقد ڪڪڙ جي زميندار رئيس محبت خان وگڻ سان انهيءَ ڳالهه جو اظهار ڪيو ته قلندر جي تربت وارو چٽ سجوئي چانديءَ جو هئڻ گهرجي. سيد جي خواهش رئيس صاحب اهڙيءَ طرح پوري ڪئي جو حيدرآباد مان مستري علي بخش کي گهرايو ويو جنهن خاڪو تيار ڪري ستت ئي ڪم شروع ڪري ڏنو. جيئن مٿي ڄاڻايو ويو آهي ته هن مستري صاحب جي نگراني هيٺ 25 ڪاريگر ڪم ڪندا رهيا ۽ برابر ست سال ڪم هليو ڪم پوري ٿيڻ تي هو جو 1932ع ۾ پئسن جي ڪوٽ سبب ڪم بند ڪرڻو پيو. رئيس وگڻ هن ڪم کي پوري ڪرڻ لاءِ سرڪار کان قرض ڪڻڻ جي ڪوشش ڪئي، جيڪو غالباً نامنظور ٿيو.

سنه 1939 جي شروعات ۾ خانبهادر نبي بخش محمد حسين جو ياءُ خانبهادر عبدالقادر دادو ضلعي جو ڪليڪٽر ٿي آيو جنهن انهيءَ وقت جي "سيري ڪميٽيءَ" کان پنج هزار رپين جي رقم منظور ڪرائي، ياد رهي ته سيريءَ ڪميٽيءَ جو ڪم ئي هو درگاهن جي مرمت وغيره ڪرائڻ. خانبهادر عبدالقادر انهيءَ ڪميٽيءَ جو صدر هو. هن سيري ڪميٽيءَ کي سرڪار طرفان باقاعدي زمين ڏنل هئي، جنهن جي پيدائش مان درگاهن تي خرچ هلندو رهندو هو. بهرحال ساڳئي مستريءَ جي نگرانيءَ هيٺ برابر 17 سالن کانپوءِ ڪم وري چالو ٿيو ۽

سيپٽمبر 1939ع ۾ اهو ڇت ۽ ڪٽهڙو نهي جڙي تيار ٿي تربت تي لڳي ويو.

درگاهه جي ذڪڻ طرف هڪ شاهي سونو دروازو به لڳي چڪو آهي. هي دروازو به طاقو آهي. هڪڙي طاق تي قلندر شهباز جو نالو: سيد عثمان بن سيد ڪبيرالدين ابراهيم ۽ ٻئي طاق تي سندس وفات وارو سال 673هه اڪريل آهن. ٻنهي طاقن تي آيت الڪرسي ويندي والله سميع عليم تائين ميناڪاريءَ سان اڪريل آهي. هن سوني دروازي کان سواءِ به درگاهه تي سنگ مرمر جو وڏو ڪم ٿي چڪو آهي. نه رڳو درگاهه تي پر حڪومت طرفان سيوهڻ شهر جي سڌاري ۽ واڌاري جي رٿا هيٺ سڄي شهر ۾ وڏو ڪم هلي رهيو آهي.

قلندر جو ميلو

قلندر شهباز جو ميلو هر سال شعبان مهيني جي 18، 19 ۽ 20 تي لڳندو آهي. ميلي جي وچين ڏمال وڏي ڏام ڌوم سان لڳندي آهي. سنڌ صوبي جو هي ميلو پهريون نمبر ليکيو ٿو وڃي. پهرين هزارن جي تعداد ۾ هاڻي لکن جي حساب سان ماڻهو هي ميلو ڏسڻ ايندا آهن. سنڌ، پنجاب، سرحد، بلوچستان، افغانستان، ايران ۽ هندستان کان ڪيئي ماڻهو ٻنان ڪنهن مذهبي ويڇي جي هي ميلو پيٽڙ ايندا آهن.

سيوهڻ ۾ ٻيون به ڪيتريون ئي درگاهون ۽ مسندون آهن، جن سڀني جو گهڻو ڪري قلندري درگاهه ۽ مسند سان ڳانڍاپو آهي. هنن مسندن کي ”ڪافي“ ڪري ڪوٺيندا آهن. جيئن ته: بادشاهه سخي بودلي بهار جي ڪافي، جمن جتيءَ جي ڪافي وغيره وغيره.

***

قلندر شهباز جو سنڌ ۾ قيام

عام طرح حضرت قلندر لال شهباز جو سنڌ ۾ قيام جو عرصو هڪ سال ٻڌايو ويو آهي. پاڻ 649هه (1251ع) ۾ سيوهڻ ۾ آيا. ۽ 650هه (1252ع) ۾ وفات ڪيائون. انهيءَ ڪري هر ڪنهن ايئن پئي لکيو آهي، ته سنڌ ۾ فقط هڪڙو سال رهيا. جيتوڻيڪ حضرت قلندر لال شهباز جي سوانح بابت گهڻو مواد ڪونه ٿو ملي، ان هوندي به جيڪي حقيقتون هٿ آيون آهن، انهن جو جيڪڏهن ڳوڙهو اڀياس ڪجي ٿو ۽ روايت کي درآيت جي ڪسوٽيءَ تي پرکجي ٿو ته اها ڳالهه صحيح معلوم ٿي ٿئي، ته حضرت قلندر شهباز فقط هڪڙو سال سنڌ ۾ رهيو. انهيءَ ڳالهه کي ثابت ڪرڻ لاءِ هيٺيان دليل پيش ڪجن ٿا:

1ـ قلندر نامہ سنڌي جي صاحب جو چوڻ آهي، ته سن 649هه ۾ سيوهڻ ۾ آيا. (1) تحفته الڪرام جي هڪ روايت آهي، ته حضرت غوث بهاءُالدين ۽ سندس فرزند صدرالدين عارف سان گڏجي سير و سفر ڪندي ٺٽي جي ”پير پٺي“ سان ملاقات ڪيائون. (2) پير پٺي 642هه (1244ع) ۾ وفات ڪئي. ان مان معلوم ٿيو ته 642هه کان اڳ سنڌ ۾ آيا. انهن سالن ۾ حضرت غوث بهاءُ الدين ملتاني جو زنده هجڻ به ثابت آهي، ڇاڪاڻ جو حضرت غوث بهاءُ الدين سن 661هه (1262ع) ۾ وفات ڪئي.

هن مان ثابت ٿيو ته سن 649هه ته ڇا، پر 642هه کان به اڳ سنڌ ۾ آيا آهن، ڇاڪاڻ ته 642هه کان اڳ سندن سنڌ جو سير و سفر ثابت

ٿئي ٿو.

2_ دهلي جي بادشاهہ غياث الدين بلبن جو پيارو فرزند سلطان محمد ملتان جو حاڪم هو. هو عالمن ۽ عارفن سان عزت ۽ احترام سان پيش ايندو هو. حضرت غوث بهاءُالدين ملتاني ۽ حضرت شيخ فريد شڪر گنج جو نهايت ادب ۽ احترام ڪندو هو. امير خسرو ۽ ان جو دوست امير حسن دهلوي سندس دربار ۾ گذاريندا هئا. بزرگن جي مجلس ۾ سڄو ڏينهن رات وينو هوندو هو تہ گوڏو بہ مٿي نہ ڪڍندو هو. سن 683هہ (1280ع) ۾ مغلن سان وڙهندي شهيد ٿيو.

مستند تاريخي ڪتابن ۾ آيو آهي تہ ان سلطان جي زماني ۾ جڏهن حضرت قلندر شهباز ملتان ۾ آيو، تہ سلطان محمد سندن خدمت ۾ حاضر ٿي تعظيم بجا آندي ۽ تحفا پيش ڪيا ۽ ڪين ملتان ۾ رهڻ جو عرض ڪيو. ڪجهہ ڏينهن اتي رهيا. هڪ ڏينهن سلطان محمد هڪ مجلس تيار ڪرائي، جنهن ۾ عربي سرود ٿيو. ان مجلس ۾ غوث بهاءُالدين ملتانيءَ جو فرزند حضرت شيخ صدرالدين عارف بہ موجود هو.

تاريخ شاهد آهي، تہ سلطان غياث الدين بلبن سن 663هہ (1264ع) ۾ دهليءَ جي تخت تي وينو ۽ سندس پٽ سلطان محمد 669هہ (1270ع) ڌاري ملتان جو گورنر ٿيو. اهو ڏيکاري ٿو تہ 669هہ کان پوءِ بہ ملتان ويا. هوڏانهن حضرت غوث بهاءُالدين ملتاني ان کان اڳ وفات ڪري چڪو هو.

ان مان اسان هي نتيجو ڪڍي سگهون ٿا، تہ حضرت قلندر شهباز 642هہ کان اڳ ملتان ۽ سنڌ ۾ آيا ۽ حضرت غوث سان گڏجي سنڌ ۽ ملتان جو سير و سفر ڪيائون. معلوم ٿئي ٿو تہ حضرت غوث سان سير و سفر ڪرڻ کان پوءِ 649هہ ۾ سيوهڻ ۾ آيا ۽ رهي پيا. حضرت غوث جي وفات کان پوءِ 669هہ ۾ حضرت غوث بهاءُالدين ذڪريا ملتاني جي فرزند شيخ صدرالدين عارف سان ملڻ لاءِ ٻيهر ملتان ويا، جتي سلطان محمد ساڻن مليو ۽ ڪين ملتان ۾ رهڻ لاءِ عرض ڪيائون، پر

پاڻ نہ مچيائون ۽ وري سيوهڻ موٽي آيا.

3۔ وصال جي تاريخ ۾ بہ اختلاف آهي. قلندر نامہ سنڌي ۾ وصال جي تاريخ سنہ 650هہ آهي (1) جيڪا متين حقيقتن جي روشنيءَ ۾ درست نہ آهي. مقالات الشعراءَ ۽ تحفة الڪرام ۾ مير علي شير قانع وصال جو سن 673هہ ڄاڻايو آهي. (2) خزينة الاصفياءَ ۾ 724هہ آيو آهي. (3) حديقة الاولياءَ ۽ ماثر الڪرام جي صاحبن بہ وصال جو سن 673هہ ڏيکاريو آهي. (4) جيئن تہ سلطان محمد سان ملاقات 669هہ کان پوءِ ٿي. انهيءَ ڪري وصال جو سن 673هہ ٿي درست آهي. ڊاڪٽر هرومل سدارنگاڻي پڻ انهيءَ سنہ جي پٺڀرائي ڪئي آهي. (5) ڀانئجي ٿو تہ، پوءِ پيرو سيوهڻ ۾ فقط هڪ سال رهيا. انهيءَ ڪري سيوهڻ ۾ سندن رهائش هڪ سال مشهور ٿي ويئي.

4۔ تاريخن ۽ تذڪرن مان سندن سنڌ جو سير و سفر ثابت آهي، جيڪڏهن سنڌ ۾ فقط هڪ سال رهائش قبول ڪئي ويندي، تہ پوءِ سنڌ جو ايترو سارو سير و سفر قبول ڪري نہ سگهبو. معلوم ٿئي ٿو تہ سنڌ جو سير و سفر ڪرڻ کان پوءِ جڏهن ٻيهر ملتان ويا ۽ موٽي آيا تہ پوءِ سيوهڻ ۾ فقط هڪ سال رهيا. سنڌ ۾ سندن سير و سفر جو احوال هن طرح آيو آهي:

تحفة الڪرام ۾ آيو آهي، تہ سير و سفر ڪندي شيخ ريحان جهنگليءَ سان ملاقات ڪيائون. ۽ سندس پٽ شيخ دودي جي شهادت تي، فاتح خوانيءَ لاءِ پٽر تي وينا. (1) تحفة الڪرام ۾ بي هنڌ آيو آهي، تہ حاجي منگهي جي جبل ۾ مخدوم لال شهباز جي ”ڪندري“ نالي هڪ نهر آهي، جنهن ۾ ٻنهي ڪنارن تي وڻندڙ باغ ۽ فقيرن جا ايڪانت پريا تڪيا آهن. (2)

منگهي جو طوق يا جبل، ڪراچيءَ جي پرسان آهي. ان مان معلوم ٿئي ٿو تہ، حضرت قلندر لال شهباز سير و سفر ڪندي انهيءَ طرف وڃي نڪتا ۽ ڪندري نالي نهر تي چلا ڪڍيائون. اهڙي طرح حيدرآباد ۾ گنجي ٽڪر جي پاسي ۾ ٽنڊي غلام حسين ۾ بہ سندن

چلي جي جڳھه مشهور آهي. هيءَ روايت بہ آئي آهي تہ حيدرآباد جي آس پاس ۾ ساجن سوائي ۾ تاج الدين طريل سان بہ ملاقات ڪيائون. پيرپٽي سان سندن ملاقات جو ذڪر اڳ ۾ اچي چڪو آهي. بکر ۾ شاهہ صدرالدين رضويءَ جي درگاهہ تي چلن ڪڍڻ جي روايت بہ مشهور آهي. پاٽ جي بزرگ حاجي اسماعيل پنهور سان بہ روح رهاڻ ڪئي هئائون.

اهي ڳالهيون ثابت ڪن ٿيون تہ، حضرت قلندر شهباز سنڌ ۾ چڱو وقت رهيو ۽ اڪيلو ۽ ٻين بزرگن جهڙوڪ: غوث بهاءُالدين ذڪريا ملتاني، سندس فرزند شيخ صدرالدين عارف وغيره سان گڏجي سنڌ گهميو. انهيءَ سير و سفر جي دوران سنڌ جي بزرگن سان روح رهاڻ ڪيائين. مختلف هنڌن تي چلا ڪڍيائين ۽ سنڌ جي ماڻهن جي روحاني اصلاح ڪيائين. سندن ئي ڪوشش جي طفيل سنڌ ۾ مسلمانن جو تعداد وڌيو ۽ سنڌ تصوف جي رنگ ۾ رنڱجي ويو.

***

حضرت سيد عثمان قلندر (رح)

سنڌو ماتري، صدين کان وٺي ولين، درويشن بزرگن عالمن، شاعرن، مفڪرن ۽ محققن جي سرزمين رهي آهي. اجوڪي مادي ۽ سائنسي دور ۾ بہ نہ فقط سنڌو ماتري ۾ ولين، درويشن، عالمن ۽ شاعرن جون ورسيون ۽ ڏينهن، عرس ۽ ميلا عقيدت ۽ احترام، ڌوم ڌام سان ملهايا وڃن ٿا پر انهن زهد ۽ تقويٰ جي باعمل عالمن ۽ شاعرن جي درگاهن تي هميشہ وانگر عقيدتمدن جا هجوم، صبح ۽ شام نظر ايندا آهن. انهن قابل احترام ولين، درويشن، عالمن ۽ شاعرن مان هڪ آهي حضرت سيد عثمان قلندر رحہ.

نالو ۽ نسب:

حضرت جن جو نالو سيد عثمان ۽ لقب شمس الدين لعل شهباز قلندر آهي. حضرت جن جا جيڪي شجرا ملن ٿا، انهن ۾ ٿورو گهڻو اختلاف ضرور آهي، مگر لب تاريخ سنڌ وارو شجرو وڌيڪ صحيح سمجهيو ويندو آهي، جيڪو هيٺ ڏجي ٿو:

حضرت عثمان بن سيد ڪبير بن سيد شمس الدين بن سيد نور شاهہ بن سيد محمود بن سيد احمد بن سيد هادي بن سيد مهدي بن سيد منتخب بن سيد غالب بن سيد منصور بن سيد اسماعيل بن حضرت امام جعفر صادق رضي الله عنه، اهڙي طرح حضرت لال شهباز حضرت امام جعفر صادق رضي الله عنه سان تيرهين پيڙهي ۾ ملي ٿو. جناب آزاد بلگرامي بہ

ان شجري جي تصديق ڪئي آهي.

وطن:

حضرت قلندر شهباز جي ڄمڻ واري شهر بابت بہ اختلاف آهن، پر تحقيق مان ظاهر ٿئي ٿو تہ قلندر شهباز جو تعلق آذربائيجان جي پرڳڻي سان آهي. آذربائيجان صوبي جو صدر مقام تبريز آهي، هي شهر صدين کان وني تهذيب ۽ تمدن، ادب ۽ ثقافت، علم ۽ عرفان، سير و تفريح جو مرڪز ٿي رهيو آهي. تبريز جي پسگردائي ۾ ٽي مکيہ شهر ملن ٿا، مراغہ، ريزايہ ۽ مرند. مرند تبريز کان ٻن ڏينهن جي پنڌ تي واقع آهي يعني چاليهن پنجيتاليهن ميلن جي مفاصلي تي، مقدسي جي لکڻ موجب مرند جو شهر، خوري ندي جي اوير ۾ آهي. شهر مستحڪم آهي. سندس چوڌاري حوض آهن. شهر نهايت ئي خوبصورت، شاداب، آباد، گلن، گلڪارين ۽ گل رخن وارو آهي. هي شهر تاتارين ۽ ڪردن جي حملن سبب ڦٽندو ويو. حضرت جي ولادت جي هن شهر جي تصديق الوحيد سنڌ آزاد نمبر، ماثرالڪرام، تذڪره مشائخ سنڌ ۽ آب ڪوثر جي مصنفن ڪئي آهي.

ولادت:

حضرت عثمان قلندر جي ولادت ۽ رحلت واري تاريخ تي بہ اختلاف آهن، ان ڪري حيات نامہ قلندريۂ ۾ ڏنل هڪ شعر تي اڪتفا ڪرڻ مناسب سمجهان ٿو. ڪن ٻين محققن بہ ان روايت کي درست سمجهي قلمبند ڪيو آهي. ان حساب سان سندن ولادت جو سن 538هجري ۽ رحلت سن 650 هجري آهي. سندس عمر 112 سال هئي. پارڻ 18 يا 21 تاريخ، ماهہ شعبان 650 هجري ۾ وفات ڪيائون، شعر هي آهي:

بجو تاریخ شمس الدین عثمان
بدر کن رنج از فلک کرامت
791 - 253 =538
سن عمرش ولی اللہ وفاتش

112

سر وش غیب می گوید برحمت

650

هڪ ٻئي شعر مطابق حضرت جن جي وفات جو سن 673 هجري آهي.

سير ۽ سياحت:

اڪثر ڪري ڏٺو ويو آهي تہ خدا شناس ۽ انسان دوست ولين، بزرگن، عالمن ۽ شاعرن پنهنجي حياتي جو ڪافي عرصو سير ۽ سياحت ۾ گذاريو آهي. ان دوران انهن پنهنجي خدا کي ۽ پاڻ کي ڳولڻ، سڃاڻن ۽ پرينءَ کي پرچائڻ جي بہ ڪوشش ڪئي آهي. ساڳي وقت ڪل خير ۽ صلح ڪل جي تبليغ ۾ مصروف رهيا آهن. ان روايت کي برقرار رکندي حضرت شهباز قلندر بہ ان وقت جي مشهور عالم ۽ ولي حضرت بابا ابراهيم جي صحبت ۾ رهي، فيضياب ٿيڻ کانپوءِ هندستان ۽ سنڌ ڏانهن رخ رکيو ۽ پاڻ سان وحدانيت ۽ صداقت جو پيغام آندو. هندوستان ۾ گهڻو ڪري سڀ بزرگ سياح دره خيبر کان پنجاب، دهلي ۽ هندستان جي ٻين شهرن ۾ داخل ٿيا آهن. جهڙوڪ سيد علي هجويري داتا گنج بخش لاهور ۾، خواجہ معين الدين سجزي عرف خواجہ غريب نواز اجمير ۾ ۽ خواجہ قطب الدين بختيار ڪاڪي دهليءَ ۾. حضرت عثمان قلندر شهباز کي بہ ساڳئي سلسلي جي هڪ ڪڙي سمجهڻ وڌيڪ مناسب ۽ درست ٿيندو. باقي قلندر سائين متعلق هڪ اها بہ روايت آهي تہ پاڻ مڪران کان سنڌ ۾ داخل ٿيا. چاڪاڻ تہ لاهوت ۽ پير آري جي ماڳن ۽ ڪن ٻين هنڌن تي قلندر شهباز جا تيرٿ ۽ تڪيا آهن، جن جي زيارت لاءِ قلندري فقراءَ سال بہ سال سفر اختيار ڪندا آهن. سنڌ جو خشڪي رستي سفر، تاريخ کان اڳ واري دور ۾ بہ ايران ۽ سمير جي قديم شهرن سان مڪران رستي هلندو هو. سڪندراعظم جو سفرنامو ان حقيقت لاءِ وڏي ۽ مستند ثابتي آهي.

چيو وڃي ٿو تہ حضرت شهباز جي سيوهڻ شهر ۾ پهريون پيرو

آمد سن 644 هجري ۾ ٿي. ان آمد جو سن هڪ شاعر هن ريت ڪڍيو آهي تہ "نمود آفتاب دين" يعني 641 هجري، بمطابق 1346ع. حضرت شهباز قلندر پوءِ بکر ۽ اچ کان ٿيندو ملتان پهتو. ان وقت ملتان جو گورنر خان شهيد بن بلبن هو. خان شهيد، حضرت شهباز جي خدمت ۾ حاضر ٿيو ۽ عقيدت جا سڀ آداب ۽ فرائض بجا آندا. خان شهيد جي ان ملاقات جو احوال تاريخ فيروز شاهي ۾ ملي ٿو. خان شهيد، حضرت قلندر لاءِ هڪ خانقاه جوڙڻ جو بہ حڪم صادر ڪيو پر پاڻ ملتان ۾ وڏيڪ وقت لاءِ نہ ترسيا ۽ حضرت شيخ فريد الدين گنج شڪر پاڪپتڻ، حضرت بهاءُالدين ذڪريا ملتاني ۽ سيد جلال الدين سرخ بخاري جي رفاقت ۾ سيوهڻ اچي سڪونت اختيار ڪئي. انهن چئن يارن جي صحبت ۽ رياضت واري جڳهہ کي چوٽنيي سڏيندا آهن. حضرت قلندر انهن بزرگن جي رفاقت ۾ سنڌ ۽ پنجاب جي ڪيترن ئي شهرن جو سير ڪيو مگر آخري آرامگاهہ سيوهڻ کي ئي منتخب ڪري سنڌ جي سرزمين کي شرف عطا ڪيائون.

علم ۽ فضل۔ فيض:

مان اڄ ڏينهن تائين ان ڳالهہ کي سمجهڻ کان قاصر رهيو آهيان تہ ڪهڙن سببن جي ڪري اسان پنهنجي ولين، شاعرن، عالمن، شهيدن ۽ بزرگن جي خودداري، فڪر جي بلندي، علمي ۽ ادبي فضيلت کي گهٽ سمجهي يا غلط تخمينا لڳائي انهن مٿان بهتان تراشيون ڪيون آهن. اسان سنڌ جي جاگرافي، تاريخ، ٻولي، ثقافت ۽ لوڪ ادب جي سڀ کان وڏيڪ ڄاڻو ۽ دنيا جي عظيم ترين عوامي ۽ فطرت جي ڄاڻو شاعر حضرت لطيف کي اڻ پڙهيل، ڪيترين ئي زبانن جي شاعر ۽ مفڪر سچل سرمست ۽ عربي ۽ فارسي زبانن جي شاعر ۽ علم صرف و نحو جي هڪ وڏي ماهر کي فقط مست يا مست قلندر سڏيو آهي. جيتوڻيڪ هسٽري آف سنڌ جي انگريز مصنف رچرڊ برٽن، حضرت قلندر شهباز کي هڪ وڏو عالم، لسانيات جو ڄاڻو ۽ علم صرف ۽ نحو (گرامر) جو ماهر سڏيو آهي. حضرت قلندر جو

گرامر تي لکيل ڪتاب ”ميزان“ سنڌ جي مدرسن ۾ پڙهايو ويندو هو. جنهن لاءِ علامه غلام مصطفيٰ قاسمي گواهه آهي. پاڻ قرآن شريف جا حافظ ۽ عالم باعمل هئا. پاڻ عربي ۽ فارسي ۾ شعر چوندا هئا. چون ٿا ته ملتان ۾ خان شهيد، سندن ڪلام جي بلندي ۽ سماع (ڌمال) جي گرمي مهل اتي بيهي، پانهون پڌي زارو قطار روئندو هو.

حضرت شهباز قلندر جي فيض بابت اهو لکڻ ئي ڪافي آهي ته حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي، حضرت مخدوم بلال شهيد، سيد ثابت علي شاهه ڪربلائي، حضرت قادر بخش بيدل ۽ صوفي عثمان سولنگي، هر هڪ حضرت جي درگاهه تي عقيدت مان حاضري ڀري آهي. حضرت سچل سائين، ميان محمد محسن بيڪس، سيد ثابت علي شاهه، مولانا ضيائي سيوستاني ۽ ٻين ڪيترن ئي شاعرن سندن شان ۾ بيت، اشعار، مناجاتون ۽ قصيدا لکيا آهن. سندن درگاهه تي روزانو هزارن جي تعداد ۾ سوالي، عقيدتمند ۽ زائرين اچن ٿا ۽ حاضري ڀرين ٿا.

”موٽ مهاڻا، ٻيڙي وارا ـ مان لعل تي ٿي وڃان.“

حضرت جي شاعري ۽ ڪلام:

قلندر شهباز جي ڪلام متعلق ڪجهه به يقين ۽ وثوق سان چئي نٿو سگهجي، ڇاڪاڻ ته حضرت جن جي ڪلام جو ڪوبه مستند ڇپيل يا قلمي نسخو نٿو ملي. سندن هڪ شعر مقالات الشعراءِ ۾ ڏنل آهي. جيڪو خداداد خان ”لب تاريخ سنڌ“ ۾ درج ڪيو آهي. اهو ساڳيو شعر پروفيسر سدا رنگاڻي پنهنجي ڪتاب ”سنڌ جا فارسي شاعر“ ۾ به قلمبند ڪيو آهي. باقي مولانا محمد هاشم ٺٽوي جي ڪتاب ”مدح سنڌ“ ۽ مولچند جي ڪتاب ”رسالو سوانح قلندر“، بيدل جي ڪتاب ”سند الموحدين“ ۾ ۽ مخدوم عبدالواحد سيوهاڻي جي ڪتاب ”فتويٰ واحدي“ ۾ سندن ڪجهه ڪلام ملي ٿو. ڪجهه ڪلام وري راجه تخلص سان حضرت ڏانهن منسوب ڪيو وڃي ٿو جيڪو صحيح ناهي، ان هوندي به حضرت جن جي شاعرانه عظمت کان

انڪار ڪري نٿو سگهجي. سندن ڪلام ۾ قلندرانه رنگ پريل آهي. ڪلام ۾ جذبات جي شدت کان سواءِ فڪر جي بلندي، رسول خدا ۽ حضرت علي عليه السلام لاءِ عقيدت جي گهرائي ملي ٿي، شعر سليس، پڪو ۽ پختو آهي.

حضرت جو روضو:

تاريخ جي ڪتابن ۽ درگاهه تي نصب ٿيل ڪتبن جي مطالعي مان پتو پوي ٿو ته شهباز جو مقبرو پهريائين سلطان فيروز تغلق جي ڏينهن ۾ سيوهڻ جي گورنر اختيارالدين 757هجري ۾ تعمير ڪرايو. جنهن ۾ ست ونگون هيون. سلطان محمد تغلق جو جسد خاڪي قلندر جي پيراندي کان امانت طور دفن ڪيو ويو هو. ان کان پوءِ مغل شهنشاه اڪبر جي ڏينهن ۾ ان جي توسيع ٿي، اهو ڪم مرزا جاني بيگ ۽ سندس پٽ مرزا غازي بيگ ڪرايو. شاهجهان جي ڏينهن ۾ مقبري جي ويجهو به مسجدون تعمير ٿيون ۽ صحن ۾ پٿرن جو فرش وڇايو ويو. سن 1173هجري ۾ سنڌ جي خودمختيار ڪلهوڙي حاڪم ميان غلام شاهه هڪ وڏي شاهي علم پاڪ، به وڏا ڪاٺ جا دروازا لڳرايا ۽ مناسب مرامت جو ڪم به سرانجام ڏنو. مقبري ۾ ڪاشيءَ جو ڪم دين دار خان جي ڏينهن ۾ شروع ٿيو ۽ ڪنهڙيءَ جي چئني مٿان چاندي جي پٽن جو ڪم محبوب علي وڳڻ ڪرايو. هي اهو ساڳيو زميندار آهي جنهن حضرت مخدوم بلال جي مسجد تعمير ڪرائي آهي. درگاهه ۽ مقبري جي اوير ۽ ڏکڻ طرف وڏيڪ وسيع بنيادن تي ڪم ۽ ڏکڻ طرف نئين صحن ۾ سونهري دروازي جي نصب ڪرڻ جي سعادت جو شرف پاڪستان جي سابق وزيراعظم شهيد ذوالفقار علي ڀٽي کي نصيب ٿيو.

آن راه که قدسیان راد شوار سخت آید،
از فضل حق تعالیٰ آسان شد مست مارا۔

شهباز قلندر

***

محمد حسين ڪاشف

حضرت لعل شهباز قلندر
(تاريخ جي آئيني ۾)

اوليائن ۽ صوفين جي سرزمين سنڌ کي اهو وڏو شرف حاصل آهي تہ هن ۾ برصغير جي جُنگ اولياء، ڪامل ولي ۽ عارف، عالم ۽ فاضل، ڪرامات جي صاحب حضرت شيخ عثمان المعروف حضرت لعل شهباز قلندر مرندي/ مروندي جو آخري مسڪن ۽ آرامگاهہ آهي، جتي شاهانِ وقت جي جبين سجده ريز رهي آهي تہ اتي مفلوڪ الحال مسڪينن جي آرزوئن، التجائن انهن جي دوا درمان ۽ روحاني سڪون لاءِ پڻ سندن آستانو ۽ ذات گرامي حقيقي سهارو رهي آهي.

حضرت لعل شهباز قلندر جي مزار تي پرڏيهہ کان بہ پانڌيئڙا کهي پنهنجي اميدن جي چراغن کي روشن ڪرڻ لاءِ (چار چراغ ٻلن هميشہ پنجوان مين ٻلڻ آئي پلا لعل قلندر) حاضر ٿي چادرون چاڙهيندا . باسون باسيندا ۽ نذر نياز ڪندا آهن، جنهن جو هڪ اڻ کٽ سلسلو آهي. مخدوم سيوهاڻيءَ جي درگاهہ نور آمجگاه هر نئين صبح تي وڄندڙ نوبت سان نئين رونق، نون چهرن ۽ پانڌيئڙن، سوين، سائلن، اميدن ۽ منٿون ڪٽي ايندڙن سان پريل نظر ايندي آهي. ڪو دعا ۾ مشغول نظر ايندو تہ ڪو چادر چاڙهيندي نظر ايندو. ڪٿي چراغ روشن ڪرڻ وارن جو مجموعو نظر ايندو. ڪنهن جو ڳل ڳرهو تہ

ڪنهن جي اکين ۾ التجا جا لڙڪ تہ ڪن جي لبن تي مطلب آوريءَ جي مرڪ نظر ايندي. مطلب تہ حضرت مروندي جي آتواري ايوان جو هڪ اهڙو دل لڀائيندڙ ۽ روحاني سڪون پهچائيندڙ منظر ايندو، جنهن کي لفظن ۾ قيد ڪري بيان ڪري نٿو سگهجي. هت احساس جي ضرورت آهي، غور ۽ فڪر جي جاءِ آهي. جڏهن ماڻهو انهيءَ منزل کي محسوس ڪري ٿو تہ پاڻ کي پلجي وڃي ٿو. اهو هن اهل الله جي روحاني ڪشش ۽ ڪيفيت جو وڏو منظر ۽ جهان آهي. اهو انهيءَ ڳالهہ جو دليل آهي تہ بزرگ صاحب جو روحاني فيض عام جاري آهي. پوءِ جنهن ۾ جيترو ماڻ آهي، جنهن ۾ جيتري طلب آهي، دنيوي يا روحاني طور انهيءَ کي انهيءَ سارو پلئہ پوي ٿو؟

اَلَآ اِنَّ اَوْلِيَآءَ اللّٰهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُوْنَ ﴿۶۲﴾ (آيت سوره يونس 62) جي مصداق الله جي ولين يعني دوستن لاءِ ڪو بہ رنج ۽ غم نہ آهي. هنن جي ذات، ذات حق لاءِ وقف آهي. نور الاهي جي متن ضيا پاشي آهي. بقول حضرت شيخ جنيد رحمة الله عليه بغداديءَ جي تہ ”اهل الله وقت جي نقد قيمت جاڻي ٿو ڄاڪاڻ تہ هو هر ڪن يا هر پل ۾ پاڻ کي خدا کان الڳ ڪري نٿو سمجهي، هو پاڻ کي حاضر حق تصور ڪري ٿو. يعني حق جي موجودگي هن لاءِ دائمي آهي.“ حضرت مخدوم عثمان مروندي بہ اهڙن ئي بزرگن مان هو جن جو ورد صرف ”الاهو الاهو“ هو. الاهي بيخودي ۽ سپردگيءَ جي عالم ۾ حضرت مروندي چئي ڏنو تہ:

ز عشق دوست هر ساعت درونِ نار می رقصم،
گهی بر خاک می غلطم گهی برخار می رقصم۔
بیا ای مطرب مجلس سماع ذوق را درده،
منم عثمان مروندع کہ یار خواجہ منصورم،
ملامت می کند خلقی و من بردار می رقصم۔

حضرت قلندر شهباز جي سوانح ۽ سنڌ ۾ اچڻ جي سلسلي سان هن وقت تائين اديبن عالمن ڪافي لکيو آهي، جنهن ۾ اتفاق راءِ بجاءِ اختلاف راءِ جي ڪثرت آهي. سنڌ اندر حضرت مروندي جو عرصو

نهايت قليل ڏيکاريو ويچي ٿو. سندن ڪارنامن مان وقت جو اندازو وڏيڪ محسوس ٿئي ٿو. ملتان ۾ حضرت قلندر شهباز ڪافي وقت رهيو ان وقت هند تي غياث الدين بلبن (664ـ 686هجري) جي فرمان روائي هئي. اُچ جو علائقو جنهن ۾ ملتان اچي ٿي ويو ان وقت اهو سنڌ سان لاڳو هو. ان لاءِ حضرت مروندي جي ملتان جي رهائش واري عرصي کي پڻ سنڌ جي رهائش سان ڳنڊيو ويچي ٿو ته ان دور جي بزرگ حضرت بهاءُ الدين ذڪريا ملتاني جن جي مريدن ۽ خليفن جو وڏو حلقو سنڌ ۾ هو. حديقة الاولياءَ جي مصنف مطابق بزرگ ڪيراونه بلقلب حضرت ڳاڙهو صدر، لُسو فقير ڪاڪڙو شينهن جو سوار هيبت فقير جمالي، راجسي اوڏو، ساجن سوائي (هي بخاري سادات آهي) پير پنو ابراهيم ناگوري، سيد جميل شاهه گرناري، سنڌ ۾ ڪيچ تائين حضرت ذڪريا ملتانيءَ جا خليفا هئا ته ڪي صحبتي ۽ همعصر پڻ. ان وقت سنڌ ۾ سهروردي طريقي جو اوج هو. حضرت شيخ شهاب الدين سهروردي جن طرفان حضرت نوح بکري هن سلسلي کي سنڌ ۾ متعارف ڪرائي چڪو هو.

سيوهڻ ۽ ملتان انهيءَ دور جا به اهڙا ديني ۽ فڪري مرڪز هئا، جن جي تاريخي علمي ۽ ملڪي حيثيت مچيل هئي، علمي ۽ روحاني اچ اجهائڻ لاءِ هي ٻئي شهر وڏي اهميت وارا هئا. جيترو ئي هنن شهرن جي قدامت هئي، اوترو ئي هنن تاريخ جي مختلف دورن ۾ پاڻ تي مصيبتون برداشت ڪيون. غورين ڪان وٺي چنگيزن، خوارزمين، افغانن، مغلن ۽ تغلقن مطلب ته هر ٻاهران ڪاهي ايندڙ جي صعوبتن ۽ عقوبتن کي برداشت ڪيو. جاٽاپل سيني حملن ۾ سيوهڻ گهڻو ڪجهه پوڳيو. ملتان کي ته حضرت بهاءُالدين ذڪريا ملتاني چنگيزين کي ڏن ڏئي بچائي ورتو پر سيوهڻ کي ڪو بچائڻ وارو آڏو ڪونه آيو.

قلندر جي نگريءَ جا ڪئين ورق اجا اٿلايا ئي نه ويا آهن. يونانين، سٿين، پارٿين ۽ آسوڪائن به هت پنهنجا خيماکوڙيا. سڪندر يونانيءَ جي قلعي جا ڪجهه آثار اجا به سيوهڻ جو سينگار

آهن. افسوس هن ڳالهہ جو آهي تہ هن موهن جي دڙي جي اوج واري دور ۾ منڇر جي ڪنارن تي وسندين جي وسڪارن ڪان ونيي هن غنيم شهر جي، جيڪو تاريخي طور تي اهڙي خطي ۾ آهي، جنهن کي ذڪر ۾ آمري تهذيب جا قديم آثار آهن تہ اتر ۾ موهن جي دڙي ۽ چانهونءَ جي دڙي جي تهذيبن جا نشان آهن. اڄ تائين ان سلسلي ۾ ڪا تاريخ نہ لکي ويئي آهي. مرحوم ”تاج صحرائي“ پنهنجي انگريزي ڪتاب ”لائيڪ منڇر“ ۾ تهذيبي آثارن تي روشني وڌي آهي پر ارتقاءَ حيات جي لحاظ کان اڃا گهڻو ڪجهہ گهرجي، جيڪو آمريءَ جي قديم پٿر وارو دور، سيوهڻ وارو پٽ، جهانگارا، باجارا، منڇر جا ڪنارا، ياڻن جي اولهہ وارا دڙا ۽ موهن جو دڙو اهي پٽ سيئي هڪ ئي تاريخي تهذيبي ارتقا جون ڪڙيون آهن. تاريخ جي انهن ورقن کي پڌرو ڪرڻ گهرجي.

ذڪر هو حضرت قلندر شهباز جي سلسلي جو پر سيوهڻ جي ماڳ جي تاريخي حيثيت کي واضح ڪرڻ ضروري هو ڇو تہ تهذيبي ارتقا جي ذڪر سان ان جي اها تقاضا هئي. حضرت قلندر شهباز ملتان شهر ۾ جتي سندس چوياري يعني حضرت شيخ بهاءُالدين ذڪريا ملتاني، حضرت فريدالدين گنج شڪر، حضرت سيد جلال شاهہ سرخ بخاري، چوٿان ياڻ هئا. صوفياٽين مجلسن ۽ محفلن سير سفر ۾ قربت هوندي. حضرت عثمان مروندي غياث الدين بلبن جي فرزند شهزادي محمد طرفان ڪيل پيشڪش (ملتان ۾ خانقاه جي تعمير ۽ رهائش) کي ڇو قبول نہ ڪيو جڏهن شهزادو محمد حضرت قلندر شهباز جن کان ايترو تہ متاثر ۽ گرويده هو جو روايت آهي تہ ڪي ڏينهن شيخ عثمان، شيخ صدرالدين بن شيخ بهاءُالدين ذڪريا شهزادي جي مجلس ۾ تشريف فرما هئا. شيخ عثمان جا عربي اشعار ٻڌي جيڪي درويش ان جي ويجهو هئا، اهي وجد ۾ اچي رقص ڪرڻ لڳا. شهزادو محمد سلطان سندن روبرو ٻانهون ٻڌيو بيٺو هو ۽ زارو قطار روئي رهيو هو. اهڙي دبستگي ۽ وارفتگي جي هوندي شهزادي جي پيشڪش کي رد ڪرڻ ۽ سيوهڻ جو رخ اختيار ڪرڻ غور طلب آهي

ته حضرت قلندر شهباز ايئن چو ڪيو؟ انهيءَ سوال جو حل اسان جي تاريخ جي محققن کي ان وقت جي معروضات ۾ ڳولڻ گهرجي ته انهيءَ رويي جا بنيادي ڪارڻ ڪهڙا هئا يا ٿي سگهن ٿا. جن حضرت مرونديءَ کي سيوهڻ ڏانهن اچڻ تي مجبور ڪيو ۽ پاڻ هت آيا. تاريخ جو مطالعو اسان تي اهو واضح ڪري ٿو ته ان وقت سيوهڻ جو خطو ظلم، بربريت، هنوديت، بدڪاري ۽ ٻين انيڪ خرابين جو مرڪز بڻيل هو. جنهن کي ختم ڪرڻ لاءِ غيبي اشاري تحت سيوهڻ جو رخ ڪيائون يا طريقت جي فڪري تضادن سبب چوياري کي خيرباد ڪيائون.

حضرت عثمان مروندي جي حسب نسب جو سلسلو تيرهين پيڙهيءَ ۾ حضرت امام جعفر صادق رضي الله عنه جن سان ملي ٿو ۽ سندن ذات گرامي امام جعفر صادق رضي الله عنه جي فرزند اول سيد حضرت اسماعيل سان ملي ٿي. تاريخي طور تي هيءُ مشهور آهي ته حضرت امام جعفر صادق رضي الله عنه پاڻ ڪانپوءِ امامت جي منصب لاءِ پنهنجي پهرئين فرزند امام اسماعيل کي منتخب ڪيو پر پوءِ پيدا ٿيل حالتن جي تقاضا تحت امامت لاءِ پنهنجي چوٿين نمبر فرزند "حضرت امام موسيٰ ڪاظم" جي منصب امامت جو اعلان ڪيائون. اختلافي روين سبب اسماعيل کي جان جو خطرو هو ۽ کيس زهر ڏيئي مارڻ جي پڻ ڪوشش ڪئي ويئي. انهيءَ سانحي مان امام اسماعيل جن بچي ويا پر بيمار ٿي پيا ۽ مصر پنهنجن خليفن ڏانهن روانا ٿي ويا. جتي علوين پنهنجي تحريڪ جو بنياد اڳ ۾ ئي رکي ڇڏيو هو. سندس پوئلڳن مان "نفس ذڪيه" وارن مصر ۾ فاطمي سلطنت جو بنياد وڌو ۽ اسماعيل جو گروهه اسماعيلي فرقي جي طريقه ڪار سان اڳتي وڌيو. جنهن جا داعي سڄي اسلامي دنيا خاص ڪري سنڌ تائين پهتا.

قلندري طريقو حضرت سيد جمال مجرد کان شروع ٿئي ٿو. جيڪو ان وقت فاطمي سلطنت ۾ وڏو عالم فاصل ۽ صاحب شريعت هو ۽ ڪيترو وقت مصر ۾ مفتي ٿي رهيو. (جيڪو انهيءَ ڳالهه جو دليل آهي ته سيد جمال مجرد يقيناً اسماعيلي طريقه ڪار ۽ فڪر جو

علمبردار رهيو هوندو) سيد مجرد جي علميت جو اهو عالم هو جو مصر جا ماڻهو کين "ڪتاب خانہ روان" يعني هلندڙ چلندڙ ڪتبخانو چوندا هئا. اهو انهيءَ ڪري جو ڪنهن مسئلي جي جواب ڏيڻ لاءِ هي بزرگ ڪتاب نہ ڏسندو هو پر پنهنجي علم جي ملڪوتي قوت ذريعي صحيح جواب ڏيندو هو. روحاني توجهہ، پنهنجي ذاتي غور ڪرڻ، حق جي تلاش ۽ ان جي اڪتشاف قلوب واري ڪيفيت مٿس اهڙي طاري ٿي ويئي، جو بقول لطيف:

اکر پڙهہ الف جو ٻيا ورق سڀ وسار

دنيا کان منهن موڙي پنهنجي صورت کي حيرت زده بنائي ذات حق ڏانهن نظر جمائي ويهي رهيو. سندس انهيءَ صورتحال کي ماڻهو قلندر سان تعبير ڪرڻ لڳا يعني لاطمع ۽ لاابالي! نڪا جهوري جهنگ جي نڪا ثمر سندي تات. انهيءَ طرح سان ڪائنن قلندري طريقي جو رواج پيو. "تحقيقات الصوفيہ" جو مصنف لکي ٿو تہ: "قلندر اهو آهي جو دنيا کي ترڪ ڪري سڄي عمر اڪيلو گذاري ۽ دنيا جي لذتن ۽ نفساني خواهشن کي ويجهو نہ وڃي."

حضرت شيخ عثمان مرندي (مرند آذربائيجان ۾ هڪ شهر يا علائقو آهي) هڪ جيد عالم ۽ بزرگ جا اولاد هئا. سندن حسب نسب امام اسماعيل بن امام جعفر صادق سان مليو ٿي، پاڻ علم ۽ فضل ۾ ڪمال حاصل ڪيائون. بقول ڊاڪٽر سدار نگاڻي "قلندر شهباز هڪ زبردست عالم ۽ شاعر هو. سنڌ ۾ فارسيءَ جي دور ۾ سندس ڪتاب عقد ۽ ميزان صرف پاڙهيا ويندا هئا." حضرت شهباز قلندر روحاني تلميذ قلندري طريقي جي بزرگ "بابا ابراهيم ڪربلائي" کان ورتي، جيڪو سيد جمال مجرد جو مريد هو. ان کان قلندري خرقو پاتائون، ڪن روايتن ۾ اچي ٿو تہ پاڻ پنهنجي مرشدجي چوڻ تي سنڌ جي سفر تي روانا ٿيا. بغداد ۾ "سيد علي وزير مست" سندن مريد ٿيو نہ صرف مريد پر همفسر رهيو. حضرت شهباز قلندر جي سفر جا آثار اڄ بہ بلوچستان جي مڪران واري علائقي ۾ موجود آهن. پنج گور وٽ سندن چلہ ڪشيءَ جو آستان، جنهن کي سندن نالي پويان اڄ بہ "دشت

شهباز" ڪوٺيو وڃي ٿو. اهڙيءَ طرح هو مختلف ماڳن تان ٿيندو ملتان پهتو جتي سندس ملاقات حضرت شيخ بهاءُالدين ذڪريا ملتانيءَ سان ٿي ۽ انهن ذريعي سان ٻين بزرگن جن جو سندن يارانيءَ ۾ ذڪر آهي، ساڻن راهه و رسم رهيو. ان وقت سهروردي طريقي جو چرچو عام هو. تاريخي طور تي مشهور آهي ته انهن چئني بزرگن حضرت شيخ بهاءُ الدين ذڪريا ملتاني، حضرت فريد الدين گنج شڪر، مخدوم سيد جلال سرخ بخاري ۽ حضرت شهباز قلندر جن جي ان وقت سنڌ جي مشهور بزرگ لڪي شاهه صدر سان ملاقات ٿي، جيڪو لڪيءَ وارن پهاڙن جي دامن ۾ عبادت ۾ محو هو. سندن روحاني مقام کان متيان بزرگ ڏاڍو متاثر ٿيا. اهڙي ريت هنن بزرگن سير سفر ڪندي مڪلي جي دامن ۾ محو عبادت پير پٺي سان پڻ روح رهاڻ ڪئي.

جيئن ته سهروردي طريقو ان دور ۾ پنهنجي اوج تي هو ۽ سواءِ حضرت عثمان مرندي جي باقي بزرگ انهيءَ طريقي جا پيروڪار ۽ مبلغ هئا. حضرت شيخ عثمان مرنديءَ جو طريقه ڪار قلندري هو. جيڪو ڪانئن هر لحاظ کان ظاهري طور مختلف هو. باطني منزلن ۾ ڪٿي ڪيتري به يڪسانيت هجي پر طور طريقن ۽ وهنوار ۾ وڏو فرق هو. ٿي سگهي ٿو ته پنهنجي طرز فڪر ۽ طريقي جي انفراديت ۽ پنهنجي روحاني تشخص کي قائم رکڻ ۽ پنهنجي مسلڪ جي ڦهلاءَ ۽ اظهاري صورت لاءِ حضرت شيخ عثمان مرندي کانئن علحدگي اختيار ڪئي هجي. ساڳين سببن ڪري هن شهزادي جي پيشڪش کي به نڪرايو، اتي هڪ ٻيو به سوال پيدا ٿئي ٿو ته قلندري طريقو ٻين صوفيانه طريقن جهڙوڪ سهروردي، قادري، چشتي، نقشبندي، شاذلي، شطاري وغيره جيان باضابطه هڪ تحريڪ جي صورت ۾ نه وڌيو. ڇو؟ اهو هڪ سوال آهي علامه غلام مصطفيٰ قاسمي (ابوعلي سنڌي) کي ٻهريون قلندر ڄاڻائي ٿو جنهن حضرت بايزيد بسطامي کي روحانيت جي اعليٰ مدارج جي تربيت ۽ ترغيب ڏني. اهو به لکي ٿو ته بايزيد بسطامي جو ناني "علامه ايبلي" انهيءَ قلندرن واري ڪوٺر جو هڪ وڏو بزرگ هو جنهن جو بيان حقيقت الاولياءَ عربيءَ ۾ آيو آهي. "ان کان

پوءِ شهباز جي پايي جو ڪوبہ هتي قلندر نظر نٿو اچي.“

حضرت لعل شهباز قلندر کان سواءِ اسان کي تصوف جي تاريخ ۾ قلندر جي لقب سان چند بزرگن جا نالا ملن ٿا. جهڙوڪ حضرت شرف الدين بوعلي قلندر پاڻي پتي، سيد محمد غوث علي شاهہ قلندري قادري، قلندر قائم الدين قريشي، جيڪو ملتان جي بزرگن مان هو انهن جا نالا ملن ٿا. باقي قلندر جي نالي سان اسلامي دنيا جي بزرگن ۾ فريد الدين عطار يا تذڪره اولياءَ ۾ هن لقب سان ڪو بزرگ نٿو ملي جيڪو امر توجهہ طلب آهي.

ٻئي طرف حضرت قلندر شهباز جو سلسلو امام اسماعيل بن جعفر صادق رضي الله عنه سان ملي ٿو جنهن جي نسبت سان اسماعيلي فرقي سان باطني طريقو لکندڙ بزرگ اسان کي نظر اچن ٿا. جيئن ملتان ۾ سيد شمس سبزواري، هي بزرگ ئي اسماعيل طريقي جو بزرگ هو اهڙي ريت ”شاهہ طريل“ جنهنجي درگاهہ بدين ضلعي ۾ تلهار ۽ ٽنڊي باگي جي وچ تي آهي. اهو بزرگ پڻ اسماعيلي طريقي جو هو. فاطمي حڪومت جي دور ۾ اسان کي اسلامي تاريخ ۾ اسماعيلي داعين جو هڪ مضبوط سلسلو نظر اچي ٿو جيڪو سنڌ ۽ هند تائين آباد هئا ۽ هنن اسماعيلي طريقي کي زور ورتايو. خود سومرن جي دور جا حاڪم بہ انهيءَ فرقي کان متاثر ٿيا. هباري خاندان جي سنڌ ۾ حڪومت وقت بہ اسماعيلي فرمان روائن جو خطبو پڙهيو ويندو هو جن کي محمود غزنوي سومنات جي ڪلا کان ويندي ملتان تي حملہ آور ٿي ختم ڪيو. هباري خاندان توڙي سومرا حاڪم پنهنجي اصلي سُني طريقي تي گامزن ٿيا. حضرت قلندر شهباز يقيناً هڪ صوفي باصفا بلند پايہ جو اولياءَ الله آهي پر هن جو پنهنجي ساٿين کان الڳ ٿيڻ هڪ معنيٰ خيز ۽ توجهہ طلب امر آهي. ان کان سواءِ حضرت لعل شهباز قلندر جي سلسلي سان ڪافي تحقيق طلب آهن. جناب غلام رباني آگرو صاحب پنهنجي ڪتاب ”سنڌ جا بر، بحر ۽ پهاڙ“ ۾ حضرت قلندر شهباز جي سلسلي سان اڳئين پوئين معلومات طور گهڻو ڪجهہ ڏنو آهي. پر هن صاحب بہ لکيو آهي تہ حضرت مروندي جي طريقہ تصوف

قلندري هڪ لقب ۽ مقام آهي پر اهو ڪين ڪهڙي طريقي تي هلڻ سان حاصل ٿيو. ان جي ڪا توجيه ڪانه ڄاڻائي آهي. ان کان سواءِ سيوهڻ جي خطي تي تاريخي طور ڇا گذريو ان تي تحقيق جي ضرورت آهي، حضرت قلندر شهباز جي ولادت، وفات، سفر جا مقام، مرند يا مروند يا ميمبر، اسماعيلي فرقي سان سندن تعلق هو يا نه، جڏهن ته انهيءَ طريقي جو باني سيد جمال مجرد اسماعيلين جي دور حڪومت جو وڏو عالم ۽ صوفي آهي. بابا ابراهيم اڪلائي کان سندن بيعت ڪئي. ڄاڪاڻ ته نفحات الانس ۾ هڪ بزرگ شيخ ابراهيم مجذوب جو ذڪر ملي ٿو. لطف الله بدوي انهيءَ سلسلي سان تلميذ جي وقت ۾ اختلاف ڏيکاري ٿو. بهرحال حضرت شهباز قلندر جي سوانح، احوال و آثار تي اسان جي علمي ادارن کي باضابطه تحقيقي ڪم ڪري سندّ جي هن عظيم بزرگ لاءِ جيڪي اديبن عالمن آڏو اختلافي رويه آهن انهيءَ کي چنڊي ڇاڻي هڪ مربوط ۽ صحيح طور تي حالات سان ڪتاب سوانح تي شايع ڪيو وڃي جو آئنده نسلن لاءِ سند جي حيثيت رکي نه ته اهو اختلافن جو راڳ ايئن هلندو رهندو ۽ هر ڪو قلم کڻي پنهنجي راءِ ڏيندو. جيڪا ڳالهه هن عظيم بزرگ جي شان جي خلاف آهي. مون پنهنجي مقالي ۾ انهيءَ ڪري مختلف روين کي بحث لاءِ پيش ڪيو آهي ته انهيءَ سلسلي ۾ ڪا حتمي راءِ نڪري اميد ته اسان جا ادارا ۽ اهل قلم هن سلسلي ۾ پاڻ موڪيندا.

***

گل محمد عمراڻي

شيخ محمد عثمان مروندي قلندر لال شهباز سيوهاڻي ۽ سندس قلندري صوفي طريقو

تذڪره مشائخ جي ادب جي فارسي سلسلي ۾ مير علي شير قانع ٺٽوي جو ڪتاب "تحفة الڪرام" سماجي ۽ ثقافتي علم الانسان ۽ علم الرجال ۾ اولين حيثيت جو حامل آهي. هي بيش بها فارسي ڪتاب انهن عظيم بزرگ هستين جي باري ۾ تمام قيمتي معلومات جو حامل آهي، جن سنڌ کي قرونِ وسطيٰ ۾ پنهنجو ماڳ ۽ مسڪن بڻايو. هن ڪتاب جو پندرهون باب جيڪو مخدوم امير احمد مرحوم تمام مهارت ۽ مشاقانہ علمي انداز ۾ سنڌي ترجمو ڪيو آهي، ان ۾ قديم سيوستان (سيوهڻ) يا (شو آستان) ۽ دشت باران ۽ ٻين انيڪ پرڳڻن جو ذڪر آهي ۽ ازانسواءِ متعدد معروف و غير معروف بزرگن ۽ ولي الله جو تذڪرو بہ تمام چٽي ۽ واضح انداز ۾ عام قاري کي ان دور جي سماجياتي، سياسي ۽ مذهبي ماحول جو هڪ اونهو درس ڏئي ٿو.

عظيم صوفي بزرگ حضرت قلندر لال شهباز جو تعارف بحيثيت، شيخ عثمان مروندي جي نانءَ ۽ نسبت سان ڪيل آهي. فاضل مترجم مخدوم صاحب جو وضاحتي نوٽ ان ڏس ۾ حضرت قلندر جي شجره ۽ حسب نسب واري ماخذ جو تفصيلي جائزو وٺندي مير علي شير ٺٽوي جو حوالو ڏيندي چوي ٿو تہ. مخدوم عثمان عرف لال شهباز مروندي جو والد سيد ڪبير پٽ سيد شمس الدين پٽ محمد يحيٰ پٽ... (هتي اصل تحفة الڪرام جي مسودي ۾ نالو زماني جي

دست برد جي ڪري ميسارجي ويو آهي.) ۽ پوءِ پٽ سيد محمود شاهہ پٽ سيد احمد پٽ سيد حبيبُ پٽ سيد مهدي پٽ سيد غالب پٽ سيد منصور پٽ سيد... (نالو ميسارجي ويل آهي) امام الجن والانس حضرت امام جعفر صادق. "محترم مخدوم امير احمد صاحب ٻڌائي ٿو تہ جتي بہ ... (خالي ڇڏيل) آهي، اهي نالا يا تہ اڌوهي کائي وئي آهي يا اهي نالا ميسارجي ويا آهن ۽ هاڻي پڙهڻ جهڙا ناهن."

الوحيد اخبار جو سنڌ آزاد نمبر 16 جون 1936ع جي شماري ۾ اڪابرين سنڌ جا سوانحي خاڪا ڏئي ٿو. قلندر لال شهباز جي باري ۾ اها مذڪوره اخبار رقم طراز آهي تہ قلندر لال شهباز ڳوٺ مرند يا مروند ۾ جائو هو. اهو ڳوٺ آذربائيجان صوبي ۾ هو. جيڪو وري آرمينيا ملڪ جو حصو هو. آرمينيا سن 1917ع واري روسي سوشلسٽ انقلاب کان پوءِ سوويت يونين جي هڪ رياست ٿي ويو هو. پر هاڻي سن 1990ع کان پوءِ U.S.S.R جي ٽٽڻ کان پوءِ وري هڪ آزاد ۽ خود مختيار ملڪ ٿي ويو آهي.

قلندر لال شهباز متعلق الوحيد لکي ٿو تہ ننڍپڻ ۾ قرآن شريف حفظ ڪرڻ کان پوءِ علم ديني ۽ علم نصابي ۾ مهارت حاصل ڪري جڏهن فارغ ٿيو تہ هن کي اندر ۾ اهو آواز آيو تہ هاڻي باقي زندگي علم لدني حاصل ڪرڻ ۾ گذارڻي آهي. تنهن ڪري وڃي بابا ابراهيم ولي ڪربلائي جو در جهليائين ۽ تصوف جو خرقو حاصل ڪري هندستان جو رخ ڪيائين. ان وقت هندستان ۾ سنڌ صوبي جو گورنر ملتان ۾ مقيم هو ۽ سندس نالو هو سلطان شهيد ابن سلطان غياث الدين بلبن. شهزادي شهيد جي هاڪ پوري برصغير ۾ انهيءَ حوالي سان تمام گهڻي چوٽ چڙهيل هئي تہ هو دانائن ۽ صوفين جو سرپرست آهي ۽ خاص طور تي وچ ايشيا جا ناميارا عالم، فاضل حڪيم، طبيب ۽ ماهرين علوم الاهيہ ۽ خاص طور تي سمرقند ۽ بخارا جا برگزيده روحاني رهبر سندس دربار ۾ اچي ئي جلوه افروز هئا. بغداد ۾ جڏهن شيخ عثمان مروندي کي پنهنجي روحاني رهبرن اهو ڏس ڏنو تہ هاڻ وڏيڪ وقت عربستان ۾ گهارڻ جي بدران، ان کي بلاد سنڌ وڃي ملتان شريف ۾

شهزادي شهيد سان ملاقات ڪرڻ گهرجي. ملتان جي گورنر ڪين اها اجازت ڏني تہ وڃي سيوستان جي ڪار زار ڪفر ۾ اسلام جو جهنڊو جهولائي.

الوحيد جو سوانحي خاڪو اهو ٻڌائي ٿو تہ شيخ عثمان سال 649هہ ۾ 111 سالن جي ڄمار ۾ سيوهڻ جي ڪفر واري ڪوٽ ۾ وارد ٿيو. مير علي شير قانع، تحفة الڪرام ۾ وري هڪ عجيب ڳالهہ بيان ڪري ٿو جيڪا هن ريت آهي تہ. جڏهن صوفي بزرگ سيوهڻ جي مضافات ۾ اچي تصوف جي دونهي دکائي، تڏهن سيوهڻ شهر گناهن جو آماجگاه هو ۽ خاص طور تي فاحشہ عورتن جو وڏو ڪاروباري مرڪز هو. حضرت قلندر شهباز جي مسلسل تبليغ جي ڪري اهي خراب عورتون پنهنجي گناهن کان توبہ تائب ٿيون ۽ تبليغ دين جي سلسلي ۾ حضرت عثمان مروندي جون خاص پوئلڳ ٿي جهرجهنگ ۾ نڪري پيون.هن صوفي بزرگ جي تاريخ وفات مير علي شير قانع 21 شعبان 650 هہ ڄاڻائي آهي. جڏهن تہ سندس ڄمار ان وقت 112 سال هئي. هي صوفي بزرگ سڄي ڄمار مجرد (ڇڙو) رهيو ۽ هڪ فارسي شاعر، حيات نامہ قلندري ۾ سندن وفات جي قطع تاريخ هن ريت ڏني آهي.

بجو تاریخ شمس الدین عثمان
بدرکن رنج از فلک کرامت
538ھ
ز سن عمر ش ولی اللہ وفاتش
112سال
سروش غیب میگرید برحمت
650 ھ

انهيءَ ڪري مٿئين احوال قلندر مان بزرگ جي زندگي جي باري ۾ تمام گهٽ تاريخي مواد ميسر ٿي سگهيو آهي. باقي جيڪي ڳالهيون مختلف ڪتابن ۾ اچن ٿيون، انهن جا ڪي بہ مستند ۽ تاريخي ماخذ ڄاڻايل ڪونہ آهن ۽ ان سڄي تذڪراتي ادب کي انگريزي

(Hagiography) يعني بزرگن جي تاريخ ۽ توصيف ۾ واڪاڻ جا قصا ڪهاڻيون جيڪي عموماً ڏندڪٿائن تي مبني هوندا آهن ۽ اهي قصا ڪهاڻيون بعد ۾ عقيدت مندن زيب داستان جي لاءِ ويهي جوڙيون آهن. هاڻ ان تي وڌيڪ بحث ڪرڻ عبث آهي، ڇو تہ انهن خليفن ۽ مجاورن کي نہ ڪو تاريخي شعور آهي ۽ نہ ئي ڪا عربي ۽ فارسي زبان ۽ ادب سان ڪا وابستگي اٿن. باقي جوش جذبات ۽ وارفتگي ۾ ڪوبہ ماڻهو ڪنهن بہ بزرگ جي لاءِ ڪجهہ بہ لکي سگهي ٿو ۽ اسان وٽ ايران ۽ هندستان ۾ تہ علم الرجال جو فن ڪڏهن بہ باقاعده نہ سيکاريو ويو ۽ نہ ئي پڙهايو ويو. جهڙي طرح سان عربستان ۾ ان علم جي سکيا اسلام کان اڳ واري دور ۾ ئي باقاعدي سان ڏني ويندي هئي.

قلندر جو صوفي سلسلو ۽ شاعريءَ تي هڪ نظر

قلندر لال شهباز جو صوفي سلسلو قلندري، روحاني ۽ تصوف جي بنيادي فلسفيانہ مڪتب فڪر سان واڳيل آهي. علي عباس جلال پوري پنهنجي ڪتاب ”خردنامي“ ۾ ٻڌائي ٿو تہ قلندر لفظ اصل ۾ ”ڪلندر“ آهي ۽ اهو هڪ فارسي لفظ آهي، جيڪو بگڙي لسانياتي طور ق قلم سان لکڻ ۾ مروج ٿي ويو. اهي درويش ۽ الله وارا بزرگ جيڪي بظاهر ڏيکاءُ واري شريعت ۽ طريقت جي نفي ڪندا هئا سي پنهنجو پاڻ کي ملامتي قلندر سڏائيندا هئا. هندستان ۾ انهيءَ ملامتي سلسلي جا اهم داعي ٿي گذريا آهن. انهن ۾ حضرت بوعلي شاهہ قلندر پاڻي پت وارو ۽ حضرت لال شهباز قلندر سيوهڻ وارو سرفهرست آهن. عربي زبان ۾ لفظ قلندر وجود ئي ڪونہ ٿو رکي ۽ ان جي جاءِ تي فقير مروج آهي، جيڪو وري فارسي ۾ عام طور تي درويش جي اصطلاح سان عام استعمال ۾ اچڻ لڳو. هڪ صوفي ۽ درويش ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ هڪ صوفي تصوف جي مباديات يا اصولن تي صرف دل ۾ ڪاربند رهي ٿو يا ائين چئجي تہ هو فقط نظرياتي طور تي هن مادي دنيا جي موهہ کان لاتعلق رهي ٿو. پر هڪ درويش عملي طور تي فقر ۽ فاقي واري زندگي گهاري ٿو ۽ ان تي مستزاد هڪ ملامتي

قلندر تہ پنهنجي پاڻ کي قاضي ۽ دربار جي چمڪ ۽ دمڪ ۽ طاقت ۽ مان مرتبي کان پري رکڻ خاطر مٿو ڪوڙائي، پرون ۽ مڇون صاف ڪري ڪلهي تي جاروب رکي رستن جي صفائي ڪندا. ڪپڙا ليڙون ليڙون ڪري گهمندا وتندا هئا ۽ اهي ئي فقير اڳتي هلي ملامتي سلسلي جا باني سڏيا ويا.

حضرت قلندر شهباز هڪ صوفي درويش هو ۽ هر درويش صوفي هوندو آهي، پر هر صوفي درويش ڪونہ هوندو آهي. اهوئي فرق واضح ڪرڻ لاءِ جيڪڏهن ايئن چئجي تہ اسان جا صوفي شاعر واقعي شريعت ۽ طريقت تي ڪاربند رهيا. جيئن حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائي، پر انهن جو روحاني سلسلو قادريہ. اويسيہ ۽ نقشبنديہ سلسلۂ تصوف سان هو. پر حضرت قلندر شهباز اول ۽ آخر ملامتي قلندر هو.

ڪجهہ عرصو اڳ الاهي بخش شيخ صاحب هڪ ڪتاب "ديوان قلندر" جي نالي سان ڇپائي پڌرو ڪيو هو ۽ ان جي پيش لفظ ۾ اهو لکيائين تہ فقرا جي موسيقي جي محفل ۾ اڪثر قلندر لال شهباز جو ڪلام ٻڌڻ جو شرف حاصل ٿيو. ۽ ان عظيم پيغام جي الهامي ڪيفيت جو اندازو ٿيو پر هن صاحب ان ڳالهہ تي تعجب جو اظهار ڪيو ۽ چيائين تہ آخر ڪهڙي سبب هي عظيم پيغام قلمبند ڪري محفوظ نہ ڪيو ويو آهي. نيٺ هن کي هڪ ناياب نسخو حاصل آيو. جنهن ۾ جيڪو محترم غوث محمد گوهر ڪوٽڙي ڪبير واري طرفان شايع ڪرايل "شهباز نامو" هو. جنهن ۾ قلندر لال شهباز جو سنڌي ترجمي سان ڪلام شايع ڪرايل آهي. هن نسخي تي راءِ زني ڪندي، الاهي بخش شيخ چوي ٿو تہ. شهباز نامي ۾ ڏيکاريل ڪلام ۾ نہ الهامي ڪيفيت ۽ نہ ئي همہ اوست جو نعرو آهي، تنهن ڪري عثمان تخلص سان ڇپيل ڪلام هرگز عثمان مروندي جو نہ آهي.

شيخ صاحب جي طرفان ڇپايل "ديوان قلندر" جي تصديق ۾ پاڻ اهو نڪتو عرض رکي ٿو تہ سال 1956ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ جو شايع ڪرايل ڪتاب "پرشن پوئٽس آف سنڌ" جيڪو ڊاڪٽر ايچ آءِ سدارنگاڻي جو لکيل آهي، ان ۾ ص 6 کان 9 تائين واضح ٿيل آهي تہ.

سنڌ ۾ فارسي شاعري جو بنياد رکندڙ به ڏاريا هئا, جن مان پهريون علي بن حامد ڪوفي (چچنامو تحرير ڪندڙ ۽ عربي مان فارسي ترجمو ڪندڙ ڪتاب منهاج الدين و ملڪ) ۽ ٻيو حضرت لال شهباز قلندر عثمان مروندي آهي.

شيخ الاهي بخش وارو ديوان قلندر اڳوات ئي ايس ضياءالدين بلبل, محبوب علي چنا ۽ حڪيم فتح محمد سيوهاڻي پڻ پنهنجن ادبي تخليقن ۾ قلندر جي نالي سان شايع ڪرايو آهي ۽ هي ڪلام سنڌي ترجمي سان انهن مذڪوره بزرگن جي علمي ڪاوشن جو نتيجو آهي.

هن هيٺ قلندر لال شهباز جي ديوان مان ڪجھ مشت از خروار پيش ڪيا وڃن ٿا:

صد هزاراں شکر پیش آریم بابا یار شد
روئی خندان باجمال تارفین دیدار شد

لک لک شڪرانا پيش ٿا ڪيون ته اسان جو يار ٿيو
منهن سان کلندي, نازنين باجمال جو ديدار ٿيو.

زعشق دوست هر ساعت دروں نار می رقصم
گہے برخاک می غلطم گهی برخاری رقصم

محبوب جي عشق ۾ هر وقت باھ ۾ ٿو نچان
ڪڏهين مٽيءَ ۾ ٿو ليٽان ڪڏهين ڪنڊن تي ٿو نچان

گوهر تولی از کان ما دیگر چه می خواهی بگو
تو نور هستی انما دیگر چه می خواهی بگو

موتي تون آهين اسان جي کاڻ مان ٻيو ڇا ڪپئي
تون ان هستيءَ جو نور آهين ٻيو ڇا ڪپئي ٻڌاءِ

***

حضرت عثمان مروندي متعلق روايتون

اسان تائين جيڪا معلومات حضرت لال شهباز قلندر جي متعلق پهتي آهي اها ٻن قسمن جي آهي: هڪ معلومات ڪتابن جي ذريعي پهتي آهي ۽ ٻي صدري روايتن جي ذريعي پهتي آهي. جيڪي هر دور ۾ هڪ سيني کان ٻي سيني تائين منتقل ٿي اسان تائين پهتيون آهن. قلندر شهباز جي متعلق جيڪا معلومات اسان تائين ڪتابن ذريعي پهتي آهي اها معلومات به روايتن جو هڪ حصو آهي ڇو ته جن بزرگن سندن حالات لکيا آهن سي سڀ ساڻن ملاقاتي ڪونه ٿيا هئا. مثلاً ابن بطوطه جو سفرنامو. ابن بطوطه سيوهڻ قلندر شهباز جي وفات کان لڳ ڀڳ ستر سال بعد ۾ آيو هو. شمس سراج عفيف جي به ساڻن ملاقات ڪانه ٿي هئي باقي ٻيا مصنف ته گهڻو پوءِ جا آهن. ان ڪري سندن روايتون مشاهداتي هجڻ ڪري فاني، قياسي ۽ ملاوٽ آميز آهن. باقي ماڻهن کان پهچندڙ صدري روايتون جيڪي اڪثر عقيدتمندي جي تحت محفوظ ڪيون ويندڙيون آهن سي به محل نظر آهن ڇو ته عقيدت عقل ۽ شعور کان تمام گهڻو پري ٿيندي آهي. جنهن ۾ سوچ کان زياده محبت کي دخل ٿيندو آهي ۽ محبت جڏهن عقيدت جو روپ پڪڙي ته پوءِ... باقي سندن قريبي دور جو راوي آهي ضياءُ الدين برني مصنف "تاريخ فيروز شاهي" جيڪو سندن همعصر آهي مگر ساڻن مليو ڪونه هو. هندو عقيدي ۾ روايت پٽاندڙ سيوهڻ جو شهر مقدس ۽ پاڪ شهر آهي. هي برهما جي عظيم ديوتا پرتري هري جو شهر آهي ۽

شوديوتا جي پوڄارين جو مرڪز آهي. سيوهڻ نالي سان ثي معلوم پيو ٿئي تہ اهو شو واهڻ هو جيڪو پوءِ بگڙي سيوهڻ ٿيو. اڄ جي دور ۾ محڪمہ آثار قديمہ جي کوٽاين مان اهڙا ڪافي اهڃاڻ مليا آهن جن جي ذريعي ثابتي سان چئي سگهجي ٿو تہ سنڌ ۾ ڪنهن زماني ۾ شو ديوتا جي مڃتا تمام گهڻي هئي. ديبل، سيوهڻ، سبي ۽ ٻين گهڻن شهرن مان يوني ۽ لنگم مليا آهن جيڪي فقط شو ديوتا جي پوڄارين جي علامت آهن.

بهرڪيف هي شهر قديم تاريخي دور کان وٺي مذهبي ۽ تاريخي لحاظ سان اهميت وارو رهيو آهي. مشهور فاتح عالم سڪندر يوناني بہ سيوهڻ جي هاڪ ٻڌي ڪري ئي فتح ڪرڻ لاءِ هتي آيو. راجا راءِ سهاسي جو جوڙايل ۽ زبون حالت ۾ نظر ايندڙ قلعو بہ سيوهڻ جي قدامت ۽ اهميت جي ساک ڀري ٿو. روايت ڪئي ويئي آهي تہ سڀ کان اڳ ۾ سيوهڻ جا ماڻهو ئي اسلام ۾ داخل ٿيا هئا جن محمد بن قاسم جو استقبال ڪيو هو۽ هو ذات جا "چنا" هئا.

قلندر شهباز سنڌ جي ٻين ٻاهران ايندڙ بزرگن وانگر سيد آهي مگر سنڌ ۾ عرب جي بجاءِ افغانستان کان وارد ٿيو آهي ۽ سنڌ جا اڪثر بزرگ جيڪي سيد منسوب ڪيا وڃن ٿا سي گهڻو ڪري ايران، عراق، عجم، افغانستان ۽ روس جي علائقن (ثمرقند، بخارا وغيره) کان هتي پهتا آهن. اهي گهڻو ڪري پشتو ۽ فارسي ٻولين ڳالهائڻ وارا هئا سندن مادري زبان عربي ڪانہ هئي.

حضرت عثمان مروندي جو نسب نامو 13 پيڙهين کان پوءِ حضرت امام جعفر صادق سان ملي ٿو جيڪو هن طرح سان بيان ڪيو ويو آهي: "سيد عثمان بن سيد ابراهيم بن ڪبير الدين بن شمس الدين بن سيد نور شاهہ بن سيد محمود شاهہ بن سيد احمد شاهہ بن سيد هادي شاهہ بن غالب بن سيد منتخب شاهہ بن سيد غالب شاهہ بن سيد منصور شاهہ بن سيد اسماعيل بن امام جعفر صادق."

پاڻ آذربائيجان جي علائقي مرند يا مروند شهر ۾ 538 هجري ۾ پيدا ٿيا هئا. اخبارالاوليٰ ۽ تاريخ گنج ۾ سيد ابراهيم جي بجاءِ سندن

والد جو نالو سيد حسن بيان ڪيل آهي ۽ ڪجھ ڦيرقار ڪري لکيل آهي جيڪو هن طرح سان آهي:

”سيد عثمان بن سيد حسن ڪبير الدين بن شمس الدين بن صلاح الدين بن سيد شاھ بن سيد خالد بن محب بن سيد مشتاق بن سيد اسماعيل بن امام جعفر بن امام باقر بن زين العابدين بن حسين بن علي بن ابي طالب رضي الله عنه.“

هن نسبت نامي موجب حضرت امام جعفر صادق تائين ڪل 9 پيڙهيون لکيل آهن، جيڪو غور طلب مسئلو آهي، بهرڪيف علم نسب جي صحت يا عدم صحت کي پرکڻ لاءِ عربن جو علم الانساب پڙهڻ تمام ضروري آهي، جنهن جي ذريعي نسبن جي صحت ۽ عدم صحت جي پروڙ چڱي طرح سان پئجي سگهي ٿي.

حضرت عثمان مروندي جن شروع ۾ قرآن مجيد حفظ ڪيو. پنهنجي ئي علائقي ۾ فارسي ۽ عربي علوم پڙهيا ۽ مهارت ڪامل حاصل ڪيائون. ان کان پوءِ جوانيءَ ۾ ئي مروند کان نڪتا، بابا ابراهيم ڪربلائي جي خدمت ۾ پهتا ۽ اچي سندن حلقھ عقيدت ۾ داخل ٿيا. حرمين شريف جي بہ زيارت ڪيائون، نجف اشرف ۽ ڪربلا جون زيارتون ڪندي بغداد ۾ حضرت عبدالقادر جيلاني جي مزار جي زيارت ڪيائون ۽ وري وطن موٽي آيا. تقريباً سؤ سالن جي عمر جي لڳ ڀڳ جي حصي ۾ ملتان آيا. ان وقت ملتان ۾ غياث الدين بلبن جو پٽ شهزادو محمد گورنر هو. جيڪو علم دوست ۽ الله وارن جو قدردان هو. هو ملتان ۾ منگوليا جي تاتارين جي وڏنڌڙ حملن کي هندستان تان روڪڻ لاءِ ملتان ۾ دفاعي مورچہ بنايو وينو هو (جيڪو پوءِ مغلن جي هٿان ئي شهيد ٿيو). تاتارين جي هن طرف آمد جي وقت لال قلندر شهباز ملتان پهتو هو. شهزادو محمد سندن خدمت ۾ حاضر ٿيو ۽ کين مستقل ملتان سڪونت لاءِ عرض ڪيائين پر پاڻ ملتان ۾ فقط ڏھ سال رهيا. مدارج الولايت جي اخبار الاولياءَ واري وري کين سيد ابراهيم جي هڪ مريد جمال مجرد جو مريد لکيو آهي. مير قانع سندن ملتان ۾ آمد جو سال 662 ھ لکيو آهي. تحفہ الڪرام واري لال سائين

جون ڪرامتون بہ بيان ڪيون آهن. ضياءُ الدين برني لکيو آهي تہ شهزادو محمد سندن تمام گهڻو عقيدتمند هو. هو کين نذرانا بہ ڏيندو هو ۽ ملتان ۾ مستقل رهڻ لاءِ بہ گذارشون ڪيائين مگر پاڻ فقط ڏهاڪو سال ملتان ۾ رهي پوءِ سنڌ لاءِ روانا ٿيا. سندن جواني جي وچين حصي بابت سوانح نگار خاموش رهيا آهن ۽ سنڌ هند کان ٻاهريان مصنف پڻ سندن حالات بيان ڪرڻ کان وانجها رهيا آهن. سندن ولادت وانگر وفات جي سن ۾ پڻ ڪافي اختلاف آهن. سير قلندر واري سندن وفات جو سال 688هہ لکيو آهي ۽ سندن عمر 136 سال بيان ڪئي آهي. پر اڪثر تذڪره نگارن سندن وفات جو سال 650 لکيو آهي. حيات قلندر ۾ سندن رحلت جو سن 650 هجري لکيل آهي ۽ سندن عمر پڻ 112 سال ڄاڻايل آهي ۽ اهوئي قرين قياس آهي.

بجو تاریخ شمس الدین عثمان
بدر کن رنج از فلک کرامت- ولادت 538ھ
سن عمرش ولی اللہ وفاتش 112
سروش غیب می گوید برحمت 650
چو شهباز مقدس لعل حضرت
شرہ طائر برحمت راز جنت
نوفدہ فکر تاریخ وصالش
سروش کینیم گفتا برحمت 650

پر مير علي شير قانع سندن رحلت جو سال 673 لکيو آهي. فرمائين ٿا تہ:

چون رفت سوءِ جناں آں شیخ
کوزبدہ آل و پاک نام است
از ھاتف غیب می شنیدند
عثمان بر وازدہ امام است 673

بهرڪيف جيڪڏهن سندن ولادت جو سال 538 آهي تہ پوءِ

سندن وفات جو سال 673 نہ ٿو ٿي سگهي ڇو تہ سندن عمر ڪل 112 سال هئي. صحيح سال 650 آهي. سندن روضو 757هہ (1299ع) ملڪ اختيارالدين 1361ع ۾ جوڙايو.

همعصر:

زڪريا ملتاني 566 ھہ وفات 7 صفر 666 ھہ ست سال اڳ

شيخ فريد الدين مسعود گنج شڪر ولادت 569 ھہ وفات 644 ھہ

جلال بخاري 19 جمادي الاول 695ھہ

❊❊❊

قلندر جي شعر جي تحقيق ۽ سندس شاعرانه حيثيت

شهنشاهه قلندر شهباز سيوهاڻي يا حضرت شيخ عثمان مروندي عليه رحمت، جن جي جدائي سنه 673هه بمطابق 1274ع ۾ ٿي. سندن فيض قلندري سنڌ جي سرزمين تان دنيا جي ڪنڊڪڙڇ ۾ پري پري تائين پکڙيو. جنهن جي سچائيءَ جو ثبوت اوهان آڏو آهي، جو سيوهڻ جي سونهاري سرزمين تي هن مستيءَ جي ميدان ۾ محبت ۽ پيار جا پانڌيئڙا پري پري کان پنڌ ڪري هن پاڪ ۽ پوتر پٽ تي پهتا آهن.

شهباز قلندر شاعر سان گڏ ڪامل ولي، بزرگ، درويش پڻ هو. محترم تاج صحرائيءَ جي چوڻ موجب ”وليءَ جي مڪاني اثر جو دائرو وليءَ جو مقبرو آهي، ان مرڪز ۽ محور تان فيض پکڙجي ٿو ۽ جيئن وليءَ جي ذهن جي وسعت، تقويٰ جي عظمت، ذڪر جي گهرائي ۽ فڪر جي اوچائي ۽ درجو مٿي ۽ مٿاهون هوندو، تيئن سندس اثر ۽ فيض جو دائرو به وڌو ۽ ويڪرو ٿئي ٿو.“ (1)

عجب ديدم به درگاه قلندر،
نجف چون مشهد شاهِ منور،
طواف تربت آن شاهِ سرور،
ثواب غازيان را حج اکبر۔

پاڻ پهرين ڪانيءَ ڪرامت ۽ ولائت جو والي ۽ پوءِ شاعر پڻ هو.

تنهن ڪري هتي شهنشاه قلندر شهباز جي شعر جي تحقيق ۽ سندس شاعرانہ حيثيت جو ذڪر اذڪار ڪيو ويندو. حضرت قلندر شهباز سنڌ جو پهريون فارسي شاعر ثابت ڪيو ويو آهي ۽ اهڙي سند ڏاڪٽر سدا رنگاڻيءَ جي لکيل انگريزي ڪتاب 'Persian Poets of Sindh' يعني "سنڌ جا فارسي شاعر" ۾ موجود آهي.(2)

تنهن کان سواءِ سندس فارسي شاعر جي حيثيت جو احوال مولانا محمد هاشم ٺٽوي جي ڪتاب "مدح سنڌ"، مخدوم عبدالواحد سيوهاڻيءَ جي ڪتاب "فتاويٰ واحدي"، مير علي شير قانع جي ڪتاب "مقالات الشعراءَ" ۽ "بيدل" جي ڪتابن "سندالموحدين" ۽ "رموز العارفين" مهتا مولچند جي ڪتاب "رسالو سوانح قلندر"، خداداد خان جي ڪتاب "لب تاريخ سنڌ"، هڪ قلمي ڪتاب "بياض صالح" ۽ ٻين ڪيترن ڪتابن ۽ قلمي بياضن مان ملي ٿو جنهن ۾ ڪيس فارسي شاعر جاٽائي سندس شعر ڏنو ويو آهي. (3)

اهڙي طرح وري سيوهڻ جي سرزمين جو سپوت ۽ سنڌي ساهتيہ جو جهونو سرواڻ "قلندر نامہ" جو مصنف مرحوم حڪيم فتح محمد سيوهاڻي تصوف جي هڪ ڪتاب "عشقيہ" ۾ قلندر جي ڪلام ڪي مقبول ڪرڻ کان انڪار ڪيو آهي، جنهن جو چوڻ آهي تہ اهو ڪتاب حضرت لال شهباز قلندر جو نہ آهي، شيخ عثمان انصاريءَ جو آهي ۽ ثبوت لاءِ لکيو اٿس تہ "عشقيہ" نالي ڪتاب ۾ حافظ ۽ روميءَ جا شعر آهن، جي شهباز قلندر کان گهڻو پوءِ ٿي گذريا آهن.(4)

هاڻي هتي عثمان انصاريءَ جي نالي ۽ حضرت شيخ عثمان مروندي يعني شهنشاهہ قلندر شهباز جي نالي جي معمولي اختلاف سبب سندس ڪلام جو پورو پتو نٿو پوي، اهڙي طرح جيڪي اختلافي رايا آڏو اچن ٿا، تن مان معلوم ٿو ٿئي تہ قلندر شهباز جي شاعرانہ حيثيت ۽ سندس شعر جي تحقيق اڃا تحقيق طلب آهي! جيتوڻيڪ قلندر سائين وڏو عالم، فاضل ۽ شاعر ضرور هو.

رچرڊ برٽن بہ چيو آهي تہ "سنڌ جي مڪتبن ۾ جيڪي ڪتاب پڙهيا وڃن ٿا، تن ۾ حضرت قلندر شهباز جا ڪتاب 1۔ عقد، 2۔ قسم

دويم، 3ـ اجناس، 4ـ ميزان صرف پڻ شامل آهن. (5) پر جيئن تہ اج اهي ڪتاب اڻ لڀ آهن، تن جي پڻ تحقيقات ڪري پراڻين لائبريرين مان پتو ڪڍجي تہ جيئن اسان کي ثبوت مهيا ٿي سگهي. قلندر شهباز جي شاعريءَ جي عظمت کان انڪار نٿو ڪري سگهجي، ڇو تہ پاڻ ڪامل ولي، درويش، مفڪر، عالم ۽ فاضل سان گڏ بقول برٽن ”صرف و نحو جو وڏو ماهر، زباندان ۽ قابل سيار هو.“ (6) ان ڪري شهنشاهہ جي صوفيانہ شاعريءَ ۾ پختگي، بلند پروازي، فطرت نگاري بلاغت ۽ سلامت اُتم هوندي، نہ فقط سندن مشاهدي جا مهتيل تجربا هوندا، پر منجهس روحاني روشنيءَ سان سپ راهون روشن هونديون.

تاريخ جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي تہ سنڌ تي ڌارين قومن جي ڪاهن جيڪا تباهي مچائي ڏني، تنهن طوفان ۾ ڪئين روشن ڏيا وسامي ويا. ڦرلٽ جي دور ۾ ڪئين خزانا لٽجي ويا ۽ دبجي ويا. شهرن جي بربادين ۽ وسندين جي ويرانين ڪري اسان جي ادب جو سمورو سرمايو ۽ وڏن جو ورثو (علمي خزاني منجهان ڪافي کان زياده قلمي ڪتاب)، ان بربادي ۽ باهين جي پيٽ چڙهي ويا هوندا. تنهن ڪري تاريخ جي تمام وڏي حصي تي مٽيءَ جا تهہ ڄمي ويا آهن. حضرت قلندر شهباز جي شاعريءَ جو سلسلو بہ ڪٿي ڪنهن واقعات جي وات ۾ ويڙهجي ويو هجي، جو چند فارسي اشعار کان سواءِ سندس سارو ڪلام ڪونہ ٿو ملي.

ضلعي ڪائونسل دادو طرفان حضرت لال شهباز عليہ رحمت ڏانهن منسوب ٿيل ڪجهہ ڪلام شايع ڪيو ويو آهي، جو پڻ ڪيترن رسالن ۽ اخبارن ذريعي مقبول عام ٿيو. پر ان ڪلام بابت بہ تازو محترم عبدالمجيد ميمڻ سنڌي جو ”نئين زندگي“ ۾ لکيل مضمون ”حضرت قلندر جي شاعري“ منهنجي نظر مان گذريو. جنهن ۾ پڻ محترم ميمڻ سنڌي صاحب پاڻ تحقيق ڪري ڏنو آهي تہ ”ان ڪلام ۾ ”راجا“ تخلص آيل آهي ۽ اهو ڪلام ”راجو قتال“ جي ”ديوان راجا“ تان نقل ٿيل آهي ۽ ڪنهن صاحب سنڌ ۾ حضرت قلندر شهباز ڏانهن منسوب ڪري ڇڏيو آهي.“ (7)

انهيءَ سلسلي ۾ سنڌي صاحب کي ٻن قلمي ديوانن جو مطالعي ڪرڻ جو موقعو مليو آهي. هڪ ديوان ۽ هڪ بياض ۾ نقل ٿيل ڪلام جو قاضي علي اڪبر صاحب وٽ آهي، جنهن بياض ۾ "ديوان راجا" کان سواءِ حضرت سچل سرمست جو ڪجهه فارسي ۽ سرائڪي ڪلام به شامل آهي ۽ ڪجهه غزل حضرت قلندر شهباز جي نالي ۾ آهن، جن جو ذڪر سنڌي صاحب پنهنجي ڪتاب "تذڪره شهباز" ۾ ڏنو آهي. "ديوان راجا" جو ٻيو نسخو پنجاب يونيورسٽيءَ جي لائبريري ۾ موجود آهي. (8) هاڻي ضلعي ڪائونسل دادوءَ وارو حضرت شهباز قلندر ڏانهن منسوب ڪيل ڪلام، جنهن ۾ "راجا" تخلص آهي، اهو پنجاب يونيورسٽيءَ واري "ديوان راجا" ۽ قاضي علي اڪبر صاحب واري بياض ۾ آيل "ديوان راجا" سان ميمڻ عبدالمجيد سنڌي صاحب خود ڀيٽيو آهي، جنهن مان ڪيس معلوم ٿيو ته اهو ساڳيو ئي ڪلام آهي، جنهن لاءِ ساڳئي مضمون ۾ لکي ٿو ته "ايئن به معلوم ٿئي ٿو ته ڪنهن ۾ هڪڙا غزل ڪونه آهن ته ٻئي ۾ وري ٻيا غزل ڪونه آهن. ايئن به معلوم ٿئي ٿو ته ڪيترا غزل گم آهن. اهو به معلوم ٿئي ٿو ته لوڪلبورڊ وارن ورقن ۾ آيل غزلن ۾ ڪي اهڙا به بيت آهن، جيڪي "ديوان راجا" ۾ نه آهن." (9)

جڏهن ته مٿين دليلن مان ثابت ٿيو ته حضرت شهنشاهه قلندر شهباز شاعر ضرور هو پر سندس ڪلام گم ٿيل آهي ۽ چند اشعارن جي آڌار تي ٻين شاعرن تتبعو ڪيو هجي، تنهن کان سواءِ ڪن شعرن ۾ "عثمان مروندي"، "قلندر" ۽ "شهباز" لفظ تخلص طور ڪم آيل آهن، جيئن هيءَ هڪ شعر آهي:

قلندر من ز شهبازم مرا آشیانه گوناں گوں،
بهر جا میروم آنگاه با من نور خوش آید۔

آخر ۾ عرض آهي ته هن ساري مضمون مان معلوم ٿيو ته قلندر شهباز شاعر ڪامل هو پر سندس ڪلام جي تحقيق اجا تحقيق طلب آهي، جيڪو فرض اسان جا محقق ۽ مؤرخ، عالم ۽ اديب سرانجام ڏئي

سگهن ٿا، جن کي جيڪڏهن سنڌ سرڪار تحقيقات جون تمام سهولتون مهيا ڪري ڏئي ته هي ڪم سولائيءَ سان پايهءِ تڪميل تي پهچي سگهي ٿو. جيئن دما دم مست قلندر جي قلندرانه ڪلام کان عوام مستفيض ٿي سگهي.

حوالا

(1) ڏسو مضمون "پاڪ هند برصغير ۾ ولين جو ادارو- تاج صحرائي ماهنامو "نئين زندگي" آگسٽ، سيپٽمبر 1970ع پاڪستان پبليڪيشنس، ص 71

(2) Persian Poets of Sindh, Sindi Adabi Board foot note p7

(3) ڏسو "تذڪره شهباز" ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، ٻيو ڇاپو 1969ع، ص 159

(4) "قلندر نامو" سنڌي لئو ڇاپو، ص 17_18 ،

(5) Burton 'Sind and its raeas' p_139

(6) سائين جي تصانيف جي باري ۾ پروفيسر مولانا قاسمي جن پهرئين مقالي ۾ بحث ڪري آيا آهن. (مرتب)

(7) "سنڌ ۽ سنڌو ماٿريءَ ۾ وسندڙ قومون" مصنف رچرڊ برٽن، مترجم، محمد حنيف صديقي، سنڌي ادبي بورڊ سنه 1971ع، ص 193

(8) ڏسو مضمون، "حضرت قلندر شهباز جي شاعري" ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، ماهنامو "نئين زندگي" پاڪستان پبلڪيشنس سنه 1970ع، ص 66. (هت هي معلوم هجي ته ان تحقيق جي شروعات بندي ڪان 1962ع ۾ ٿي ۽ محترم عبدالمجيد ميمڻ کي به هي ڏس مون ڏنو هو.محبوب علي چنا).

(9) ان قلمي نسخي جو پتو ۽ نمبر بندي ميمڻ صاحب کي مطلع ڪيو هو. (محبوب علي چنا)

(10) ڏسو مضمون، "حضرت قلندر شهباز جي شاعري" ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، "نئين زندگي" آگسٽ، سيپٽمبر 1970ع، ص 67.

***

قلندر لفظ جي معنيٰ ۽ اهميت

قلندر ڪهڙي زبان جو لفظ آهي؟ ان جو ذاتو ڪهڙو آهي؟ ان بابت ڪا پڪي راءِ ڏيئي نہ ٿي سگهجي. رسالي غوثيہ موجب "ڪلندر" سرياني زبان جو لفظ آهي، جيڪو الله تعاليٰ جو هڪ صفاتي نالو آهي. فرهنگ آنند راج ۾ هيءُ لفظ "ڪلندره" مان نڪتل ڄاڻايو ويو آهي. جنهن جي معنيٰ آهي اڻ گهڙيو ڪاٺ يعني اهڙو انسان جيڪو پوشاڪ ۽ اٿڻي ويهڻي ۾ مست ملنگ هجي. دهخدا لغت نامہ ۾ مختلف معنائون ڏنيون آهن. هن شڪ ڏيکاريو آهي تہ شايد اهو يوناني لفظ ڪليو مان ڪليتر بڻيو هجي، جيڪو اڳتي هلي ڪندر بڻجي ويو. ان جي معنيٰ آهي دعوت ڪرڻ. سعيد نفيسي پنهنجي فرهنگ ۾ هن لفظ جي معنيٰ هيءُ ڏني آهي: شخص مجرد، بي قيد در پوشاڪ و خوراڪ و طاعات و عبادات و نوعي از چار وخيم. فرهنگ عميد ۾ ان جي معنيٰ درويش مرد مجرد و بي قيد ڏنل آهي. مطلب تہ لغت جي ڪتابن ۾ مختلف معنائون ڏنل آهن. انهن جو تت هن ريت بيان ڪري سگهجي ٿو. هي لفظ معاشري جي هڪ گروهہ جي وجود کي ظاهر ڪري ٿو. جيئن رند، گدا، درويش، سيلاني، رمتو جوڳي. قلندر سماج جي ريتين ۽ رسمن کان باغي هوندو آهي. هو ننگ ۽ ناموس کان بي پرواهہ رهي ٿو. ڪنهن هڪ ملڪ يا شهر سان سندس تعلق نہ هوندو آهي. اهوئي سبب آهي جو قلندر ڏيهان ڏيهہ سفر ڪري معاشري ۾ انقلاب آڻڻ لاءِ جهاد ڪندا رهيا. جيئن تہ قلندر جو هڪ

گهر گهاٽ ڪونہ هوندو آهي، تنهن ڪري هو دنيا جي لالچ کان پري رهي ٿو. هو تارڪ الدنيا ٿي، دنيا جي هر شيءِ تي چار تڪبيرون پڙهي ڇڏي ٿو. جيئن ڪنهن شاعر چيو آهي:

بیا تا دست از این عالم بشوییم،
قلندر وار تکبیری بگوییم۔

بابا طاهر عريان پنهنجي هڪ دوبيتي (رباعي) ۾ فرمايو آهي تہ قلندر هڪ سيلاني هوندو آهي، هو ڪنهن بہ هنڌ ٽڪاءُ نہ ٿو ڪري، سدائين سفر ۾ رهي ٿو. فرمائي ٿو تہ مان هڪ خانہ بدوش رند آهيان، جنهن کي قلندر سڏين ٿا. ڏينهن جو هن دنيا ۾ هيڏي هوڏي گهمندو رهان ٿو ۽ رات جو سر سيراندي ڏيئي سمهي رهان ٿو.

مو آن رندم کہ نامم بی قلندر
نہ خان دیرم نہ مان دیرم نہ لنگر
چو روز آید، بگردم گرد کویت
چوشو گردد بخشتی واھم سر

منظوم ترجمو:

مان رند اهڙو چون جنهن کي قلندر
نہ آ گهر ٻار جنهن جو ۽ نہ لنگر
سندءِ ڳلين ۾ گذرن ڏينهن راتيون
سمهان ٿو مان سيرانڌي ڏيئي پٿر

قلندر صوفي ۽ ملامتي توڙي جو تيئي هڪ ٻئي جي ويجهو آهن، پر تنهي ۾ فرق آهي، صوفي جا ظاهري معاملا سندس جڳهہ ظاهر ڪن ٿا. مگر ملامتي جو ظاهر سندس ڳجهہ کي پڌرو نہ ٿو ڪري. صوفي ڪڏهن ڳجهہ ظاهر ڪري ٿو. جيئن منصور حلاج اناالحق چئي راز فاش ڪيو.

ملامتي جي ظاهر مان سندس ڳجهہ جو ڪو پتو پئجي نٿو سگهي، سلمي ۽ ابن عربي ملامتين کي صوفين کان مٿانهون ڏيکاريو آهي،

جڏهن تہ شيخ شهاب الدين سهروردي صوفي کي ملامتي کان مٿانهون سمجهي ٿو.

قلندر جي زندگي هڪ ملامتي راند روند وانگر هوندي آهي، هو صوفي کان مختلف هوندو آهي. ورد وظيفا، ذڪر و اذڪار، چلا ۽ خانقاهون صوفين جي سڃاڻ آهن. پر قلندر انهن سڀني شين کان بيزار هوندو آهي. تنهن ڪري سندس رستو صوفي کان ڌار آهي. قلندر کي ماڻهن جي رد يا قبول جي ڪا پرواهہ نہ هوندي آهي. سندس ڪو ڳالهہ مڃي يا نہ مڃي. ڪو ڪيس ڇا ٿو چئي، ڀلو ٿو چئي يا برو، هو ان جو فڪر نہ ٿو ڪري، مطلب تہ هو ماڻهن جي چئي آڪي تي ڪو ڌيان نٿو ڏئي. قلندر فقط پنهنجو نفس نهوڙڻ جو فڪر ڪري ٿو. ان لاءِ هو ملامت پسند ڪري ٿو. ڇاڪاڻ تہ ان طريقي نفس اماره کي نهوڙڻ ۾ مدد ملي ٿي. ٻيو تہ سندس اصلي حالت عام ماڻهن کان لڪل رهي ٿي، جنهن جي ڄاڻ فقط الله تعاليٰ کي آهي. سندس تعلق بہ الله جي ذات سان رهي ٿو، تنهن ڪري هو خلق جي خوشنودي کان بي پرواهہ رهي الله جي رضا حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو رهي ٿو ۽ پنهنجي نفس جي اصلاح لاءِ جاڻي واڻي اهڙا ڪم ڪري ٿو جيئن خلق خدا ڪيس ملامت ڪري.

قلندر شهباز جو تعلق اهڙي گروهہ سان هو عرب عجم جو سير ڪندي، هندوستان کان ٿيندي، اچي ملتان پهتا. غياث الدين بلبن جو پٽ خان شهيد سلطان محمد سندن وڏو عقيدتمند هو. هن ڪين اتي رهڻ لاءِ گهڻيون ئي منٿون ڪيون ۽ هڪ خانقاه پڻ جوڙائي، پر پاڻ ملتان ۾ رهڻ پسند نہ فرمايائون ۽ اچي سيوهڻ ۾ سڪونت اختيار ڪيائون.سيوهڻ ۾ بہ اهڙي هنڌ رهڻ لڳا، جيڪو گندگي ۽ بڇڙاين جو مرڪز هو. شروع ۾ ماڻهن ڪين ضرور سنو نہ سمجهيو هوندو پر هوريان هوريان ان غليظ معاشري کي سهڻو بنايائون. ان ريت مردن جي مخنث ٽيڻ وار معاملو محض خوش اعتقاديءَ سبب گهڙيل نظر اچي ٿو.

مقريزي پنهنجي مشهور ڪتاب الخطط ۽ مغدي پنهنجي مشهور ڪتاب الوافي ۾ ڄاڻايو آهي تہ ملامتي فرقي جو بنياد جمال الدين

ساوجي سن 620هہ ۾ دمشق ۾ وڏو. هن پنهنجو مٿو ۽ ڀرون ڪوڙايون ۽ سندس شاگرد ۽ پوئلڳ محمد بلخي جوال واري پوشاڪ پهري، جنهن سبب هو جوالڪي يا جولڪي مشهور ٿيو. جنهن جو مولانا روم پنهنجي مثنوي ۾ ذڪر ڪيو آهي.

فخرالدين جي ديوان جي مقدمي ۾ سعيد نفيسي لکيو آهي ته هڪ ڀيري همدان ۾ قلندرن جو هڪ ٽولو آيو. سندن هاؤ هو جو گوڙ شور پري تائين ٿي پهتو. عراقي جنهن مدرسي ۾ پڙهائيندو هو، تنهن به اتي مدرسي ۾ اهو گوڙ شور ٻڌو. اهو گوڙ ٻڌي هو ٻاهر نڪتو ۽ جڏهن قلندرن جي ٽولي جي ويجهو آيو ته هڪ خوبصورت قلندر ڇوڪري سان سندس اک جي اٽي اٽڪي وئي، پوءِ ته ملان مولوي، مدرسو ۽ شاگرد ڇڏي انهن قلندرن جي پٺيان هلندو رهيو. تان جو اچي هندستان نڪتو. حضرت عشق ۽ قلندرن جي صحبت سبب سندس شاعري ۾ رندي ۽ بيباڪي پيدا ٿي. هڪ هنڌ فرمايو اٿس:

تا صومعہ و مدرسہ، ویران نشود
این کار قلندری بسا مان نشود
تا ایمان کفر و کفر ایمان نہ شود
یک بندہ حقیقتاً مسلمان نہ شود

سچل سائين سائيڻي خيال جي ترجماني ڪندي ريا واري عبادت جي مخالفت ڪئي آهي، فرمائي ٿو:

جان جان طالب مسجد منبر ڪين ڪرين ويرانا
تان تان راهہ قلندر واري ڪين ملي مردانا
ڪشف قلوب قبور سڀيئي، هي پڻ ڏوڙ ديوانا
مرد سچا جي محبت وارا، سولي سر سمانا
ٻاجهون راهہ عشاقي سچا، ٻيا سڀ ڪوڙ ڪرانا

مشهور صوفي شاعر احمد جام قلندر جي تعريف ڪندي فرمائي

تو:

قلندر پرِ توِ نورِ الاهی ست
قلندر مطلع انوارِ شاهی ست
قلندر موج بحر لایزالی ست
قلندر نورِ شمع ذوالجلالی ست
قلندر را علم از عشق باشد
قلندر را قدم از صدق باشد
قلندر گہ درآمد در دل یار
قلندر گہ برآمد بر سر دار
قلندر را مقام کبریائی ست
قلندر دربحر آشنائی ست
قلندر فارغ از کون و مکان است
قلندر را نمی دانم چسان است۔

مولانا رومي قلندر جي صفت هن ريت بيان ڪئي آهي:

بزمِ شرابِ لعل و خرابات کافری
کارِ قلندر است و قلندر ازو بری
سیمرغ کوہِ قاف مقامِ قلندری
وصف قلندر است و قلندر ازو بری۔

مولانا روم جي زماني ۾ قونيہ ۾ قلندر رهندا هئا. سندن مٿو ڪوڙيل صفا ٽالهي جهڙو هوندو هو. پيرين اگهاڙا گهٽين ۾ گهمندا هئا ۽ جولڪي سڏيا ويندا هئا. افلاڪي مناقب العارفين ۾ بيان ڪيو آهي تہ مولانا رومي جي وفات واري ڏينهن سندن جنازي اڳيان عقيدت مند ست ڳئون ڪاهيون ٿي ويا. جن مان هڪ ڳئون قلندرن جي شيخ ابوبڪر، جولڪي جي قلندر خاني موڪلي وئي، ابوبڪر اها ڳئون ڪهي گوشت مسڪينن ۾ ورهائي ڇڏيو ان مان اهو ظاهر ٿئي ٿو تہ قونيہ ۾ ڪافي قلندر رهندا هئا ۽ انهن سان مولانا روم جو گهرو ناتو هو.
افلاڪي وڏيڪ لکيو آهي تہ هڪ ڏينهن مولانا رومي چيو تہ: مون

ڪي قلندرن تي رشڪ ٿو اچي جو هنن مان ڪوبہ ڏاڙهي نٿو رکائي، فرمايائون تہ ڏکهي ڏاڙهي صوفين ڪي سونهين ٿي، پر جيتري دير ۾ هو ڏاڙهي ڪي ڦٽي ڏين ٿا. ايتري دير ۾ عارف خدا تائين پهچي وڃي ٿو. ان مان اهو ظاهر ٿئي ٿو تہ قلندر ڏاڙهي نہ رکائيندا هئا ۽ ڪين عارف سڏيو ويندو هو. خواجہ محمد زمان لنواري واري فرمايو آهي:

عارف ۽ عشاق پسڻ گهرن پرينءَ جو
جنت جا مشتاق، اجا اوراهان ٿيا.

***

قلندر، صوفي ۽ ملامتي

قلندر ڪهڙي زبان جو لفظ آهي، ان جو ڌاتو ڪهڙو آهي؟ ان بابت ڪا پڪي راءِ ڏئي نه ٿي سگهجي. رسالي غوثيه موجب "ڪلندر" سرياني زبان جو لفظ آهي، جيڪو ڏٺي سڱوري جو هڪ صفاتي نالو آهي. لغت جي مختلف ڪتابن ۾ هن لفظ جون مختلف معنائون ڏنل آهن. انهن سڀني جو تت هن ريت بيان ڪري سگهجي ٿو:

"هيءُ لفظ معاشري جي هڪ گروه کي ڀڏو ڪري ٿو جيئن رندُ، گدا، درويش، سيلاني، رمتو جوڳي. قلندر جي اها سڃاڻ آهي ته هو سماج جي ريتن ۽ رسمن کان باغي هوندو آهي. هو ننگ ۽ ناموس کان بي پرواهه رهي ٿو. ڪنهن هڪ ملڪ يا شهر سان سندس تعلق نه هوندو آهي. اهوئي سبب آهي جو قلندر ڏيهان ڏيهه سفر ڪري معاشري ۾ انقلاب آڻڻ لاءِ جهاد ڪندا رهيا. جيئن ته قلندر جو ڪو گهر گهاٽ ۽ مڏي ملڪيت ڪانه هوندي آهي، تنهن ڪري هو دنيا جي لالچ کان پري رهي ٿو. هو تارڪ الدنيا ٿي دنيا جي هر شيءِ تي چار تڪبيرون پڙهي ڇڏي ٿو.

قلندر صوفي ۽ ملامتي توڙي جو ٽيئي هڪ ٻئي جي ويجهو آهن، پر ان هوندي به انهن ٽنهن ۾ ڪجهه فرق آهي.

قلندري سلسلي بابت شيخ عبدالرحمان پنهنجي ڪتاب "مرات الاسرار" جي صفحي 84 تي لکيو آهي: قلندري سلسلو ڪجهه سلسلن جي ماٺهن تي ٻڌل آهي، جيڪي مختلف سلسلن سان تعلق رکن ٿا ۽

پاڻ کي قلندري مشرب سان منسوب ڪن ٿا. اهوئي سبب آهي جو محمد قلندر ۾ سندس مريدن جو هڪ وڏو ٽولو قلندري مشرب وارو هو. هيءُ سندس شعر آهي:

ماز دریایم، دریا ھم زما ست
این سخن داند کی کو آشناست

يعني اسان درياهہ آهيون ۽ درياهہ اسان ڪان آهن. اها ڳالهہ اهو ڄاڻي ٿو جيڪو ڄاڻو آهي.

صوفي جا ظاهري معاملا سندس ڳجهہ ظاهر ڪن ٿا. مگر ملامتيءَ جو ظاهر سندس ڳجهہ کي پڌرو نہ ٿو ڪري. صوفي ڪڏهن ڪڏهن ڳجهہ ظاهر ڪري ٿو جيئن منصور "اناالحق" چئي ڏنو. جيڪو پوءِ صوفين جو نعرو بڻجي ويو بُسطامي چيو تہ: سبحاني ماعظم شاني" مان پاڪ آهيان. ڇا تہ تنهنجو شان آهي." بعد ۾ صوفي بزرگن ۽ شاعرن اهو فڪر سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي.

سچل سرمست فرمايو تہ:

حق اناالحق ٿي چيو پر منجهہ نظر منصور هو.
منجهہ شريعت شرڪ چون، منجهہ معرفت منظور هو.

لعل شهباز فرمايو تہ:

منم عثمان مروندی، کہ یار خواجہ منصورم

سچل سرمست فرمايو آهي:

بسطامي ڪيهي بات ڪيهي هي،
ڪوئي سمجهڻ والا هوءِ

يعني سچل سرمست بسطامي واري بات جي تعريف ڪندي، ان ڳالهہ تي افسوس جو اظهار ڪيو آهي تہ اهو نڪتو ۽ اهو راز سمجهڻ سولي ڳالهہ نہ آهي، عام ماڻهوان کي سمجهي نٿا سگهن.

قلندر جي زندگي هڪ ملامتي رند وانگر هوندي آهي، هو صوفي ڪان مختلف هوندو آهي. ورد وظيفا، ذڪر اذڪار، چلا ۽ خانقاهون صوفين جي سڃاڻ آهن، پر قلندر انهن سڀني شين ڪان بيزار هوندو آهي، تنهن ڪري سندس رستو صوفيءَ ڪان ڌار آهي. قلندر کي ماڻهن جي تعريف يا ملامت جي ڪا پرواهه ڪانه هوندي آهي. سندس ڪو ڳالهه مڃي يا نه مڃي، ڪو کيس چا ٿو چئي، ڀلو ٿو چئي يا برو، هو ان جي پرواهه ڪونه ڪندو آهي، مطلب ته هو ماڻهن جي چئي آکي تي ڌيان نه ڏيندو آهي. قلندر فقط پنهنجو نفس نهوڙڻ جي ڪوشش ڪندو رهندو آهي.

ان لاءِ هو ملامت پسند ڪري ٿو ڇاڪاڻ ته ان طريقي نفس اماره کي نهوڙڻ ۾ مدد ملي ٿي. ٻيو ته سندس ڳجهه ماڻهن کان لڪل رهي ٿو جنهن جي ڄاڻ فقط الله پاڪ کي هوندي آهي. سندس تعلق بـ الله جي ذات سان هوندو آهي، تنهن ڪري هو خلق جي خوشنوديءَ کان بي پرواهه رهي ٿو ۽ پنهنجي نفس جي اصلاح لاءِ جاڻي واڻي اهڙا ڪم ڪري ٿو جيئن خلق خدا مٿس ملامت ڪري.

نبي سڳوري جي هڪ حديث آهي ته ”اسان ننڍي جهاد کان وڏي جهاد وياسون.“ صحابه عرض ڪيو ته يارسول الله ﷺ وڏو جهاد ڪهڙو آهي؟ پاڻ فرمايائون ته ”نفس سان جهاد ڪرڻ وڏو جهاد آهي.“ هڪ صوفي بزرگ سهيل بن عبدالعزيز فرمايو آهي ته ”نفس جي مخالفت سمورين عبادتن جو سرچشمو آهي، نفس کي سڃاڻڻ جڻ پاڻ کي سڃاڻڻ آهي. جيڪو پاڻ کي نه ٿو سڃاڻي، سو خدا کي ڪيئن سڃاڻي سگهندو. نفس جو فنا ٿيڻ حق تعاليٰ سان محبت جي نشاني آهي ۽ نفس جي پيروي ڪرڻ حق جي مخالفت آهي.

مولانا روم قلندر جي صفت هن ريت بيان ڪئي آهي:

بزم شرابِ لعل و خرابات کافری
کار قلندر است و قلندر از و بری
سیمرغ کوه کاف مقام قلندری
وصف قلندر است و قلندر ازوبری

”انوار قلندر“ جي مصنف خليل الله پاٽي پٽ واري لکيو آهي تہ:
جڏهن الله پاڪ روحن کي فرمايو تہ ”الست بربڪم“ تہ ڪن روحن قالوا بليٰ چيو ڪي چُپ رهيا تہ ڪن انڪار ڪيو پر ڪي روح اهڙا بہ هئا، جيڪي خدائي نور ۾ گم ٿي، هوش حواس کان فارغ ٿي ويا، انهن کي مست ۽ مجذوب چيو ويو آهي ۽ اهي دنيا جي ڏنڊن کان ڌار ٿي، هميشہ خدائي نور ۾ رهن ٿا ۽ اهي قيامت تائين اهڙي ڪيفيت ۾ رهندا. حضرت بُوعلي قلندر رحمة الله عليه ان ڪيفيت کي هن ريت بيان ڪيو آهي:

منم محو جمال او نمی دانم کجا رفتم،
شدم عرق وصالِ اُو، نمی دانم کجا رفتم۔

قلندري مشرب

قلندري مشرب ڪڏهن کان شروع ٿيو؟ ان جو جواب اسان کي تصوف جي مشهور ڪتاب ”مفتاح الغيب“ مان ملي ٿو. ان ۾ ڄاڻايل آهي تہ قلندري مشرب جي ابتدا هن ريت ٿي: حضرت عبدالعزيز مڪي اصحابہ صُفہ مان هو ۽ سڀ کان پهرين نبي سڳوري صلي الله عليه وسلم ان کي قلندر جو لقب ڏنو.

حضرت عبدالعزيز مڪي وڏي عمر وارو، مست ۽ مجذوب فقير هو ان جي جذب ۽ استغراق جا ڪيترائي قصا مشهور آهن، هتي مثال طور هڪ واقعو پيش ڪجي ٿو:

هڪ ڀيري نبي سڳوري صلي الله عليه وسلم سان گڏ ڪيڏانهن وڃي رهيا هئا تہ واٽ تي استغراق ۾ اچي ويا، باطني ڪيفيت کين دنيا وما فيها کان بي خبر ڪري ڇڏيو. انهيءَ جذب ۽ محويت جي عالم ۾ پورا ٽيهہ ورهيہ ان ئي حُجري ۾ رهيا. جيڪو حضور جن نهرايو هو. تان جو هڪ ڏينهن حضرت علي عليه السلام صفين واري جنگ جي تياري ڪئي، طبل، نغارن ۽ گهوڙن جو آواز ٻڌي هوش ۾ اچي ويا. پڇيائون تہ حضور جن ڪٿي آهن؟ پاڻ

سڳورن جو لشڪر ڪهڙي طرف آهي؟ ته حاضرين مان هڪ شخص کين جواب ڏنو ته پاڻ سڳورا وصال ڪري ويا آهن ۽ ڪائنن پوءِ ٽن خليفن جو دور پڻ ختم ٿي چڪو آهي، هينئر علي المرتضيٰ جي خلافت جو دور آهي. ايتري ۾ جڏهن شاهي لشڪر ويجهو آيو ۽ ماڻهن موليٰ عليءَ کان پڇيو ته هي ڪير آهي؟ موليٰ علي فرمايو ته: ”هي رسول الله ﷺ جن جو علمبردار اصحاب صُفه وارو شيخ عبدالعزيز مڪي قلندر ۽ مجذوب آهي، پوءِ ان ئي مهل حضرت عبدالعزيز مڪي رحمة الله عليه موليٰ علي جي مبارڪ هٿ تي بيعت ڪئي ۽ اسلامي لشڪر ۾ شامل ٿي ويو.

مولانا عبدالقادر جونپوري رحمة الله عليه پنهنجي هڪ نظم ۾ اهو واقعو هن ريت بيان ڪيو آهي:

خواجه عبدالعزیزعبدالله، آن علم دارد مصطفیٰ ز سپاه یا نبی بود در سفر بوباق، درمکان گرفتش استغراق تازمانی که حیدر صفدر، سُوی صفین راند بالشکر شغب لشکرش بگوش رسید، به رفاقت در آمد و بدید گفت که مصطفیٰ صه ولشکر او، من فدا و غلام وچاکر او قوم گفتند رفت از دنیا وزپس اوسی مرد

از خلفا

این و متی و سیمت شیرخدا، این علی

مرتضیٰ امیرهُذا

تا بدولت بآنجناب رسید، بیعتش کرد

وخدمتش بگرید

حضرت بُو علي قلندر رحمة الله عليه بابت محققن لکيو آهي ته پاڻ 40 ورهيه سُڪر ۾ بيهوش رهيا. ايتريقدر جو سندن مُڇن منهن مبارڪ کي ڍڪي ڇڏيو هو. حضرت علاءُ الدين صابر ڪليري رحمة الله عليه 12 ورهيه هڪ وڻ جي سهاري بيٺا رهيا. ظاهر آهي ته اهي بزرگ اهڙي حالت ۾ روزو نماز ادا ڪري نه سگهيا. پر حقيقت ۾ اُهي خدائي نور ۾ گم رهيا. اتي مجاهدي جي ضرورت نه هوندي آهي، اهي الله وارا مشاهدي ۾ پهتل هئا.

جيئن ڀٽائيءَ فرمايو آهي تہ:

ستائي سونهن، جيئن ننڊ عبادت تن جي.

هيءَ هڪ حقيقت آهي تہ قلندر ملامت کي پسند ڪن ٿا، تنهن ڪري انهن کي ملامتي سڏيو وڃي ٿو حضرت علي هجويري رحمة الله عليه ملامتي فرقي وارن جي تمام گهڻي تعريف ڪئي آهي، هن خلق جي ملامت کي خدا جي دوستن جي غذا سڏيو آهي، هن ملامتين جا ٽي قسم ٻڌايا آهن، هڪ ڪو شخص پنهنجي مامرن ۽ عبادتن ۾ درست هجي، پوءِ بہ ماڻهو مٿس ملامت ڪن ۽ هو ان جي پرواهہ نہ ڪري. مثلاً شيخ ابوطاهر رحمة الله عليه هڪ ڀيري بازار مان وڃي رهيو هو هڪ شخص کين پير زنديق ڪوٺيو اهو ٻڌي سندن هڪ مريد کي ڪاوڙ اچي وئي ۽ هن جهيڙو ڪرڻ چاهيو پر سندن مرشد. ابوطاهر کيس وڙهڻ ۽ جهيڙڻ کان منع ڪئي ۽ کيس سمجهائيندي چيائين تہ تون جيڪڏهن جهيڙو نہ ڪرين تہ توکي هڪ شيءِ هلي ڏيکاريان. جڏهن گهر پهتا تہ مرشد کيس ڪيترائي خط ڏيکاريا، جن ۾ ڪنهن تي شيخ ذڪي، ڪنهن تي شيخ زاهد، ڪنهن تي شيخ الاسلام ڪنهن تي شيخ الحرمين جو خطاب لکيل هو. پاڻ فرمايائون تہ هر شخص پنهنجي پنهنجي اعتقاد موجب لقب ڏيندو آهي، جيڪڏهن ڪو شخص مون کي پنهنجي اعتقاد موجب زنديق يعني ڪافر سڏي ٿو تہ تون ان سان ڇو ٿو جهيڙو ڪرين؟

ٻيو قسم اهو آهي تہ قلندر دنيا جي رعب تاب ۽ ٺٺ ٺانگر کان منهن موڙي خدا جي عبادت ۾ مشغول ٿي وڃي ۽ خلق جي ملامت جي پرواهہ نہ ڪري تہ جيئن سندس طبيعت دنيا جي شان و شوڪت طرف مائل نہ ٿي سگهي، مثلاً هڪ ڀيري حضرت بايزيد بسطامي رحمة الله عليه حجاز مقدس جي سفر کان واپس پنهنجي وطن وڃي رهيو هو بسطام جو عوام ۽ وڏا ماڻهو سندس استقبال لاءِ شهر کان ٻاهر اچي گڏ ٿيا، هڪ مريد جو ساڻن سفر ۾ گڏ هو تنهن کان پڇيائون تہ هي ماڻهو هتي ڇو اچي ڪٺا ٿيا آهن؟ مريد جواب ڏنو تہ سائين هي اوهان جي استقبال لاءِ آيا

آهن. تہ هڪدم گودڙيءَ مان مانيءَ جو ٽڪر ڪٽي ڪائڻ لڳا. رمضان شريف جو مهينو هو ماڻهن جڏهن ڏٺو تہ بايزيد روزن جي مهيني ۾ ماني کائي رهيو آهي تہ مٿس ملامت ڪرڻ لڳا. پوءِ اهي سڀ ڪاوڙ مان واپس موٽي ويا. اهو ڏسي سندن مريد کي تمام گهڻو افسوس ٿيو ۽ عرض ڪيائين تہ سائين! اوهان هي ڇا ڪيو؟ پاڻ فرمايائون تہ ڏٺئي شريعت جي هڪڙي جهٽڪي سان هنن ماڻهن کي پاڻ کان پري ڪري ڇڏيم هي ماڻهو مون کي پنهنجي موليٰ کان غافل ڪرڻ لاءِ آيا هئا.

حضرت بايزيد بسطامي ﷫ ان ڪري ايئن ڪيو تہ جيئن دنيا ۽ دنيا وارا ڪيس پنهنجي طرف مائل نہ ڪن ۽ ڪٿي ايئن نہ ٿئي جو هيترا سارا ماڻهو پنهنجي استقبال لاءِ ڏسي، غرور ۽ تڪبر نہ اچي وڃي.

ٽيون قسم اهو آهي تہ ڪو گمراهہ هجي ۽ خلق جي ملامت جي خوف کان سنئين راهہ تي اچڻ نفاق ۽ رياڪاري سمجهندو هجي، ايتري تائين جو شريعت کي بہ ڇڏي ڏئي.

حضرت علي هجويري ﷫ ملامت جي قول جي تائيد ۾ فرمايو آهي تہ ملامت، عاشقن لاءِ هڪ برسيل باغ آهي، دوستن لاءِ هڪ سهڻي تفريح، مشتاقن لاءِ راحت ۽ مريدن لاءِ خوشي ۽ سرور آهي، اهوئي سبب آهي جو لال شهباز فرمايو آهي:

بصد سامان رسوائی، سر بازار می رقصم

سندن هڪ ٻيو شعر آهي:

خلائق گر کند برما، ملامت زین رهی هردم
مگر ناز براین ذوقی، که پیش یار می رقصم۔

حضرت ابراهيم اڌم ﷫ کان ڪنهن پڇيو تہ ڪڏهن اوهان جي من جي مراد پوري ٿي؟ پاڻ فرمايائون تہ ٻہ ڀيرا منهنجي من جي مراد پوري ٿي، هڪ ڀيرو ٻيڙي ۾ وينو هوس، مون کي ڪنهن نہ سڃاتو پراڻا ۽ ڦاٽل ڪپڙا پهريل هئا. مٿي جا وار بہ وڌي ويا هئا. منهنجي اها حالت

ڏسي ٻيڙي ۾ ويٺل ماڻهو مون تي کلون، توڪون ڪرڻ لڳا ۽ منهنجي مٿي جا وار پٽڻ لڳا. ان مهل منهنجي من جي مراد پوري ٿي. مان انهيءَ پراڻي ۽ ڦاٽل لباس ۾ خوشي محسوس ڪري رهيو هوس، پر هڪ ڏينهن اها خوشي ختم ٿي، هڪ شخص مسخري ۾ منهنجي مٿان گند اڇلايو مجبور ٿي اهو لباس لاهڻو پيو.

ٻيون ڀيرو منهنجي من جي مراد هن نموني پوري ٿي ته، هڪ ڏينهن وڏ ڦڙو وسي رهيو هو سيءَ جي موسم هئي، هڪ ويجهي ڳوٺ پهتم، منهنجو جُبو پجي پٽ تي ويو هو هڪ مسجد ۾ ويم ته مُلا مون کي ڌڪا ڏئي ٻاهر ڪڍيو سيءُ ڏاڍو ستايو مجبور ٿي هڪ حمام واري بنيءَ ۾ گهڙي ويم، ٻاهه جي تَوَ تي سيءُ کان ته بچي ويس پر ٻاهه جي دونهين منهنجا ڪپڙا ڪارا ڪري ڇڏيا ۽ منهن به سياهه ٿي ويو ٻاهر نڪتم ته ماڻهو کلڻ لڳا. ان مهل منهنجي من جي مراد پوري ٿي وئي.

مددي ڪتاب

1ـ رسالو ميان سچل جو مرزا علي قلي بيگ

2ـ سوانح قلندر لال شهباز ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

3ـ مثنوي مولانا روم

4ـ انوار قلندر

5ـ مثنوي بوعلي قلندر

6ـ ديوان عبدالقادر جونپوري

7ـ دوبيتي بابا طاهر عريان

***

قلندر شهباز
دستارسازيءَ کان دستاربنديءَ جو سفر

آءٌ ڏمال واري پڙ کان ٿيندو سيد علي سرمست جي مزار تي حاضري ڀري قلندر جي جديد مقبري ۾ داخل ٿيس. سنڌ ۾ اڪثر درگاهن تي ايترا ماڻهو جمع ٿين ٿا جو ايترا نماز مهل مسجد ۾ ڪونہ ٿين. هي سنڌ جي ڀهراڙين جو دلچسپ رنگ آهي. اڪثر ماڻهو قلندر جي چانئٺ، مزار، دروازن وغيره سان ايئن چهٽيل هئا جيئن ڪنهن جيئري جاڳندي سخي مرد جو دامن جهلي ويٺا هجن. آءٌ بہ زائرين جي ميڙ ۾ شامل ٿي قلندر جي پيرانديءَ پاسي اولهہ ذڪر ڪنڊ ۾ خاموش ويهي رهيس.

ان ئي ڪنڊ تي آءٌ بہ اڍائي سال اڳ ايئن ئي خاموش ويٺو هوس، اهو تهجد جو وقت هو. رات جا ساڍا ٽي ٿيا هئا. ان وقت درگاهہ اندر عام ماڻهو ڪونہ ويندا آهن پر مون کي موقعو ڏنو ويو اهو سچ پڇ تہ هڪ عجيب اتفاق هو. آءٌ تفصيل ۾ ڪونہ ٿو وڃان.

ان وقت تي درگاهہ جا ڪي خاص خادم مزار جي صفائي ڪندا آهن، هڪ ڏينهن اڳ وڌل چادرون هٽائي، نئين سر تاج پوشي ڪندا آهن. هي سڄو ڪم خاص اهتمام، احترام ۽ ترتيب سان ڪيو ويندو آهي. تاجي پوشي يا تہ بادشاهن جي ٿيندي آهي يا وري صوفي فقيرن جي مزارن جي! فقراءُ لاءِ تاج پوشيءَ لاءِ "دستاربندي" جو لفظ بہ ڪم آڻي ٿو.

قلندر شهباز جي مزار جي چوڌاري چانديءَ جي ڪٽهڙي کي 14 ٿنڀڙا ۽ 14 گول ونگ آهن. جن تي گلڪاري ٿيل آهي. مزار جو ٿلهو اڍائي تي فٽ آهن. جڏهن ته مزار جي اوچائي لڳ ڀڳ چار فٽ آهي. مزار تي هڪ چادر مستقل رهي ٿي جا هر سال مينديءَ جي رسم سان بدلائي ويندي آهي. باقي روزانو پوندڙ چادرون روز هٽايون وڃن ٿيون يا زائرين کي تبرڪ طور ڏنيون وڃن ٿيون.

مزار جي سيرانديءَ کان دستار رکيل آهي، جنهن کي سونهري تاج بدران ٿئي ٿو ۽ گلن جا تازا هار وڌا وڃن ٿا. دستار جي وچ ۾ ڳاڙهن ڪنڍن جو خوبصورت تاج رکيو ويجي ٿو.

دستارسازي

دستاربنديءَ کان اڳ دستار سازيءَ جو مرحلو آهي. مون کي شهر ۾ هڪ نوجوان مليو جيڪو سجاده نشين مان ته ڪونه هو پر انهن کي ڪافي ويجهو هو. هن جو چوڻ هو ته "سرڪار" (قلندر شهباز) جون به ڊيوٽيون ڏاڍيون سخت آهن. هڪ اها جيڪا تاج پوشيءَ سان ڳنڍيل آهي ۽ ٻي جيڪا ڌمالين جي آهي!" اهي ٻئي ڊيوٽيون اجڪلهه اوقاف کاتي وٽ ملازم رکيل خادمن کان ورتيون وڃن ٿيون. اهي خادم انهن ڪمن تي ڪجهه پيڙهين کان آهن. اڳي ڪين نذرانو ملندو هو هاڻي پگهارا پر سندن گذارو فقط پگهار تي ڪونه آهي. قلندر جا عقيدتمند ڌمالين کي ڌمال مهل گهور جي صورت ۾ نذرانو پيش ڪن ٿا. البت تاج پوشيءَ لاءِ ساون پنن جي دستار ناهيندڙ ڪٽنب جا پنهنجا مريد آهن جيڪي ڪانئن دعا ۽ ڏاڳو ڪرائين ٿا.

منهنجي ملاقات (سن 2000ع ۾) نياز حسين پيرزادي سان ٿي جيڪو تازن پنن جي دستار ناهيندو هو نياز اوقاف کاتي ۾ ملازم هو بت جو پريل، فقيراڻي طبيعت ۽ مٿي تي روايتي فقيراڻي ٽوپي، سندس چار پنج پيڙهيون هن ڪم ۾ گذريون هيون. هو مون کي ڌمال کان پوءِ اوپر طرف علم واري پڙ لڳ ابڙن جي هڪ هوٽل تي مليو هو اتي ابڙن جون تي چار هوٽلون هيون، جنهن ۾ پڳل ٽٽل ميزون، بئنچون ۽

ڪرسيون پيل هيون.

پيرزادي چيو "دستار ناهڻ سولو ڪم ناهي! دستار لاءِ تازا پن جمع ڪجن ٿا، جن جو وزن تقريباً 8 ڪلو ٿي ويندو. انهن جون ڏهه مُنيون ناهجن ٿيون، بارنهن ڏاڍگا ناهي ڏور وتجي تي ۽ پوءِ سئي ۽ هٿن جي مهارت سان اهي مُنيون ٻڌجن ٿيون."

"دستار لاءِ ڪي خاص پن چونڊبا آهن؟" مون پڇيو هو.

"بيدمشڪ، گيدوڙو انب، ڦاروان ۽ اهڙا پن... اهي مختلف ان ڪري آهن جو هتي سيوهڻ ۾ ايترا وڻ آهن ئي ڪونہ. بس! تازا پن هٿ ڪجن ٿا!!

سيوهڻ ۾ عام ماڻهن جو وڻن سان شوق ڪجهہ گهٽ آهي. هتي فقط سرڪاري ادارن ۾ باغ يا وڻ آهن جيئن ريسٽ هائوس، لائبريري وغيره ۾ يا وري ڪي ڪي گهاٽا وڻ "ڪربلا" ۽ لال باغ ۾ آهن. پر اهي ڪجهہ پريرو آهن. نياز حسين درگاهہ محلي ۾ رهي ٿو.

دستار ناهڻ ۾ ڪهڙي ڏکيائي آهي؟ مون پڇيو: "هڪ تہ هي روزانو بنا ناغي وارو ڪم آهي جنهن ۾ ڪجهہ ڪلاڪ لڳي ٿا وڃن. ٻيو تہ احتياط ۽ احترام جو ڪم آهي. فقير دستار ناهڻ جو ڪم باوضو ڪن ٿا ۽ اهو خطرو رهي ٿو تہ سوئو هٿ ۾ نہ تنبجي وڃي." نياز ٻڌايو تہ هو بہ اهو ڪم ڪندي زخمي ٿيو آهي. دستار ناهڻ جو ڪم هو روزانو شام جو ڪندو آهي تہ جيئن تهجد مهل ٿيندڙ دستاربنديءَ ۾ دستار جا پن تازا هجن.

دستاربندي

ساون پنن جي دستار ناهڻ بعد اها اوقاف کاتي جي ذميوار عملدار جي حوالي ٿئي ٿي تہ جيئن دستاربنديءَ جي رسم ادا ڪري. هو رات جو سادي ٽين وڳي درگاهہ جو روايتي ۽ چانديءَ جو قديم تالو پوري اعزاز ۽ پروٽوڪول سان کولي ٿو. درگاهہ جا ٽي دروازا آهن: اتر" اولهہ ۽ ڏکڻ طرف. انهن مان اتريون دروازو عام لنگهہ ناهي. ڏکڻ وارو دروازو سونو آهي ۽ تيون اوپر طرف ڏمال جي پڙ وارو در آهي. ڏکڻ ۽ اوپر وارا

دروازا عام اچ وڃ لاءِ آهن.

رات جو ساڍي ڏهين يارهين وڳي ڏاري درگاهہ جا دروازا بند ٿيندا آهن پر فقير "دروازا بند ٿيڻ" بدران چون "دروازا قائم ٿيڻ." "الله لوڪن جي فيض جا دروازا بند ڪونہ ٿيندا آهن، پر درگاهہ جا در قائم ٿيندا آهن."

"در ڇو قائم ڪيا ويندا آهن؟" مون هڪ وڏي فقير کان پڇيو هو هن پهرين تہ مون کي مٿي کان هيٺ تائين گهوري ڏٺو ۽ پوءِ ڇيو هئائين "اهو وقت اولياءَ الله جي دربار لڳائڻ جو آهي. ان وقت هو گڏ ٿيندا آهن... خدا جي خلق جي درخواستن تي غور ڪندا آهن، فيصلا ڪندا آهن ۽ فيصلن تي حڪم جاري ٿيندا آهن."

دستاربنديءَ لاءِ روزانو تهجد مهل، اوچتو ڏمال واري پڙ کان گهنڊ وڄڻ لڳي ٿو. گهڙيالي فقير گهنڊ تي پٽاڙ جا زور زور سان ۽ تڪڙا ڏمال هڻي ٿو. اهو اندر دربار ۾ ويٺل اولياءَ الله کي اطلاع آهي تہ هاڻي دروازو کوليو ويندو ۽ قلندر جي دستاربنديءَ جو وقت آهي. جنهن کان پوءِ خدا جي خلق کي فيض پرائڻ لاءِ اندر اچڻ جي اجازت ڏني ويندي.

سن 2000ع ۾ مون ڏٺو تہ گهڙيال جي ٽن ٽن سان اوقاف کاتي جو مقرر عملدار اوپر واري علم کان ٿيندو ڏمال جي پڙ مان لنگهيو تہ قلندر جا پانڌي ادب وچان اٿي بيٺا ۽ تجسس وچان دروازو کلڻ جو متبرڪ منظر ڏسڻ لاءِ ڳاهٽ ڪري بيهي رهيا. هن پڊر ۾ قلندر جا ٻہ خاص خليفا دفن آهن. ميان مگڻ جتي (قلندر جو خزانچي) ۽ سيد علي سرمست جنهن کي وزير جو درجو حاصل آهي. علي سرمست جي مزار قلندر جي ايرندي در تي آهي، هر پانڌيءَ لاءِ ضروري آهي تہ پهرين اتي سلامي پري. هي پروٽوڪول جو سوال آهي تہ پهرين وزير وٽ ۽ پوءِ بادشاهہ وٽ وڃبو آهي. جهل تہ ڪابہ ڪونهي پر احترام ۽ روايت جي پاسداري ڪرڻ مناسب آهي.

اوقاف جو عملدار پڻ ڏمال جو پڊر ٽپي سيد علي سرمست جي مزار وٽ بيهي رهيو دعا جا هٿ کنيائين ۽ فقيرن کان قلندر جي در جي چابي ورتائين. ان دوران پڙ تي رکيل گهنڊ وڄندو رهيو. عملدار قلندر

جي در جو تالو کولڻ کان اڳ دعا گهري ۽ تالي ۾ چابي گهمائي، در کلي ويو ته گهنڊ وڄڻ بند ٿي ويا.

اولياءَ الله جي دربار برخاست ٿي چڪي هئي، اندر پراسرار خاموشي هئي، ذميوار عملدار چند خادمن سان مزار ڏانهن وڌيو ۽ ڪجهه قدم اورتي هٿ ادب جا ٻڌي بيهي رهيو. پوءِ مزار جي چئني پاسن کان ڪنهڙو چمي سرجهڪائي ڇڏيائين. جڻ ته قلندر کان رسم دستاربنديءَ جي اجازت گهرندو هجي.

اجازت ملڻ کانپوءِ (جيئن ظاهري طرح سمجهيو ويندو) ذميوار عملدار مزار تان تمام احترام ۽ احتياط سان سڀ گل، چادرون ۽ ماڻهن جون ڇڏيل درخواستون، هڪ هڪ ڪري ڇنڊي ڦوڪي هٽايون ۽ پوءِ اڳوٽي دستار جا تهه هڪ هڪ ڪري کولڻ شروع ڪيا ۽ پوءِ ساڳي ترتيب سان نئين سر ٻڌا. هر شيءِ پنهنجي مقرر جاءِ تي واپس رکي وئي، سواءِ گلن ۽ اضافي چادرن/ پٽڙن جي.

دستاربنديءَ لاءِ هن سڀ کان پهرين تازن پنن سان تيار ڪيل تازي دستار مضبوطيءَ سان رکي ۽ ان جي چوڌاري بروڪيٽ ڪپڙي جي ٻه وال پٽي وڪوڙي، ان کان سواءِ ڳاڙهي ڪپڙي جو تاج ٻڌو. بعد ۾ دستار جي مٿان رکڻ لاءِ سبزو وڌو ۽ پوءِ "موقعي" جي نسبت سان ۽ مقرر طريقي موجب گهربل دستار رکي. سونهري ڪپڙي جي گول پڳ ۽ پوءِ ان تي ڳاڙهن پرن جي وڏي ۽ جهڳٽيدار ڪلنگي! ان کان پوءِ هار وڌا ويا.

"موقعو" ڇا آهي؟ گهربل دستار جو تعلق ان ڏينهن جي اهميت سان آهي. قلندر شهباز جون دستارون ٽن قسمن جون آهن: 1ـ سوني 2ـ چانديءَ جي ۽ 3ـ ڪنين واري ڪلنگي. اهي ڪنيون لاهور مان خاص آرڊر تي تيار ٿي اچن ٿا ۽ ڪنهن نامعلوم پکيءَ جا آهن. پيڻ پکيءَ جي ڪنين مان گل ٺاهي سوني ڪلنگيءَ تي رکجن ٿا اهي ڪنيون ڪافي مهانگا آهن.

اهڙي هڪ روايتي دستار اڄڪلهه (سنه 2000ع) جي حساب سان هزار ٻارنهن سؤ روپين ۾ (محنت سميت) ٺهي وڃي ٿي. ڪن ٻين

درگاهن تان آرڊر ملڻ جي صورت ۾ سيوهاڻي دستار سازاها تيار ڪري ڏئي ٿو پر هن (دستار ساز) ياد ڏياريو تہ ڪنهن جي ڳاڙهي ڪلنگي واري وڏي جهڳٽيدار دستار قلندر لال شهباز کان سواءِ سنڌ ۽ پنجاب جي ڪنهن بہ درگاهہ ۽ مزار تي نہ ٿي رکي وڃي. نادر شاهہ جي مزار (واقع پناڻ جي ڪافي جيڪا 1973ع ۾ نهي) ۽ سندس خليفن جي قبرن کان سواءِ بودلي سڪندر جي مزار تي بہ ڪلنگيون آهن پر اهي ايتريون جهڳٽي واريون ڪونہ آهن.

پراڻين دستارن جو سفر

هاڻي سوال آهي تہ "قلندر جون (پنن واريون) پراڻيون دستارون ڪيڏانهن ٿيون وڃن؟ ڇا پراڻيون دستارون سنڀاليون وڃن ٿيون يا اهي ڪنهن هنڌ جمع ڪيون ٿيون وڃن؟ مون سيوهڻ ۾ مختلف درگاهن تي پراڻين ۽ سُڪل دستارن جا انبار ڏٺا هئا. جڏهن مون دستار ساز نياز حسين پيرزادي کان ساڳيو سوال ڪيو تہ هن چيو تہ، "اهي دستارون روز ٻين بزرگن جي درگاهن تي وڃن ٿيون. انهن جا ڏينهن ٻڌل آهن." يقيناً اها ٻين بزرگن لاءِ اعزاز جي ڳالهہ هئي تہ هنن کي اها دستار ملي جيڪا قلندر تي رکيل هجي.

"سومر جي ڏينهن تي لٺل دستار درگاهہ گلاب شاهہ نوريءَ تي وينديي آهي، جنهن جي مزار درگاهہ قلندر جي اوڀر طرف آمهون سامهون آهي. اڱاري ڏينهن دستار درگاهہ جمن جتي تي وينديي آهي جيڪا بودلي بهار کان اوڀر طرف درياهہ جي ڪنڌيءَ تي آهي. اربع ڏينهن دستار نهال شاهہ نوريءَ ڏانهن وينديي آهي، خميس ڏينهن بگا شير ڏانهن جيڪو مسجد جي اتر ۾ آهي، هر مهيني پهرين چنڊ جي دستار بہ اوڏانهن وڃي ٿي. جمعي ڏينهن سيد روشن علي شاهہ ڏانهن، ڇنڇر ڏينهن درگاهہ ڏاڏي ابراهيم جتي ڏانهن وڃي ٿي ۽ آچر "ڪربلا" ۾ واقع درگاهہ سيد ثابت علي شاهہ ڏانهن وڃي ٿي."

ان ترتيب ۾ ڇتي امراڻي ۽ بودلي سڪندر بهار جا نالا نہ ڏسي

مون کي حيرت لڳي. بودلي فقير جا مريد پنهنجي مرشد لاءِ پاڻ جدا دستار ٺاهيندا آهن. البت چتي امراڻيءَ تي • تِلَ واري ڏينهن تي يا وري جڏهن پراڻي دستار زبون ٿي وڃي، تڏهن تازي دستار ٻڌي وڃي ٿي.

❊❊❊

• تل ڪنهن درگاهہ جي عرس واري ڏينهن نغارا ۽ گهڙيال وڄايا ويندا آهن جيڪي فجر جو 15، 15منٽ يا اڌ اڌ ڪلاڪ جي وقفي سان وڄندا آهن تہ جيئن خبر پوي تہ اڄ هن بزرگ جو عرس آهي.

قلندر جي ميلي جون فقرائي رسمون

من آن درم که دم بجز جلال الله بود استم،
به کوه طور موسیٰ کلیم الله بود استم۔

حضرت قلندر شهباز اسلامي مهينن موجب، 20 شعبان جي ڏينهن 683هجري ۾ وصال فرمايو. پاڻ سڄي زندگي ستي جتي تي گذاريو اٿن. انهيءَ ڪري سندن خليفا ۽ فقراءَ غيرشادي شده ۽ لنگوٽ بند رهيا آهن. انهن جي زندگي خدا جي خوش نودي خاطر وقف ٿيل رهي آهي.

حضرت قلندر شهباز جو پهريون عرس مبارڪ يا ورسي سندس وڏي خليفي سيد علي سرمست 674هجري ۾ ملهائي. ميلي جي فقرائي رستي ۽ رسمن جو بنياد سائين سيد علي سرمست رکيو. 18، 19 ۽ 20 شعبان تي هر سال شهنشاه قلندر جي شادي جو جشن ملهايو ويندو آهي. ديس ۽ پرديس جا چاڄي هر سال اوکا سفر طئي ڪري اچي هن شاهي شادي ۾شريڪ ٿيندا آهن ۽ مزار تي عقيدت جا گل چاڙهيندا آهن. پر قلندر شهباز جو فقراءُ مرشد جي شادي جو جشن نهايت رنگا رنگ رسمن ۽ محفلن سان سجائيندو آهي. لکين زائرين انهن محبت جي محفلن ۾ شريڪ ٿي قلندر جو قرب حاصل ڪندا آهن. هن مضمون ۾ ميلي جي انهن رسمن جو ذڪر ڪيل آهي جيڪي گهڻو ڪري فقراءَ عقيدتمندن سان واسطو رکن ٿيون. انهن رسمن جو شمار ميلي جي سرڪاري ۽ نيم سرڪاري تقريبن ۾ نٿو ٿئي. هي ميلو دراصل فقرائي ميلو آهي. هر پانڊيئڙو پاڻ کي قلندر جو فقراءَ سمجهي

هن ميلي ۾ شريڪ ٿيندو آهي ۽ قلبي ۽ روحاني سڪون حاصل ڪري پنهنجي ماڳ موٽندو آهي. ميلي جي رسمن جي شروعات ٻڪي کان ٿئي ٿي.

ٻڪي

20 رجب شام جو سڄو فقراءَ وچي يڪ ٿنڀي تي گڏ ٿيندو آهي جتي قلندر شهباز جو چلو آهي، انهيءَ چلي جو متولي ڏاڏا ابراهيم جتي ستي هو. ان فقراءَ جو موجوده سرگوده خليفو الھ بخش آهي. ٻڪي جي رسم انهيءَ جي زيرنگراني ٿيندي آهي. انهيءَ رسم جو بندوبست بودلي بهار جي ڪافي جو فقراءَ ڪندو آهي. فقراءَ چلي جي پرسان ريٿو علم چاڙهي ٻڪي جي رسم جو آغاز ڪندو آهي. ان کان پوءِ نياز ورهايو ويندو آهي. لنگر ڪرڻ کان پوءِ وچي سڄو فقراءَ ڇو ٿنڀي تي گڏ ٿيندو آهي. 21 رجب جي سڄي رات ان جاءِ تي راڳ رنگ جي محفل گرم ٿيندي آهي، جيڪا صبح تائين جاري رهندي آهي.

سنڌ جي ثقافت موجب شادي جي هر تقريب ٻڪي سان شروع ٿيندي آهي، انهيءَ ڪري قلندر شهباز جي مصنوعي شادي جي شروعات بہ ٻڪي سان ٿيندي آهي. 21 رجب کان وٺي 18 شعبان تائين فقراءَ جي آمد شروع هوندي آهي. اڪثر فقراءَ ٻڪي کان نڪيتي تائين سيوهڻ ۾ رهيل هوندو آهي.

ڳجهي ميندي

هيءَ ميندي 15 شعبان جي رات ڳيرائي سيدن جي اوطاق تان سيد امان الله شاهہ ڪڍندو آهي. هن منديءَ جو بندوبست جمن جتي جو فقراءُ ڪندو آهي. جنهنجو سرگروه فقير صورت علي آهي. ميندي نيڪ 5 وڳي شام ڪڇندي آهي. هڪ دٻڪ ۾ چاندي جا پيالا هوندا آهن. اهي پسيل ميندي سان ڀريل هوندا آهن. انهيءَ جي مٿان غلاف هوندو آهي ۽ پاسن کان نڪر جون ڏياٽيون روشن هونديون آهن. فقيرن جا ٽولا ميندي جي آڏو ڳائيندا درگاهہ تي پهچندا آهن. اها

ميندي مغرب جي ٻانگ کان اڳ مزار تي پهچندي آهي. ميندي جا پيالا چاندي جي ڪٽهڙي جي ڏکڻ طرف سنگ مرمر جي فرش تي هاريندا آهن. ڏياتيون مزار جي مٿان نيلن جي پاسي ۾ روشن ڪيون وينديون آهن. ميندي کڻندڙ سيد غلاف چاڙهي مزار جو طواف ڪري دعا گهري ٻاهر نڪرندو آهي. ميندي جنهن مهل درگاهه جي صحن ۾ داخل ٿيندي آهي، ان وقت نغاري تي شادمانو وڄايو ويندو آهي. شادمانو خوشي جو نغمو آهي، آخر ۾ درگاهه جي صحن ۾ آتش بازي ٿيندي آهي.

ٻهرين ميندي

هيءَ ميندي 18 شعبان جي شام جو پنجين وڳي سيد محمد مراد شاهه جي اوطاق تان نڪرندي آهي. ميندي کان اڳ وڏي پئماني تي محفل موسيقي ٿيندي آهي. سڄي شهر جون عورتون اچي حويلي ۾ گڏ ٿينديون آهن. ميندي سجائينديون آهن ۽ ميندي جا گيت ڳائينديون آهن. هن ميندي جي خصوصيت اها آهي ته چوڏهن ئي ڪافين جا فقراءَ اچي شريڪ ٿيندا آهن. هن ميندي جي پڄاڻي ساڳي ريت ٿيندي آهي.

ٻي ميندي

19 شعبان جي شام جو پنجين وڳي هي ميندي قلندر شهباز جي هندو معتقد جي گهران نڪرندي آهي. هندن جي زماني ۾ نت محلي جي فقير هيرانند جي گهران نڪرندي هئي. هي لالائون هندو سڏبا هئا ۽ انهن کي ميڙائي هندو به چوندا هئا. هي سيوهڻ جي نت محلي ۾ رهندا هئا. ان کان سواءِ فقير مولچند هي ميندي کڻندو هو. جنهن وصيت ڪئي هئي ته مون کي مرڻ کانپوءِ پوريو وڃي. انهيءَ جي تربت ڪافي دودي حفاظتي جي پاسي ۾ آهي. هاڻ اها ميندي فقير موهن لعل جو پٽ رام کڻندو آهي، جيڪا ڪڏ محلي تان سندس گهران نڪرندي آهي.

ٽين مينڊي

20 شعبان جي شام جو پنجين وڳي ھيءَ مينڊي بہ هندو معتقد ڪڍندا آهن. هندن جي زماني ۾ هي مينڊي قانون گو جي محلي مان نڪرندي هئي. انهيءَ محلي ۾ اڪثر وڪيل رهندا هئا. ان ڪري ان کي قانون گو سڏيندا هئا. هي مينڊي شيوا رام ڪڍندو هو. هاڻ ان جا پويان ڪڍن ٿا. هن مينڊي جي خصوصيت هندن جي دور ۾ اها هئي جو ڏاندن تي نغارا چاڙهي انهن تي شادمانا وڄائيندا هئا. جن گهٽين مان مينڊي لنگهندي آهي، انهن جي جاين جي ڇڙن تي شهر جي عورتن جا هجوم هوندا آهن. مينڊي جي هيءَ رسم شاهڪار هوندي آهي.

ڌمال

18 تاريخ جو ائين وڳي درگاهہ جي اڱڻ ۾ ڌمال ٿيندي آهي. ڌمال قلندري طريقي جي فقراءَ جي عبادت هوندي آهي. ڌمال ۾ فقرا باوضو هوندو آهي. ڪيترن درويش فقيرن تي ڌمال جي دوران وجد جي حالت طاري ٿي ويندي آهي. انهن جو نعرو مست مست هوندو آهي. ائين ڪان نائين وڳي تائين ابدالن جي ڪافي جو فقراءَ ڌمال ڪندو آهي. هر فقراءَ جي سرگروهہ تي دستار حال ڏاڳا، جبو ڪننا ۽ ڪولابا ۽ قمربند بڌل هوندو آهي ۽ فقير کي نفيلون، بيرڳيون ۽ ڏنڊا هوندا آهن. نائين ڪان ڏهين وڳي تائين ڪافي ڪڇهري، ڪافي دو دو حقاني، ڪافي سرخي پاڙو سلطان جو فقراءَ ڌمال ڪندو آهي. ڏهين ڪان يارهين وڳي تائين ڪافي اولادي، امي ڪافي ڏاڏا ابراهيم جتي ستي، ڪافي بودلوبهار ڪافي امير حيدر ڪافي جمن جتي ستي، ڪافي نور شاهہ ڪافي گلاب شاهہ نورلي ۽ ڪافي سيد قاسم جو فقراءَ ڌمال ڪندو آهي. يارهين ڪان ٻارهين وڳي تائين ڪافي پورو بادل شير جو فقراءَ ڌمال ڪندو آهي.

19 ۽ 20 تاريخ بہ ساڳي ترتيب سان ساڳيون ڪافيون ڌمال ڪنديون آهن. صرف ردياتو اڌ ڪلاڪ دير سان ٿيندي آهي. درگاهہ جو تائيم اڄ ڏينهن تائين پاڻي جي گهڙيال سان ماپيو ويندو آهي. وقت

جو شمار لهرن ۾ گهڙين ۾ ٿيندو آهي. پهر تي ڪلاڪن جي برابر هوندو آهي ۽ هڪ گهڙي 24 منٽن جي ٿيندي آهي. آخري ڌمال ٻنپهرن ۾ ٻن گهڙين تي ختم ٿيندي آهي. ڌمال جو منظر ڏسڻ وٽان هوندو آهي. الله کي ياد ڪرڻ وارا فقير ٻنهي جهانن جي سختي کان آجا هوندا آهن. هو سدائين سرها هوندا آهن ۽ دنيا جي لاهن چاڙهن کان بي نياز هوندا آهن. ڏسندڙن لاءِ اهو هڪ درس هوندو آهي جيڪو قلندر جا چاڃي حاصل ڪري پنهنجي ماڳ موٽندا آهن.

نڪيتي

22 شعبان جي صبح جو نائين وڳي سورهن ٿي ڪافين جو فقراءَ پنهنجن سرگروهن سميت اچي گهرائي سيدن جي اوطاقن ۾ گڏ ٿيندو آهي. فقراءَ کي ان ڏينهن قلندر جي ڪشتي جو ديدار ڪرايو ويندو آهي. اها ڪشتي ڏاتو جي ٺهيل هوندي آهي. ان تي قلندر لعل شهباز جو سندس نالو ۽ فارسي شعر اڪريل آهن. اها ڪشتي ڏاڏا ابراهيم جتي ستي کي مليل هئي. هاڻ ان فقراءَ جي موجوده خليفي الله بخش جي تحويل ۾ آهي. ان کان پوءِ فقراءَ ۾ ڪارڪون تبرڪ طور ورهايون وينديون آهن ۽ قلندر شهباز جي غلافن جا ٽڪر سرگروهن ۾ تحفي طور ورهايا ويندا آهن. نڪيتي کان پوءِ ٻاهران آيل فقير پنهنجن آستانن ڏانهن روانو ٿيندا آهن ۽ عرس مبارڪ جو اختتام ٿيندو آهي.

فقراءَ جون اهي تقريبون، رسمون ۽ محفلون روحاني خوشي عطا ڪنديون آهن. زائرين کي گهرجي ته انهن محفلن مان روحاني درس حاصل ڪري پنهنجي زندگي کي سنوارين ۽ پنهنجي دلين ۾ قلندري قرب ۽ الاهي محبت پيدا ڪن ته جيئن ٻنهي جهانن ۾ سرخرو ٿين.

رفتم به عرش اکبر خودم شراب اطهر،
واصل شدم که اطهر مست الست هستم.

***

مختصر سوانح:
حضرت قلندر شهباز

سنڌو ماڻري اوليائن ۽ درويشن جي سرزمين آهي، اڄوڪي سائنس جي مادي ترقيءَ واري دور ۾ به انهن بزرگن جا يادگار ساڳئي جذبي ۽ عقيدت وچان ملهايا وڃن ٿا ۽ سندن درگاهن تي پري پري کان هزارين طالب اچيو گڏجن.

اهڙن عظمت وارن بزرگن ۾ لال شهباز قلندر پنهنجو مٽ پاڻ آهي. هن مختصر مضمون ۾ اسين سندس حياتيءَ جو احوال پيش ڪريون ٿا.

نالو ۽ نسب:

سندن نالو سيد عثمان ۽ لقب شمس الدين لعل شهباز قلندر هو. قلندر شهباز جا جيڪي به شجرا ملن ٿا، انهن ۾ ٿورو ڪي گهڻو اختلاف ضرور آهي. "الوحيد" جي "سنڌ آزاد نمبر" موجب لال شهباز جو خانداني سلسلو انين پيڙهيءَ ۾ امام جعفر صادق سان ملي ٿو. "لب تاريخ سنڌ" ۾ لعل شهباز جو شجرو هن طرح بيان ڪيو ويو آهي.
"حضرت عثمان مروندي عرف لعل شهباز قلندر بن سيد ڪبير بن سيد شمس الدين بن سيد نور شاهه بن سيد محمود شاهه بن سيد احمد شاهه بن سيد هادي بن سيد مهدي بن سيد منتخب بن سيد غالب بن سيد منصور بن سيد اسماعيل بن امام جعفر صادق رضي الله عنه."

وطن:

لعل شهباز جو اصل وطن، "مروند" چون ٿا. جو "لب تاريخ سنڌ" جي فاضل مصنف جي تحقيق موجب "ميمن" افغانستان جي هرات پرڳڻي جي ويجهو آهي. "الوحيد" جي "سنڌ آزاد نمبر" ۾ لکيل آهي ته حضرت لال شهباز آذربائيجان (آرمينيا) پرڳڻي جي هڪ ڳوٺ "مرند" ۾ پيدا ٿيو. ٻن انگريز محققن ڊولانڊ ابن. ولج ۽ فريزر ٽيٽلر جي کوجنا مان معلوم ٿئي ٿو ته هرات جي اتر ۾ ڪشڪ نالي هڪ شهر آهي، جتي روس ۽ افغانستان جون حدون اچي پاڻ ۾ ملن ٿيون. ان کان 140 ميل اتر طرف جابلو علائقي ۾ بيابان جي وچ ۾ هڪ وٽندڙ خيابان "مرو" نالي آهي، جو عربن جي ڏينهن ۾ خراسان جي گاديءَ جو هنڌ هو جتي سڪندراعظم جي زماني جا آثار به موجود آهن. اهو شهر علم ۽ آسودگيءَ جو مرڪز ٿي رهيو آهي. سلجوقين جي ڏينهن ۾ هن شهر ۾ هڪ يونيورسٽي به هئي. هاڻي اهو شهر روس جي حدن ۾ آهي. آذربائيجان جي گاديءَ جو هنڌ هن وقت تبريز آهي، جو پڻ تهذيب جو مرڪز رهيو آهي. ان جي پسگردائيءَ ۾ مراغه ۽ مرند ويزا جا شهر به ملن ٿا. مرند جو شهر تبريز جي اتر ۽ اولهه ۾ چاليهن ميلن جي مفاصلي تي واقع آهي. هاڻي جيڪڏهن افغانستان جي مٿي ڄاڻايل پراڻي شهر کي ٿو ونجي ته اهو "مرو" آهي ۽ نه "مروند". جيئن عام طرح مشهور آهي، ان ڪري ڪن محققن آذربائيجان پرڳڻي جي شهر "مرند" کي لعل شهباز جو پيدائشي وطن سمجهيو.

ٻئي طرف لال شهباز پنهنجي هڪ مشهور غزل جي مقطعي ۾ پاڻ کي "مرندي" نه پر "مروندي" سڏيو آهي

منم عثمان مروندی که یار خواجه منصورم،
ملامت می کند خلقی و من بر دار می رقصم۔

مٿئين شهر ۾ "مروندي" کي ڪتابن جي غلطي به چئي نٿو سگهجي. ڇو ته "مروندي" بدران جيڪڏهن "مرندي" هجي ها ته شعر جو وزن ٽٽي پوي ها.

ولادت:

قلندر شهباز جي ولادت واري سن ۾ بہ اختلاف آهي. ”حياتنامہ قلندر“ جو مصنف پنهنجي هڪ شعر ۾ سندس سال ولادت 538ھ ٻڌائي ٿو. ”لب تاريخ سنڌ“ جي ليکڪ 583ھ سن ڄاڻايو آهي. پر ”تذڪره صوفياءِ سنڌ“ ۾ غلطيءَ وچان 573ھ مطابق 1177ع ڄاڻايل آهي.

سير سياحت:

ان وقت جي مشهور بزرگ بابا ابراهيم جي مريد ٿيڻ کان پوءِ لعل شهباز هندستان جو رخ رکيو شيخ فريد گنج شڪرؒ ۽ شيخ بهاءُالدين ذڪرياؒ جي صحبت ۾ فيضياب ٿيو. تاريخ فيروز شاهيءَ ۾ آهي تہ جڏهن حضرت لعل شهباز ملتان آيو تہ خان شهيد يعني محمد قان بن بلبن نياز ۽ عقيدت جا شرط بجا آندا. هن گهڻي ڪوشش ڪئي تہ قلندر سائين ملتان ۾ ترسي. ان لاءِ هڪ خانقاه بہ جوڙايائين، پر لعل سائينءَ ڪي مرشد جي حڪم موجب سيوستان جو ظلمتڪدو روشن ڪرڻو هو سو نہ ترسيا. ”تحفة الڪرام“ موجب، لعل شهباز 662هجري مطابق 1264ع ۾ ملتان پهتا.

”تحفة الڪرام“ ۽ ”لب تاريخ سنڌ“ ڄاڻايو آهي تہ پاڻ شيخ بهاءُالدين ملتاني، شيخ فريدالدين شڪر گنج پاڪ پتن ۽ شيخ جلال الدين جهانيان اُچ واري جي صحبت ۾ هند ۽ سنڌ جو گهڻو سفر ڪيائون. هنن چئني بزرگن کي ان ڪري ”چار يار“ ڪري سڏجي ٿو.

سيوهڻ ۾ قيام:

هندستان ۾ اچڻ کان پوءِ قلندر شهباز پنهنجي مرشد جي حڪم جي پوئواريءَ يا هڪ روايت موجب همعصر قلندر بوعلي پاڻيپتيءَ جي مشوري تي سيوستان ڏانهن اُسهيو. سيوستان طرف اچڻ بابت ”لب تاريخ سنڌ“ جي صاحب لکيو آهي تہ آخرڪار گهڻيءَ سياحت بعد سيوستان (سيوهڻ) شهر کي رونق بخشيائون، سندن هتي اچڻ سان

سيوهڻ جي سرزمين تن جڻ رحمتن جي بارش ٿي ويئي. ڪيترين ئي عورتون گناهن جي زندگي ترڪ ڪري نهايت نيڪ ٿي پيون.

وفات:

لعل شهباز جي وفات واريءَ تاريخ تي پڻ اختلاف آهن، پر تحقيق جي روشنيءَ ۾ ”مقالات الشعراءِ“ ۽ ”تحفة الڪرام“ ۾ ڄاڻايل سن ”673هجري“ وڌيڪ صحيح پيو ڏسڻ ۾ اچي. شهباز سائين 112_ 113 سالن جي وڏيءَ ڄمار ۾ رحلت فرمائي.

روضو:

تاريخي ڪتابن ۽ مزار تي اڪريل ڪتبن مان ظاهر ٿئي ٿو ته لعل سائينءَ جو روضو پهريائين سلطان فيروز تغلق جي ڏينهن ۾ تيار ٿيو ان ڪانپوءِ اڪبر اعظم جي زماني ۾ مرزا جاني بيگ ان جي توسيع ڪئي. ”لب تاريخ سنڌ“ ۾ آهي ته مرزا جاني بيگ جي وفات کان پوءِ سندس فرزند مرزا غازي بيگ مقبري جي مرمت ڪرائي، جا اڌوري رهجي ويئي، پوءِ شاهجهان جي زماني ۾ فرش ۽ به مسجدون جڙي راس ٿيون ۽ پوئين زماني ۾ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي سن 1173هه ۾ خانقاه لاءِ هڪ جهنڊو موڪليو باهريون وڏو دروازو ٺهرايو ۽ صحن جي به مرمت ڪرايائين.

***

قلندر جي ڪشتي

اسان سيني کي سڌ آهي تہ قديم آثار پوءِ اهي دڙن جي صورت ۾ هجن يا اڏاوتن وغيره جي صورت ۾، اسان جي ماضيءَ جا يادگار ۽ هن وقت تائين تيل ثقافتي سڌارن ۽ واڌارن جي هڪ زنجير سمان آهن. انهن جي خاتمي سان اسان جي تاريخي تسلسل ۽ ارتقا جي ڪهاڻيءَ جون ڪي ڪڙيون وڃائجي وڃن ٿيون. انهن آثارن ۽ اڏاوتن جي مناسب ۽ وقتائتي پرگهور ٿيندي رهي تہ واهہ. جي نہ تہ اهي پنهنجي طبعي ڄمار پوري ٿيڻ يا ڪن آسماني آفتن يا وري شرپسند ماڻهن جي حرڪتن جي ڪري جهري پوندا آهن. سنڌ جي آثارن جو تہ الله ئي واهي آهي. پر جي اسان انهن جي تباهہ ڪاريءَ ۾ حصو نہ وٺون تہ اها بہ مٿن وڏي مهرباني ٿيندي.

چند ورهيہ اڳ لال شهباز قلندر جي مقبري جو گنبذ وقت گذرڻ سبب پيل ڏارن تي لڳاتار بارشن پوڻ ڪري ڪري پيو. بناڪنهن سوچ ويچار جي وس وارن مرضيءَ سان مقبري جي رهت ڪي رهڙي ان جو ڪوبہ نشان باقي نہ ڇڏيو. اهو آهي اسان جو تاريخي آثارن بابت مخصوص ڄاڻ نہ هئڻ سبب ورتاءُ. ڇا ڪجي جنهن وٽ اختيار ٿو اچي، تنهن کي ڄڻ تہ عقل جي سند بہ حاصل ٿيو وڃي. ڪيترو نہ چڱو ٿئي ها، جي ڪنهن واسطيدار اداري جي مدد سان پراڻي مقبري جي گهٽ ۾ گهٽ رڳو مهاڙي محفوظ ڪري، رهيل تن پاسن تي ۽ اڳيان گهرج پٺاندڙ نئون واڌارو ڪري، هن تاريخي عمارت جو ڪجهہ حصو

تہ نموني طور بچائي وجهجي ها. اسان ڄاڻون ٿا تہ پراڻا آثار تاريخ جا املھہ ورق آهن. هڪ آثار جي ختم ٿيڻ تي ڄڻ تہ اتهاس جو هڪ ورق، ڪڏهن هڪ باب، بلڪہ بعضي تہ هڪ اهڙو ڪتاب ضايع ٿيو وڃي جنهن جي اپياس مان لاڳاپيل دور جي هوند ڪيترن اهم رخن بابت ڄاڻ حاصل ڪري سگهجي ها. جي انهيءَ انداز سان سوچجي تہ پوءِ اسان ڪئين ڪتب خانہ گنوائي چڪا آهيون. اهڙا هاڃا ڪڏهن ڪڏهن قدرتي آفتن جي ڪري بہ ٿين ٿا. پر اڪثر ڪري دشمنن، وسيلن جي ڪمي، ويسلائي ۽ اڄيتائي جي ڪري ٿين ٿا. جنهن جا ذميوار خود ماڻهوءَ وس وارا آهن.

شال ايئن نہ ٿئي! پرياسي ٿو تہ وري بہ هڪ آثار جي بربادي جي آڪاڻي جي ابتدا ٿي چڪي آهي. ان جو وجود وکري چڪو آهي ۽ ڪونڊيل پک پاڻلن تائين پهچي ويا آهن. هي اصل ۾ پٿر جي گهڙيل ڇاڙهن مان ناهيل هڪ ڇتي (ڇؤڪنڊي) آهي/ هئي. جنهن کي سيوهڻ درگاهہ جي زيارتي "قلندر جي ڪشتي" ڪوٺيندا هئا. حيرت جي ڳالھہ نہ آهي جو اڄ تائين ڪنهن بہ عالم انهيءَ ڇتي بابت ڪجھہ بہ نہ لکيو. حالانڪ ان جي هينان ئي ڪابہ اڏاوت نہ هئڻ هڪ اهڙي صورت هئي جنهن ڌيان ڇڪايو هوندو. بهرحال، حضرت قلندر لال شهباز جي نئين رٿيل مقبري جي بنيادن ٻڌڻ لاءِ جيڪا پندرهن فوٽ اونهي کوٽائي ڪئي وئي هئي، تنهن مان هڪ ڪُهني فرش جا ڪي آثار مليا هئا. سمجهيو وڃي ٿو تہ اهي شايد قلندر جي مزار مٿان ڪنهن سمي اڏايل ڇتيءَ جا نشان هئا. سن 757 هجري ڌاري، سلطان فيروز شاهہ تغلق جي دور ۾ ملڪ رڪن الدين عرف اختيار الدين، قلندر جي مزار تي نئين ۽ گنبذ واري مقبري جي عمارت جوڙائڻ وقت اصلي ڇتي کي اکيڙائي مقبري جي اوير پاسي واري آڳنڌ (جو اڃا بہ آهي) جو هن وقت ڏمال ڪورت سڏجي ٿو جي اولھہ ڏکڻ واري ڪنڊ وٽ ٻيهر اوساري کڙو ڪرايو هو. اسان مان ڪيترن اها ڇتي انهيءَ ايوان ۾ بيٺل ڏٺي بہ هوندي. ان سميت پراڻي مقبري جون ڪيترن هنڌن تي اڄ بہ ڪيترين ئي تصويرن ۾ موجود آهي. اهڙي ريت انهيءَ

چٽي سان تاريخ، تعمير، ثقافت ۽ عقيدت جي سلسلي جي انيڪ قدر وابستا هئا، سي سمورا ڇڻ تہ واڻي ويا. ان تي نہ ڪنهن ڏيان ڏنو ۽ نہ شڪايت ڪئي. جيتوڻيڪ عالمن جي متضاد راين جي ڪري اڃا تائين قلندر شهباز جي وفات جو سال پوري طرح معلوم ٿي نہ سگهيو آهي. پوءِ بہ سن 673هجري يا ان کان بهرحال اڳ جو سمجهہ ۾ اچي ٿو ان ڪري اهو اندازو ڪرڻ ڏکيائي نہ ٿي ٿئي تہ سندس مزار مٿان اڏايل پٿر جي (مٿي ذڪر ڪيل) چٽي ستين صدي هجري جي آخري چوٿائي ۾ ڪنهن وقت ٺهي هوندي. موجوده معلومات موجب سنڌ جي جنهن قديم ترين چٽيءَ جو ذڪر هن وقت تائين ڪيو پئي ويو آهي، سا شيخ عيسيٰ لنگوٽيءَ جي مڪلي ٽڪري تي ٺهيل مدرسي جي آهي (اها بہ هن وقت مشڪل سڃاڻپ جهڙي رهي آهي). ان چٽي کي سما دور جي قديم ترين عمارتن ۾ بہ شمار ڪيو وڃي ٿو. جي پاڻنجي تہ اها چٽي اوائلي سما حاڪمن جي دور ۾ ٺهي هوندي تہ پوءِ لڳ ڀڳ سن 755هجري تائين يا وري ڪجهہ عرصو پوءِ جي ٺهيل هوندي. پر جي مورڳو اها شيخ عيسيٰ لنگوٽي جي چوڻ تي يا بطور خاص هن جي مدرسي لاءِ ٺهرائي وئي تہ پوءِ انين صدي هجري جي پوئين چوٿائي ۾ ٺهي هوندي. بلڪ اهو بہ امڪان آهي تہ نائين صدي هجري جي شروعات ۾ ٺهي هجي، ڇاڪاڻ تہ شيخ عيسيٰ هجري سن 831 ڌاري وفات ڪئي هئي. هاڻي جيڪڏهن مٿي بيان ڪيل تاريخون درست آهن تہ پوءِ قلندر لال شهباز جي ڪشتي واري چٽي، عيسيٰ لنگوٽيءَ جي مدرسي واري چٽيءَ کان اندازاً هڪ صدي يا ڪجهہ گهٽ عرصو پراڻي سمجهي سگهجي ٿي، تنهن ڪري ان کي سنڌ جي ڄاتل پراڻين چٽين ۾ سڀ کان اڳاٽي چٽي سمجهڻ گهرجي. بظاهر چٽ جي اڏاوت بہ پنهنجي قدامت تي گواهي ڏئي رهي آهي.

جاني بيگ ترخان هجري سن 993 ڌاري ٺٽي جو حاڪم ٿيو ڇيو ويو آهي تہ هن جي ڏينهن ۾ قلندر لال شهباز جي مقبري کي نئين سر ۽ شايد وڏيڪ ڪشادو ڪري ٺهرايو ويو. ان کان پوءِ وري پٽس غازي بيگ هجري سن 1010 ڌاري مقبري تي ڪجهہ وڌيڪ ڪم ڪرايو جو

شايد پورو ٿي نہ سگھيو. ٿورو پوءِ شاهجهان جي دؤر حڪومت ۾ سيوهڻ جي نواب ديندار خان بخاري هجري سن 1036ڌاري مقبري تي وڏيڪ ۽ ضروري ڪم ڪرايو. انهيءَ ڪان پوءِ بہ سيني گهراڻن جي حڪومتن دوران يعني ڪلهوڙن، ٽالپورن انگريزن وغيره جي حڪومتن ۾ بہ عقيدتمندن ٿورو ٿڪو ڪم پئي ڪرايو جنهن جا ڪجھہ تفصيل ڪن لڪتن ۾ جاٽايل آهن. اهو سڄو دستاويز جيڪو پراڻي مقبري ۽ ان سان لاڳاپيل عمارتن جي صورت ۾ اسان کي ورثي ۾ مليو هو، سو قديم آثارن جي علم ۽ طور طريقن کان اڻڄاڻائي جي ڪري هڪدم ختم ٿي ويو.

بهرحال، ڪجھہ عرصو اڳ قلندر شهباز جي مزار تي نئين عمارت جوڙائڻ وقت فرش کي پهرين (جنهن تي چِٽي نهيل هئي) سنوت کان ست فوٽ اتاهون ڪيو ويو هو. بئي پيري ڪرايل ڪم وقت وڏيڪ چار فوٽ فرش جي سنوت مٿي ڪرائي وئي ۽ ٽئين پيري اڃان بہ چار فوٽ وڏيڪ فرش کي مٿي ڪرايو ويو هو. اهڙيءَ ريت آخري فرش پهرين فرش کان اٽڪل پندرنهن فوٽ مٿي ٿي چڪو هو. انهيءَ سڄي عرصي ۾ سيني ڪمن دوران قلندر جي مزار جي اڏاوت ۾ ڪابہ ڦيرڦار نہ ڪرائي وئي هئي. روايتن مطابق مزار جي تري جي سنوت جا اڄ بہ فرش جي سنوت سان برابر آهي، سا انهن بيشمار چادرن يا پڙن جي تهہ ڪري آهي، جي زيارتي عقيدتمند وقت بہ وقت مٿان چاڙهيندا پئي رهيا آهن. فرش کي هر پيري ان ڪري مٿي ڪيو ويو هوندو جو آس پاس واري زمين ۽ گهرن ۽ گهٽين وغيره جي سنوت مٿي ٿيندي پئي رهي. هن پيري بہ ساڳي روايت کي قائم رکندي، مزار جي اڏاوت کي جيئن جو تيئن رهڻ ڏنو ويو آهي. البت ان جو ٻاهريون حفاظتي جهنگلو وڏيڪ ڪشادو ۽ نئون تعمير ڪيو ويو آهي، هن پيري بہ هڪ فوٽ کان شايد ڪجھہ گهٽ جيترو فرش مٿي ٿيڻ جا امڪان آهن.

ڏاهه ڏاهه جو عمل

جيڪڏهن ڪن اٽتر سببن جي ڪري ڪنهن آڏاٽي يا اڏاوت کي اکيڙي، ان جو انگ انگ ان کي پوءِ ڪنهن مناسب ماڳ تي ساڳي ترتيب سان وري اڏي بيهارجي ته اهڙي عمارت کي (Anastilosis) "ڏاهاڏڻ"، "ڏاهي اڏڻ" يا وري "روتڻ" سڏي سگهجي ٿو. خوشقسمتيءَ سان پيڙهه لاءِ ڪيل کوٽائي مان حاصل ڪيل تفصيل ۾ ايوان مان اکوڙيل چٽيءَ کي انگڻ وارو نهايت اهم ۽ اوکو ڪم محترم عبدالرزاق صاحب (پروجيڪٽ مئنيجر) تمام چيتي سان ڪري ورتو آهي. هي صاحب قلندر جي نئين مقبري جي اڏاوت واري ڪم جي نگراني ڪرڻ لاءِ سيوهڻ ۾ رهيل هو ۽ هن "روتڻ" جو پهريون مرحلو چڱي نموني نباهيو آهي. راقم به ان وقت سيوهڻ ۾ پراڻي قلعي تي ٿيندڙ کوٽائي واري ڪم لاءِ بطور شريڪ ناظم (ڪو ڊائريڪٽر) رهيل هو. تنهن اها معلومات پاڻ وٽي حاصل ڪئي. روتڻ جو اصل مرحلو اڃا رهيو پيو آهي، جنهن کي خيرخوبيءَ سان پوري ڪرڻ لاءِ وڏيڪ احتياط ۽ اورچائي درڪار آهي/ ٿيندي. ان لاءِ عرض آهي ته هلنديءَ وارا چٽيءَ جا انگيل پٿر گدامن مان سنڀالي ٻاهر ڪيدرائين ۽ پوءِ بهتر ايئن ٿيندو ته واسطيدار اداري جي ڪنهن تجربيڪار ماڻهوءَ جي سنڀال هيٺ، زير تعمير مقبري جي حدن ۾ يا ڪٿي پرپاسي ڪنهن مناسب ۽ محفوظ هنڌ تي پٿرن کي لڳل نمبرن جي ترتيب موجب وري چٽيءَ جي صورت ۾ جوڙي بيهاريو وڃي. پر جي ڪن سببن جي ڪري هاڻي هن تاريخي چٽيءَ لاءِ مقبري جي آس پاس جاءِ ڏيڻ ممڪن نه هجي ته پوءِ سيوهڻ ۾ تيار ڪرايل عجائب گهر جي نئين عمارت جي حدن ۾ ڪنهن جوڳي جاءِ تي هن چٽي کي کڙو ڪرائي پر ۾ چٽيءَ جي تاريخ بابت تختي لڳرائي وڃي ته جيئن درگاهه سيوهڻ شريف جي پراڻي عمارت جي جزوي نمائندگي به ٿي وڃي ته وري ماهرن لاءِ هن چٽيءَ جي اڏاوت جي هنر تي وڏيڪ تحقيق ڪرڻ ۾ به آساني ٿئي. انهيءَ کان سواءِ هن چٽيءَ جي دائمي سنڀال ۽ ضرورت وقت درستحاليءَ کي به يقيني بڻايو وڃي. چاڪاڻ ته (Archealogy) (پرٿم

وديا) جي لحاظ کان هي چٽي هن وقت نہ رڳو سنڌ پر شايد پوري پاڪستان ۾ پنهنجي قسم جي پراڻي ۾ پراڻي ۽ سربستي اڏاوت پاسي ٿي. موجوده صورت ۾ اهو بہ ممڪن آهي تہ ٿوري عرصي گذرڻ بعد هن چٽي جا ڪي حصا اٿل پٿل ۾ هيڏي هوڏي ٿي وڃن. پر جي ايئن نہ ٿئي تہ پٿرن تي لڳل انگن جي ڊهي وڃڻ جا امڪان تہ آهن ئي سهي ۽ جي ايئن بہ ٿي ويو تہ پوءِ چٽيءَ جي اڳئين نموني تي اڏاوت ڪرڻ بہ ناممڪن جي قريب ٿي پوندي. مطلب تہ بيهر اڏاوت جي عمل ۾ دير ناقابل تلافي نقصان جو سبب ٿي سگهي ٿي، خبر ناهي تہ هي تاريخي، ثقافتي ۽ فني بچاءُ وارو عمل ڪهڙي اداري ۽ شخص جي ڪوشش سان سرزد ٿيندو ۽ ڪڏهن؟

(نوٽ: هي مضمون راقم قلندر شهباز جي 745هين عرس (1997ع) واري موقعي تي ڪوٺايل ادبي ڪانفرنس ۾ منظور ٿيل مقالي طور پڙهيو هيو.)

***

پروفیسر آفاق صدیقی

حضرت لعل قلندرؒ........ تاریخ کے آئینے میں

صاحبانِ نظر جانتے ہیں کہ سندھ کی تاریخ کے تین بنیادی ماخذات ہیں یعنی چچ نامہ، تاریخ معصومی اور تحفتہ الکرام۔ فی الوقت ان تینوں قابل قدر تاریخوں کے اردو تراجم سندھی ادبی بورڈ، جام شورو اور سندھ کتاب گھر، کراچی سے حاصل کئے جاسکتے ہیں۔ اور دو ترجے بڑی جگر کاوی سے اختر رضوی نے کئے ہیں۔

چچ نامہ، تاریخ سندھ کی اولین کتاب ہے۔ عربی زبان میں لکھی گئی تھی، لیکن عربی کتاب کا نہ تو اب کوئی نسخہ موجود ہے اور نہ مصنف کا نام معلوم ہو سکا ہے۔ عام تاثر یہ ہے کہ اس کا فارسی ترجمہ غالباً 613ھ میں ہوا ہو گا۔ فارسی مترجم علی کوفی تھے جو منگولوں کے حملوں کے دوران قلندر لعل شہباز کی طرح اپنا آبائی وطن چھوڑ کر ادھر آئے تھے۔

چچ نامہ میں قلندر موصوف کا کوئی ذکر نہیں اور ہو بھی نہیں سکتا تھا کہ یہ تو سندھ کی تاریخ ہے۔ البتہ تاریخی معصومی جو میر محمد معصوم شاہ بکھری کی تصنیف ہے اس میں بھی مختلف صفحات پر قلندر شہباز کا کوئی اجمالی سا احوال بھی نہیں ہے۔ صرف یہ معلومات بہم پہنچائی ہے کہ وہ ولی اللہ تھے، میدان معرفت میں عارفانہ رموز سے آشنا تھے اور یہ کہ 662ھ میں ملتان آئے۔

تاریخ معصومی سے قطع نظر سید عبد القادر بن سید ہاشم ٹھٹوی نے حدیقتہ الاولیاء، کے نام سے جو تذکرہ 1016ھ میں تحریر کیا تھا اس مین قلندر لعل شہباز سے اظہار عقیدت کے طور پر مثنوی ملتی ہے جو 29 اشعار پر مشتمل ہے جن مین سے چند اشعار حاضر ہیں:

اہل، دل عارف ، معارفِ حق
صاحبِ وجد و تارکِ مطلق
شاہ عثمان، شاہ باز لقب
اشرف الذات ہم شریفِ نفس
مستِ خُم خانہ محبت و شوق
بلبلِ گلستانِ عالمِ ذوق
صاحب حال و کاملِ ابدال
محرمِ خلوتِ حریمِ وصال

مثنوی کے اشعار میں جو واقعہ بطور کرامت بیان کیا ہے اس کا ما حصل یہ ہے کہ اب جس مقام پر قلندر شہباز کا روضہ ہے وہ حضرت کی تشریف آوری سے پہلے کچھ بدکار عورتوں کا مسکن تھا جن کے لیے قلندر کی آمد خضر علیہ السلام کے ظہور جیسی ثابت ہوئی کہ نہ صرف بدکاری کا خاتمہ ہوا بلکہ اس مقام کی حقانیت اور اخلاقی روحانی تعلیمات کے تبلیغی مرکز کا بلند درجہ حاصل ہوا۔

مثنوی کے آخر میں فارسی نثر کا حصہ ہے وہ فقط اتنا کہ اس میں 673ھ کے ماہ شعبان میں اس دنیائے فانی سے رحلت فرمانے اور سیوستان (سیہون) میں آستانہ مبارکہ کے ہونے کا حوالہ ہے۔

مذکورہ بالا تاریخی ماخذوں کے بعد حضرت لعل شہباز قلندر کا معتبر احوال علامہ غلام مصطفیٰ قاسمی کی تحقیق کے مطابق، وادی سندھ کے ایک بڑے ادیب، محدث اور شاعر مولانا محب علی سندھی ٹھٹھوی (وفات 1043ھ) کی ایک تحریر سے ملتا ہے۔ یہ تحریر برصغیر پاک وہند کے عظیم مورخ، ادیب اور شاعر میر غلام علی آزاد بلگرامی کے ہاتھ آئی جس کا ذکر "مآثر الکرام" مین انہوں نے اس طرح کیا ہے۔ "راقم الحروف بخط مولانا محب علی ٹھٹھوی کہ از بزرگانِ عہد بود و ذکر او در شاہجہاں نامہ و دیگر کتب تاریخ مسطور است، مشاہدہ کرد ایں

عبارت کہ حضرت مخدوم لعل شہباز قدس سرہ، اسم شریف وی عثمان است و فقیر لوحِ سنگنی سیاہ دید بود کہ باین روشن کندہ بودند۔"

اس فارسی عبارت کا ترجمہ یہ ہے کہ "راقم الحروف (میر غلام علی آزاد بلگرامی) نے مولانا محب علی ٹھٹھوی کی ایک تحریر دیکھی۔ مولانا محب علی وقت کے بڑے بزرگوں میں تھے۔ ان کا ذکر شاہجہاں نامہ اور تاریخ کی دوسری کتابوں میں موجود ہے۔ ان کی تحریر کردہ عبارت یہ ہے کہ حضرت مخدوم لعل شہباز قلندر قدس سرہ، کا نام عثمان ہے اور فقیر یعنی مولانا محب علی نے ایک کالے پتھر کی تختی پر یہ روشن عبارت دیکھی۔"

وہ فارسی عبارت کیا ہے؟ اس کا ترجمہ ملاحظہ ہو کہ:

"شیخ عثمان مرندی دین کے قطب اور شاہ باز لقب سے مشہور ہیں۔ مرند، تبریز کے مضافات کا ایک گاؤں ہے۔"

"ماثر الکرام" کے مصنف نے اس عبارت کے بعد فارسی زبان ہی میں تاریخِ فیروز شاہی سے یہ احوال نقل کیا ہے کہ جب حضرت شہباز قلندر ملتان پہنچے تو خان شہید یعنی سلطان محمد قاآن نے کہ جس کو حضرت شہباز سے بڑی عقیدت تھی آپ کی بڑی تواضع کی اور ہر خدمت بجالایا۔ اس کی دلی خواہش تھی اور بڑی کوشش بھی کرتا رہا کہ حضرت قلندر لعل ملتان ہی میں رہیں اور وہ ان کے لیے بڑی شاندار خانقاہ بھی تعمیر کرائے مگر قلندر صاحب راضی نہ ہوئے۔ ایک دن خان شہید نے حضرت شیخ صدر الدین عارف ملتانی اور شیخ عثمان مر دوندی کو محفل سماع کی دعوت دی۔ جو عارفانہ کلام پیش کیا گیا اسے سن کر دونوں بزرگ مسحور ہوئے اور رقص فرمانے لگے جبکہ خان شہید ان کی حضوریں دست بستہ بیٹھا رہا ورزار و قطار اشکبار ہوا۔

اس احوال کے بعد میر غلام علی آزاد بلگرامی نے 10 ربیع الاول 1144ھ کو واقعہ نگاری کی خدمت کے سلسلے میں بذات خود سیہون جانے کا ذکر کیا ہے۔ حضرت شہباز قلندر نے ان کی ملازمت اور وحانی تشفی کے سلسلے مین جو امداد و اعانت فرمائی اس کا تذکرہ کرتے ہوئے آخر مین تاریخ وصال درج کی ہے۔

عموماً حضرت شہباز قلندر کے وطنِ مالوف کو مروند لکھا جاتا ہے اور خود حضرت نے اپنی مشہور غزل میں جس کی ردیف "می رقصم"، مقطع میں "منم عثمان مروندی" رقم فرمایا

ہے۔ علامہ غلام مصطفیٰ قاسمی نے علامہ محب، لعل شہباز کے تذکرہ نگاروں اور خود قلندر نے جب مروندسے مرندی کالاحقہ شاعری میں برتا ہے یہی ہمیں بھی تسلیم کرلیناچاہیے۔

کچھ ایسے تذکرے بھی ہیں جن میں حضرت شہباز قلندر کو حدودِ شرع سے باہر "ملامتی" گردانا گیاہے۔اس سلسلہ میں عہد شاہجہانی کی ایک کتاب کاحوالہ دیاجاتاہے، جس کانام "معارج الولایہ" ہے اور مصنف کانام غلام معین الدین عبد اللہ قصوری۔

یہ کتاب تو نایاب ہے مگر بعد میں قلندر کی شانِ قلندری کو گھٹانے اور تکذیب کرنے کے لیے جو من مانے تذکرے بھی لکھے گئے ان میں حقیقت بیانی کی بجائے افسانہ طرازی زیادہ ہے، مثلاً مفتی غلام سرور لاہوری کی کتاب خزینۃ الاصفیا ہے۔

دو اور تاریخی کتابیں ایسی ہیں جن میں حضرت شہباز قلندر کا تذکرہ ملتاہے، یہ دونوں کتابیں فارسی میں سندھ کے مشہور معروف ادیب وشاعر اور مورخ میر علی شیر قانع ٹھٹھوی کی لکھی ہوئی ہیں، "تحفۃ الکرام" اور "مقالات الشعراء"۔ان کتابوں میں جو احوال ملتاہے۔ وہ زیادہ تر میر غلام علی آزاد بلگرامی کے تحریروں سے لیا گیا اور ان کے بعد لکھے جانے والے تذکروں میں بھی کوئی نئی بات نہیں۔

میر علی شیر قانع 1140ھ میں پیدا ہوئے تھے اور 1203ھ میں وفات پائی۔ عمر بھر تصنیف و تالیف کے کاموں میں ہمہ تن مصروف رہے اور بہت سی کتابیں لکھیں جن کے نام تاریخی کتابوں میں دیکھے جاسکتے ہیں۔

راقم الحروف نے زمانۂ حال تک لکھی جانے والی کتابوں سے کسب فیض کرتے ہوئے یہ حقائق اخذ کئے ہیں کہ لعل قلندر کا نام سید عثمان ہے۔ نسب حضرت امام جعفر صادق رضی اللہ عنہ سے ملتاہے۔ سن شعور کو پہنچے تو روحانی بزرگ بابا ابراہیم کی خدمت میں مسلسل حاضری دے کر لعل شہباز ہونے کا شرف پایا۔ ہندوستان آئے تو ملتان اور دیگر مقامات پر اولیائے کرام و صوفیائے عظام سے ملاقاتیں رہیں، جن میں شیخ الاسلام غوث بہاؤ الدین ملتانی، حضرت خواجہ فرید الدین شکر گنج، مخدوم سید جلال الدین بخاری محدث وفقیہہ العصر اور حضرت بو علی شاہ قلندر جنہوں نے سندھ میں قیام کرنے اور سیہون کو مرکزِ رشد وہدایت بنانے کا مشورہ دیا۔

قاضی اسماعیل بن علی اروڑ کے قاضی رہے تھے، بڑے فقیہ و خطیب اور قلندر شہباز سے عقیدت رکھتے تھے۔ سید صدر الدین محمد بکھری جو شاہ صدر الدین بادشاہ کہلاتے ہیں اور ان کا مزار آج بھی بکھر کے علاقے میں دریا کے بیچ ہے، بڑے عالم و فاضل اور صاحب معرفت بزرگ تھے۔ ان کی وفات قلندر لعل سے کچھ سال پہلے ہوئی۔

تاریخ سندھ (History of Sindh) مین برٹن نے شہباز قلندر کی علمی فضیلت کو بیان کرتے ہوئے تحریر کیا ہے کہ "وہ ایک بڑے عالم تھے۔ شعر و ادیب اور صرف و نحو کے علوم پر مہارت حاصل تھی۔ برٹن کے زمانے میں جو انیسویں صدی کا وسطی دور تھا، سندھ میں عربی مدرسوں کے نصاب کی کتاب صرف و نحو وہی تھی جو "میزان الصرف" کے نام سے قلندر نے لکھی تھی۔ یہ کتاب آج بھی عربی کے طالب علموں کو پڑھائی جاتی ہے، جس کی شرح مولانا عبدالحئ لکھنوی نے لکھی تھی۔

مخدوم محمد ہاشم ٹھٹھوی کے حوالے سے علامہ غلام مصطفیٰ قاسمی لکھتے ہیں کہ اپنی کتاب "مدح سندھ" میں انہوں نے قلندر شہباز کی بزرگی علم و فضل اور تصنیف کردہ کتابوں کا ذکر کیا ہے۔

تاریخی کتابوں اور تذکروں میں حضرت لعل شہباز قلندر کی کرامات کا ذکر بھی خوب خوب ملتا ہے۔ تاہم میرے خیال میں سب سے اہم کرامت یہ ہے کہ وہ غریبوں، مظلوموں اور بے سہارا لوگوں کو نہ صرف روحانی سہارا دیتے تھے بلکہ مادی ضرورتوں کی کفالت بھی فرماتے تھے۔

اسی لئے خلق خدا آج بھی دل کی گہرائیوں سے ان کے نام کی گرویدہ ہے۔

***

قلندر شہبازؒ

سندھ کی سرزمین کو برصغیر پاک و ہند میں بہت ہی مبارک خطہ ارضی سمجھا جاتا ہے یہ علاقہ تہذیب و تمدن کے لحاظ سے مصر و بابل کی طرح قدیم ہے۔ اس کی پرانی تہذیب کے آثار اب بھی ضلع لاڑکانہ کے مقام موہن جو دڑو میں موجود ہیں۔ طلوع اسلام کے بعد تو اس خطہ نے سارے برصغیر میں مسلمانوں کے ایک مقدس علاقہ کا درجہ حاصل کر لیا۔ یہی وہ علاقہ ہے جس پر مہر عالمتاب اسلام کی کرنیں سب سے پہلے پڑیں اور برصغیر کے دوسرے علاقوں کو دور دور تک منور کرتی چلی گئیں۔ اسی لیے اس حصہ کو باب الاسلام کے نام سے یاد کیا جاتا ہے۔

سندھ چونکہ محمد بن قاسم کے حملہ کے بعد ایک اہم اسلامی مرکز بن گیا تھا اس لیے علماء اور اولیاء یہاں آتے رہے اور سکونت اختیار کرنے کے بعد انہوں نے مقامی باشندوں کو اپنے علوم ظاہری و باطنی سے فیضیاب کیا۔ حضرت مخدوم عثمان مروندی نے بھی جو شہباز قلندر کے نام سے معروف ہیں، اس سرزمین کو اپنے مستقل قیام کے لیے منتخب کیا اور سیوہن مین سکونت اختیار کر لی، جو اس دور میں سیوستان کہلاتا تھا۔ تاریخ میں اس قصبہ کے مختلف نام بیان کئے گئے ہیں۔ ایک روایت ہے کہ سیوہن میں سیوی یا شیودی نام کی ایک قوم رہا کرتی تھی جس کی وجہ سے اسے سیوستان کہتے تھے۔ عرب تاریخ میں اس مقام کو سردستان یا سیہان لکھا گیا ہے۔ بعض لوگ کہتے ہیں کہ اس کا نام شیو استھان تھا جو بدلتے بدلتے سیوہن یا سیھون ہو گیا۔ سیوہن کا نام خواجہ کچھ بھی کیوں نہ ہو قلندر شہباز نے اپنے قدموں سے اسے مقدس اور عرفان آگہی کا ایک عظیم مرکز بنا دیا۔

تاریخ ولادت اور وطن

قلندر شہباز کی تاریخ ولادت مقام پیدائش اور سال وفات کے سلسلہ میں اختلاف

رائے پایا جاتا ہے، حیات نامہ قلندر کے مصنف نے سال ولادت ایک شعر کے ذریعہ 538ھ بتایا ہے جبکہ "لب تاریخ سندھ" کے مؤلف نے یہ سال 538ھ تحریر کیا ہے۔ لیکن غلطی سے یہ "تذکرہ صوفیائے سندھ" میں 573ھ مطابق 1177ء دیا گیا ہے۔ جہاں تک مقام ولادت کا تعلق ہے اس کا نام مروند ہے لیکن اس سلسلہ میں بھی اتفاق رائے نہیں پایا جاتا ہے۔ صاحب لب تاریخ سندھ کی تحقیق کے مطابق ان کا وطن میمند افغانستان کے صوبہ ہرات کے نزدیک ہے۔ ایک اور حوالہ کے مطابق وہ روسی ترکستان سے صوبہ آزربائیجان کے ایک گاؤں مروند میں پیدا ہوئے افغانستان میں مروند نام کا کوئی شہر نہیں ہے البتہ مرد نام کا ایک قصبہ ضرور ہے۔ اس لیے ان کی جائے پیدائش مروند ہی ہے جو روسی ترکستان میں واقع تھا۔ ان کے شہر کے نام کی تصدیق خود ان کے حسب ذیل شعر سے ہو جاتی ہے۔

منم عثمان مروندی کہ یار خواجہ منصورم
ملامت ہی کند خلقے و من بردار می رقصم

سلسلہ نسب اور تاریخ رحلت

اس عظیم درویش کا نام سید عثمان لقب شمس الدین ہے لیکن لعل شہباز قلندر کے نام سے ان کو شہرت لازوال حاصل ہوئی۔ ان کا خاندانی سلسلہ آٹھویں پشت میں حضرت امام جعفر صادق سے ملتا ہے۔ لب تواریخ سندھ میں ان کا شجرہ اس طرح ملتا ہے "حضرت عثمان مروندی بن سید کبیر بن سید شمس الدین بن سید نور شاہ بن سید محمود بن سید نور شاہ بن سید ہادی بن سید مہدی بن سید منتخب بن سید غالب بن سید منصور بن سید اسماعیل بن امام جعفر صادق"۔ مورخین کو اتفاق ہے کہ انہوں نے سیہون میں 112 یا 113 سال کی عمر میں رحلت فرمائی۔ تحفۃ الکرام میں ان کی تاریخ وصال 673ھ دی گئی ہے۔ میر علی شیر قانع کے حوالے کے مطابق ان کی تاریخ وصال 21 شعبان 663ھ بیان کی جاتی ہے۔ لب تواریخ سندھ کے مصنف خان بہادر خداداد خان ان کے انتقال کا سال 650ھ بتاتے ہیں لیکن تحفۃ الکرام میں جو سال دیا گیا ہے وہ زیادہ صحیح ہے۔

ملتان میں آمد:

جب عربوں کا اقتدار ختم ہوا تو سندھ پر پٹھانوں نے اپنا تسلط جمالیا۔ اس زمانے میں

عرب ممالک سے عرب بزرگوں کی آمد ورفت کا سلسلہ تقریباً ختم ہو گیا لیکن درہ خیبر کے راستے ایشیائے کوچک اور دیگر اہم اسلامی مراکز سے علماء اور اولیاء کی آمد جاری رہی۔ اس راستے سے بیشتر بزرگ آئے اور پنجاب دہلی یا برصغیر کے دیگر علاقوں میں سرگرم عمل ہو گئے۔ حضرت علی ہجویری عرف داتا گنج لاہور میں سکونت پذیر ہو گئے۔ خواجہ بختیار کاکی نے دہلی کو اپنا مسکن بنایا لیکن سردار شیخ عثمان مروندی نے جو اس سلسلہ کی ایک کڑی ہیں، سیہون میں آن بسے۔ قلندر شہباز بھی روسی ترکستان سے سب سے پہلے پنجاب میں آئے۔ انہوں نے کچھ عرصہ کے لیے ملتان میں قیام کیا، جہاں حضرت شیخ بہاؤ الدین ذکریاء اور حضرت شیخ فرید الدین شکر گنج کی صحبت سے فیضیات ہوئے۔ یہ وہ زمانہ ہے جب ہندوستان پر درویش صفت شہنشاہ سلطان غیاث الدین بلبن کی حکومت تھی اور اس کا لڑکا محمد آقان عرف خان شہید حاکم ملتان تھا۔ تاریخ، فیروز شاہی میں لکھا ہے کہ جب قلندر شہباز ملتان آئے تو خان شہید ان کی خدمت میں حاضر ہوا، اور ان کے لیے ایک خانقاہ بھی تعمیر کرائی تاکہ قلندر شہباز ملتان ہی میں ٹھہر جائیں۔ لیکن وہ رضامند نہ ہوئے۔ قلندر شہباز اس دور کے مشہور بزرگ بابا ابراہیم کا مرید ہونے کے بعد ملتان آئے تھے اور اپنے مرشد ہی کے حکم کی تعمیل ہی میں انہوں نے سندھ کا قصد کیا۔ سیہون میں آمد سے قبل سندھ اور ہند کے متعدد مقامات کا دورہ کیا حضرت شیخ جلال جہانیاں بھی ان کے ساتھ ساتھ رہے۔ چونکہ حضرت شیخ بہاؤالدین ذکریا، حضرت شیخ فرید الدین گنج شکر، حضرت جلال جہانیاں اور حضرت لعل شہباز قلندر کے مابین گہرے روابط قائم تھے، اس لیے ان کو چہار یار کے نام سے اب تک یاد کیا جاتا ہے۔

سیوہن میں آمد کا سال:

قلندر شہباز کی سیوہن میں آمد کا سال 644ھ یا 649ھ بیان کیا جاتا ہے۔ تاریخ میں یہ مدت نہایت اہمیت کی حامل ہے۔ مناقب العارفین میں لکھا ہے کہ 644 ھ میں حضرت شمس تبریز کی زوجہ کیمیا بیگم کا انتقال ہوا۔ 645ھ میں جیسا کہ نفحات الانس میں درج ہے حضرت شمس کو شہید کیا گیا اور یہ کام مولانا جلال الدین رومی کے بڑے صاحبزادے علاؤالدین محمد نے کیا۔ جہاں تک مولانا رومی کا تعلق ہے انہیں حضرت شمس تبریز سے بے حد محبت تھی اور عقیدت تھی۔ انہیں کے فیض صحبت سے مولانا کو علوم باطنی و شاعری میں وہ

مقام بلند حاصل ہوا جس کا اعتراف اس مادی دور میں بھی کیا جاتا ہے۔ مولانا رومی کو جن کی ولادت 604ھ میں بمقام بلخ ہوئی اس دور کی عظیم شخصیتوں سے ملنے کا اتفاق ہوا جن میں حضرت خواجہ فرید الدین عطار اور حضرت شیخ شہاب الدین سہر وردی جو حضرت بہاؤ الدین زکریا ملتانی اور حضرت شیخ سوری کے پیر تھے شامل ہیں۔ مولانا کے حضرت بو علی شاہ قلندر سے بھی روابط رہے اور انہوں نے بو علی شاہ سے فیض بھی حاصل کیا۔ حضرت شیخ بہاؤ الدین ذکریا کے بعض تذکروں سے پتہ چلتا ہے کہ قلندر شہباز شیخ فرید الدین گنج شکر اور حضرت جلال جہانیاں نے ایک ساتھ بلخ و بخارا کا بھی سفر کیا۔ اس سے یہ خیال ہوتا ہے کہ قلندر شہباز کی بھی ان بزرگوں سے ضرور ملاقات ہوئی ہو گی جو اس زمانہ میں بلخ و بخارا یا گرد و نواح کے علاقوں میں موجود تھے، جن میں حضرت شیخ سعدی، حضرت خواجہ فرید الدین عطار اور حضرت مولانا جلال الدین رومی بھی شامل ہیں۔

تبلیغ و اشاعت:

حضرت قلندر شہباز فارغ التحصیل ہونے کے بعد اپنے وطن سے ہند وارد ہوئے تھے۔ انہوں نے بھی تبلیغ و اشاعت کا وہی طریقہ اختیار کیا جو دوسرے صوفیائے کرام نے اپنایا تھا۔ اس طریقے میں شاعری کو بنیادی حیثیت حاصل ہے۔ وہ روسی ترکستان سے آئے تھے جہاں کی زبان فارسی تھی اور ہندوستان میں فارسی رفتہ رفتہ رواج پا رہی تھی اس لیے قلندر شہباز نے بھی فارسی میں شعر کہے۔ بعض کا خیال ہے کہ قلندر شہباز سے جو اشعار منسوب کئے جاتے ہیں وہ اصل مین ایک دوسرے بزرگ حضرت عثمان ہارونی کے ہیں یہ معاملہ بھی ایک اختلافی مسئلہ کی حیثیت رکھتا ہے۔ لیکن چونکہ حضرت مخدوم شہباز ایک جید عالم بھی تھے اور ساتھ ساتھ معرفت کی دولت سے بھی مالامال تھے اس لیے یہ کہنا درست نہیں ہے کہ وہ اشعار ان کے نہیں ہیں۔ یہ ممکن ہے چند اشعار بدل گئے ہوں اور ایسا ہر دور میں ہوتا رہا ہے کہ ایک شعر زبان زد عوام ہے اسے کسی شاعر خاص سے منسوب کیا جا رہا ہے لیکن وہ کسی دوسرے شاعر کا ہے۔

قلندر کی شاعری:

جس زمانے میں قلندر شہباز سیوہن میں سکونت پذیر ہوئے ایران اور قریبی ممالک

میں مولانا جلال الدین رومی، شیخ سعدی اور خواجہ فرید الدین عطار کی شاعری مقبول خواص و عوام تھی اور ان کا کلام دنیا کے دوسرے علاقوں میں سینہ بسینہ پھیلتا جارہا تھا۔ قلندر شہباز کی شاعری کا بھی وہی دور ہے ان کی شاعری میں بھی وہی خصوصیات پائی جاتی ہیں جو صوفیائے کرام کی شاعری کی روح ہیں۔ مولانا شبلی فرماتے ہیں کہ "ایران کی شاعری میں درد اور اثر کی ابتدا اس طرح ہوئی کہ ارباب حال یعنی حضرت صوفیائے کرام میں بعض بالطبع شاعر تھے۔ عشق و محبت کا سرمایہ ان کو تصوف سے ملا۔ ان دونوں کے اجتماع نے ان کے کلام میں جوش اور اثر پیدا کیا۔ سلطان ابوسعید ابوالخیر، حکیم سنائی، خواجہ فرید الدین عطار اس خصوصیت کے بانی ہیں۔ لعل شہباز قلندر کا کلام بھی اس معیار کی اچھی مثال ہے۔" غزل قصائد کا ایک حصہ ہوا کرتی تھی اسے علیحدہ صنف سخن کی حیثیت حاصل نہ تھی۔ صوفیائے کرام نے جو بادشاہوں کی تعریف اور روسا کی توصیف کے قائل نہ تھے، غزل کے فن کو شاعری کی ایک اہم ترین صنف میں بدل دیا اور اسے امتیازی اور انفرادی مقام عطا کیا۔ جن صوفیا نے غزل کو غزل بنایا وہ سعدی، عراقی اور مولانا روم ہیں، اس اعتبار سے بھی حضرت قلندر کے اشعار نہایت بلند پایہ ہیں۔ ان کی شاعری معرفت اور مدحت سلطان دو عالم کے مضامین کا مرقع مقدس ہے۔ ان کے کلام مین وہی وارفتگی اور تصوف کی چاشنی بدرجہ اتم پائی جاتی ہے جو دوسرے اولیائے کرام کا طرہ امتیاز رہی ہے۔ خالق و مخلوق کے درمیان جو رشتہ ہے ان کے اشعار اس کی ترجمانی نہایت بے باکانہ انداز میں کرتے ہیں۔ ان کے بعض اشعار تو اتنے اثر انگیز ہیں کہ انسان کا ذہن فوراً وجد میں آجاتا ہے اور انکی قلندرانہ عظمت کے سامنے اپنا سر تسلیم خم کر دیتا ہے۔ اس سائنسی اور مادی دور میں بھی ان کے کلام کے اثرات بالکل تر و تازہ ہیں اور انسان جدید ذہنی رجحانات کے باوجود بھی ان کے کلام سے متاثر ہوئے بغیر نہیں رہ سکتا۔ حضرت قلندر شہباز کی طبیعت، تموج روحانی و جلال، تحریک و عمل اور انقلاب کا ایک اجتماع بے مثال تھی۔ گو وہ حافظ قرآن تھے فقہ و حدیث اور دیگر علوم شریعت کے عالم تھے لیکن ان کے کلام پر ان کی قلندرانہ جلال و مستی کا نمایاں اثر ہے۔ خالق کون مکان اور آخر الزمان سے والہانہ محبت ان کے اشعار کی روح ہے۔ ان کی شاعری اول تا آخر الہامی و روحانی شاعری ہے ان کا زیادہ تر کلام غزل پر مشتمل ہے جو شائع ہو چکا ہے اور نقادان فن نے اس کی عظمت کو تسلیم کیا ہے۔ ❊

later on demolished, perhaps during Kalhora rule by Makhdoom Muhammad Hashim Thattavi. Conversion from one faith to another is indeed a very difficult process and must take long time before showing any real symptom of the new faith.

The first historical source so far on Sindh, the Chachnamo, came to light during these days. The original Arabic text of "Minhajul Masalik" was o translated into Persian in 1216 AD (613 AH). The manuscript was obtained from the auther Qazi Moosa bin Yakub's descendent Qazi Ismail bin Ali of Alor. During the same time, Syed Badruddin of Kufa came to Uch and wrote 'Lub ul Albab while a court scholar of Nasiruddin Qabacha, named Nuruddin Mahmud, also from Kufa, wrote another well known teatise of these times, entitied Jami ul Hikayaat' This process of authorship and scholarship bespeaks of Suharawardy sufistic trend in educated circles.

Evidence of Madrassahs flourishing in Sindh during this period comes from such names as Madressah Moulana Kashani in Multan, Madrassah Ferozia in Uch and Madrassah Shaikh Nooh in Bakhar while Sehwan accommodated an international Islamic religious institution known as Madrassah Fuqhai Islam.

and Shaikh Ruknuddin alias Rukn-e-Alam Multani visited this Khanqah, as described in Tuhfat-ul-Karam.

(iii) Upstream in the island of Bakhar Madrassah Shaikh Nooh Suhrawardy flourished prior to open tabligh of Murshid Qalandar Lal Shahbaz and continued even after his life-time.

The historical records show upstream Indus at Bakhar another institution of Islamic learning at this point of time named Madrassah Shaikh Nooh Bukhari (d. c. 1210 AD] Shaikh Nooh Bukhari was the first Khalifa of Shaikh Shahabuddin Suhrawardy in Sindh, who was succeeded by Shaikh Bahauddin Zakariya Multani, Shaikh Usman Marwandi of Sehwan and Shaikh Jalaluddin Surkh Bukhari of Uch were accredited in Suhahrawardy sufistic order to Shaikh Bahauddin Zakariya Multani sided with Iltumish against the ruler of Multan and Sindh Nasiruddin Qabacha and after his overthrow was appointed 'Shaikh ul Islam'. Then the Slave dynasty remained devoted to suhrawardy saints.

The Hindus'follow up along the path of Sufi saints of these times is both amusing and instructive:; They called, rather identified, Qalandar Lal Shahbaz as Raja Bhartari. Pir Patho as Raja Gopichand, Shaikh Tahir Nasarpuri as Udero Lal, and Mangho Pir as Lala Jasrat. This is in line with the Ismaili incarnation system mentioned in 'Das Avatar" (ten incarnations) according to which Hazarat Ali (Karamullah Wajahahu) was the tenth incarnation of Vishnu, the Hindu god. His statue was raised atop Makli Hill and named Kalka which showed Hazrat Ali (K.W) mounted on a horse with an unsheathed sword in his right hand raised above shoulders- and the left hand on the reins. This statue was

Historical evidence shows that, (a) He was a Sufi Shaikh of Lal Shahbazi Suhrawardy order and was active in Sindh before 1196 AD, when he was shown meeting with Pir Haji Ismail Panhwar of pat. Pat was then a most important river port and an emporium along the Thatta to central Asia High way. (b) He became accredited to Shaikh Bahauddin Zakariya Multani in 1235 AD and was officially commissioned to spread Sufism through his order, (c) He was associated with Madrassah Fuqha-e-islam at Sehwan prior to 644 AH/ 1246 AD. (d) he was authorized by the Delhi Sultanate in 1251 AD to propagate his order openly through his Khanqah established officially after the Slave General Qatlagh Khan over threw the immoral rule of Raaja Jesar in Sehwan in that year. The Lal Shahbazi Suti Suhrawardi Khanqah flourished in Qalandar Lal Shahbaz's life time for twenty three years from 1251 to 1274 AD. At the time of his demise in 1274 AD when he was 112 years old he accredited Syed Ali and Abdullah Shah his two prominent Khalifas in the Qalandari order.

2. Other Sufi Khanqahs:

(i) Shaikh Hassan Debali alias Pir Patho (d. 646 AH/1248 AD) Established another suhrawardy Sufi Khanqah on behest of Shaikh Bahauddin Zakaria Multani and Shaikh Usman Marwandi who went to him into his cave in mount Makli personally and persuaded him to come out and work - for the propagation of Islam in Sindh.

(ii) Shaikh Chanesar Soomro alias Rehan Jhangli's Khanqah at "Rukan" a river port below Pat on the Indus, since inundated: Hazrat Qalandar Lal Shahbaz

Silsila in Sehawan and around. Hazrat Nasiruddin Chiragh Dehlvi, the well known Khalifa of Hazrat Nizamuddin Oliya also came to Sehwan.

Research based on early sources e.g. Khazinant ul Asfiya and accounts of other contemporary plausible relatives of shaikh Usman Marwandi alias Hazrat Qalandar Lal Shahbaz show him as Sindhi, (Khazinat ul Asfiya shows him a Sindhi by birth and Tarikh Feroz Shahi compiled by Ziauddin Burni applies Muridi as suffix to his name to which the Urdu translator Dr. S. Moinul Haq footnotes that Muridi may be a misprint, the correct name might be Trimizi! This shows that the writers did not contemplate Marwand or Marrrand as his birth place hence the appellate, since they knew that he was a Sindhi by birth.) particularly with reference to 'Mian Lal' who is buried at Makli beside Shaikh Jiyo and is mentioned in Tuhfatul Karam as a brother or cousin of Hazrat Qalandar Lal Shahbaz according to local legend. According to Hakim Fateh Muhammad Saghir Sehwani, compilor of Qalandar Nama,he was born in Marrand/ Marwand remained one year under Baba Ibrahim, who was accredited in Qalandari order by Shaikh Jama'l Mujarid (unmarried) Qalandar Lal Shahbaz also lived a celibate life and did not marry nor had an issue in his life time. He migrated to Sindh, learned a lot from Shaikh ul Islam Bahauddin Zakaria Mmultani and Shaikh Farid Shakar Ganj. He was also much associated with Shaikh Sadruddin the successor of Shaikh Bahauddin Zakariya Mmultani, in whose company he was found with Prince Muhammad 'Khan Shaheed' at Multan and was offered a Khanqah there but had preferred Shewan.

Hindu/ Ismaili Soomra's hold held it every time at bay. The Madarssah established by Syed Sadruddin to conjunct it with the Asthana of Shah Sadar at Rasoolpur near Sehwan had soon to be closed and shifted to AH Wahan near Bakhar/ Rohri.

It was therefore only through the well conceived and boldly executed plan of Shaikh Usman Marwandi that Sehwan was secured for Islammic propagation and a Suhrawardy sufistic Khanqah, which bolstered or replaced the Madrassah 'Fuqhai Islam and cleared the way for other sufistic telamic missionaries to lower Sindh, Sehwan being the gate way of it.

During the 12th and the 13th century A.D, the missionaries of Suhrawardi and Chishtiya orders are found active in Sindh. Before founding their khanqahs at Ajmer. Pak Patan and Multan they visited Sehwan, Pat and Bakhar, in the lower Indus Valley and worked there. Tuhfat ul Karam mentions four companion: Shaikh Bahauddin, Shaikh Fariduddin, Shaikh Usman Marwnadi and Syed Jalai Surkh. The same source shows their sittings at Yak Thambh (cave) (Unipolar) and portrays Sehwan as a seat of sufis activities during those days. Before setting up the seat of Chistiya order at Ajmer, Khwaja Moeenuddin Chishti (536-633 AH/ 1142-1236 AD) visited Sehwan in company with his 'Shaikh' Hazrat Usman Harooni and had a long time company there with Shaikh Sadruddin Muhammad Ahmed Sehwani, Hazrat Baba Farid Masood Shakar Ganj came in Sehwan on the instructions of his 'Shaikh' Hazrat Qutibuddin Bakhtiar Kaki and lived there for some time with Hazrat Ohiduddin. He had two Khalifas in Sehwan at that time: Shaikh Zakarya Sindhi and Shaikh Issa Chishti who were spreading Chishtiya Sufi

"Fuqhai Islam" which was established there earlier. It was, there that he wrote his five treatises mentioned above for the benefit of students who hailed from cairo and central Asia. An investigation into the background and further details of this cosmopolitan institution of Islamic learning at such early time in Sindh is much necessry for straightening the historical records. When Qalandar Shahbaz found the running of the madrassah and his missionary efforts thwarted by the misrule of Raja Jesar of Sehwan he approached the Delhi Sultanate of the Slave dynasty of which Nasiruddin Mehmood the celebrated saint king was on the throne then through Shaikhul Islam Shaikh Bahauddin Zakariya Multani and Mufti Azam Shaikh Sharafuddin Panipati alias Hazrat Boo Ali Qalandar (602- 734 AH/1206-1323 AD) and the Sultan himself encamped at Bakhar. There it was decided to dispatch a strong force under general Qatlagh Khan to capture Sehwan and establish Suni Islamic rule in place of the Ismaili Soomra rule of Raja Jesar, alias Charbat Raja.

The contemporary elders of Islam, who contributed to the Qalandari Movement, were Shaikh Jalal Surkh Bukhari of Uch sharif and Baba Faridudin Shakar Ganj of Pak Patan whom Hazrat Qalandar Lal Shahbaz had consulted before proceeding to Panipat with a letter from Shaikh Bahauddin Zakariya Multani to Shaikh Sharafuddin Panipati, who was then the Chief Jurist of the Delhi Government. This movement appears to have had an integrated 'back ground of the efforts of Shah Sadar of Laki (Laki Alvi) and Syed Sadruddin Razvi bin Syed Muhammad Maki of Bakhar. From Bakhar to Laki along the Indus the Suhrawardy sufi movement was striving to establish a Khanqah at Sehwan but the

AD), while the Soomras were converted to Islam through the Ismaili da'wat and they were occupying Roopah and the entire east and south on the borders of Sindh, with the help of Sammas of Samui (near Thatta), they captured Bhambhor, Uch and Multan. In 1179 AD they were dislodged from Multan by the forces of Sultan Shahabuddin Muhammad Ghori but retained power in Uch where Shaikh Jalal Surkh Bukhari (1198-1291 AD) secured their conversion to Suhrawardy sufi order of Shaikh Shahabuddin Umer Bin Muhammad Suharwardy of Baghdad (1144-1235 AD) and his chief Khalifa for Sindh Shaikh Bahauddin Zakariya Multani (1182-1262 AD).

At Sehwan, however, there ruled a Soomra chief named Jesar alias charbat Raja who would not give up un-Islamic practices and his misrule was totally intolerable for the torch bearers of Islam.

On Friday, the 22nd of Shawal 649 AH corresponding to 8th December. 1251 AD Shaikh Usman Marwandi entered Sehwan from Lake alvi at the head of a large following of Qalandari faqirs and soon afterwards marched the Slave army under Qatlagh Khan, who deposed Raja Jesar Soomro from Sehwan and established the rule of Sultan Nasiruddin Mehmood of Delhi, it was a preplanned action, taken upon the behest of Shaikh Usman Marwandi: who hence forth was identified as Qalandar Lal Shahbaz. He got the title of Qalandar because of his open propagation of Islam in Sindh for the first time and Lal Shahbaz because of his Lal Shahbazi sufi order, which he propagated. He established his Khanqah in Sehwan.

He had not been in Sehwan for the first time in 1251 AD; but had indeed lived and taught in Madrassah

the slave and the Soomra ascendancy in Sindh including Uch and Multan.

Towards the end of the 12th century, the progenitor of lunwari Siddiqui's, Shaikh Malik bin Muhammad was acredited to Suhrawardy Sufi order through Shaikh Yamani a Khalifa in Hijiz of Shaikh -ul-Suhuyuhk, Umer bin Muhammad Shahabuddin Suhrawardy (1144-1235 AD), and spread that order in lower Sindh and Kachh securing more Hindu converts. In 1176 AD, Qutbuddin Aibak occupied Sindh on behalf of Sultan Shahabuddin Muhammad Gori, in just three months time and left one Saiful Malook incharge of the Government. Later on Qutibuddin himself become pioneer of slave dynasty's rule in the Indo Pak sub continent but on his death in 1210 AD, another Slave general of Sultan Shahabuddin Muhammad Ghori established his rule over Sindh with his capital in Multan. He was Nasiruddin Qabacha who ruled for 18 years upto 1228 AD. Then Sultan lltumish annexed Sindh to his Kingdom. Trie Slave government failed to subdue the Soommras who ruled over the lower Sindh from Ropa Mari. Soomras independence and rule dates long before Sultan Muhammad Ghaznavi's sack of Mansurah (1025 AD) when history has recorded several tiny states in Sindh each independent of the other and constantly all war with one another. Besides the five Arab colonies: Mansura, Baza, Buqan, Sindan, Makran and Mushki, there were several native princpalities under their tribal chiefs such as Bhanbhor, Brahmanabad, Sehwan, Darbelo, Alor, Maniktara, Hamahkot, Bhagnari and Roopah. Sehwan and Bhagnari were held by channas, who were the first converts to Islam at the time of the Arab conquest (712

"Shaikh Usman Marwandi/ Marandi *Alias* Hazrat Qalander Lal Shahbaz Sehwan/ Sindhi, and his time

(The Late 12™ & The 13™ Century 1162-1274 Ad).

By: Dr. Habibullah Siddiqui Patai.

Three centuries of the middle-ages, the eleventh twelfth and the thirteenth of the Christian era and three contemporary divines of the period, are mainly responsible for the present day Muslim Majority population of Pakistan. They are: Pir Shams Sabzwari of Multan (1065-1172AD), Shaikh Bahauddin Zakaria Multani'(1182-1262AD) and Shaikh Usman Marwandi/ Marrandi/Sindhi alias Hazrat Qalandar lal Shahbaz Sehwani (1162-1274). Pir Sabzwari and other Ismaili dais/missionaries composed 'Ginan' in Sindhi, Punjabi, Siraiki, Kutchhi, Gujrati and Hindi vernacular languages, while Shaikh Usman Marwandi wrote text books for Islamic Dini Madrassahs of Sindh e.g. Mizna-e-Sart, Kism-e-Doyum, Aqd and Zubdah, which remained in use for eight centuries uptil the British conquest of Sindh 1843 AD. Together with Shaikh Bahauddin Zakariya Multani, he also secured a large scale conversion of Sindhi Hindus to islam through suhrawardy sufistic order. They lived during the Ghori,

reached a Zenith of spiritual divinity where he has only three concepts of life namely Love of the Creator, Love of his fellow beings and also indulges out of divine ecstasy in some acts and practices of extreme devotion which are within the limits ethical rules and values.

Hazarat Lal Shahbaz Qalandar was a Hafiz, Quran Poet, Mujahid, Ghazi, and at the same time chose the Path of love. He truly loved his God and served his fellow beings.

Last Act

Hazrat Qalandar Sahib passed away an the 21st of Shaban, 673 A.M. at the age of 112, and his mortal remains lie buried in a beautiful Mausoleum built in the days of Sultan Feroz Shah Tughlaq, in 757 A.H. by Malik Bakhtiaruddin Ruler of Sehwan. In the courtyard of the sacred shrine of Hazrat Qalandar are the tombs of Syed Ali Shah Sarmast (Wazir of Hazart Qalandar), Syed Muhib Shah and Shaikh Manjan. The last act before dying was that Hazrat Qalandar gave Syed Muhib Shah Sa'rmast and Hazrat Abdullah Shah Abdal Hidayat (instructions) of Qalandar Tariqat.

The drums of *"Dammal"* still beat at Dawn and Sunset in memory of Mast-o-Mast Qalandar Lal as act of home age and devotion to his sacred memory.

Dhammal

The Qalandar indulged in a dance called "DHAMMAL" which is similar to the one popularly Known as the whirling dance of the Durveshes of the Rumi sect. The Dhammal of Hazrat Qalandar was with the same object but of a different style, where the same object but of a different style. The idea underlying Dhammal is a dance of Trance, where the mind is concentrated on the name of the Creator and the whole body moves in devotion. There is complete co-ordination between soul, mind and body-all the three functioning in deep contemplation of the name of Allah. Established practices is that this state of trance is accompanied by the beating of big drums. This state of trance can be understood in the words of Hazrat Qalandar which are :-

For the sake of the love of the friend, I dance over fire, sometimes I roll in the dust, and sometimes dance on the thorn's. I have become notorious in your love. I beseech you. to come to me. I am not afraid of this disrepute, and dancing in every bazar, A Qalandar is a saint whose action is directly inspired by God, and his action is based on love and devotion of God. The Qalandari system is difficult to be explained, interpreted or understood in simple language, and a Mystical interpretation can be gauged by the following saying of a great Mystic .who on being asked what a Sufi was replied that Mysticism is: *"its beginning is god, and as regards the end it has no end"*. The usual wrong impression about a Qalandar is that he dose not in his state of ecstasy care for rules, laws of society or religion, This conception is not true because a Qalandar is basically well versed in all the religious teachings, and has therefore through hard perseverance, practice prayers

Qaladaria Sect

A part from the other Mystical sects of Chistia, Qadria, Soharwardia, Naqshbandia, the Qalandari sect is also a very important sect. The Qalandaria sect was started by Hazrat Syed Abdul Aziz Alambardar Maki Sahabi Qalandar during the time of the Holy Prophet. Hazrat Abdul Aziz Maki was one of the companions of the Holy Prophet, and was one of the members of the ASHB-I-SUFA (brethren of purity) and had been called a Qalandar by the Holy Prophet, and he lies buried in Pakpattan District Sahiwal. There have been two and a half Qalandars of the highest spiritual status, and divine Zenith namely Hazrat Bu Ali Sharfuddin Qalandar of Panipat, Hazrat Lal Shahbaz Qalandar of Sehwan and Hazrat Rabia Basri. It is said that in status of Divine lovers of God, the whole structure begins from the Holy Prophet followed by AHL-E-BAIT. SAHABAS, ANSARS AND MOHAJIREEN, SAINTS AND MASTS. The Qalandar while attending to Khidmat-e-Khalq simultaneously covered his life time in "ISHQ-E-HAQIQI", and now in his old age become so engrossed in memory of his Creator that he uttered the following couplet from which one can detect his spiritual status:-

I am the sovereign of all countries
I am the destroyer of every thing
I kill this and strike that nobody can challenge it
I am the key of the mysteries of God
I am above all sins and follies of human beings
I am the beauty of the light of God's
From the very dawn of creation
I am God intoxicated soul.

Red Clothes, Red Eyes

Hazrat Qalandar always wore red clothes and had piercing red eyes denoting deep contemplation and mediation in the Mystical memory of his God in whose thought he was always engrossed. His eyes flaming with eternal love of his Creator were the center of attraction, and his very exisstence was a living example of *"Wahdat-Al-Wujud"* a state to which he had reached through spiritual perseverance, contemplation, prayers.This final stage of self realisation is nothing else but spiritual conscioship of ones self and when a Mystic realises the truth about his own existence, and his relationship with his Creator, which can be beautifully summed up in the following couplet: -

I am he whom love,
And he whom love is I,
We are two spirits indwlling one Body,
When thou seest me thou seest him and when thou seest him, than thou dost see us both.

Hazrat Qalandar is also out of reverence and devotion called by the following names:-

Oosman, Lal, Shahbaz, Qalandar, Saif-ul- lisan, Shamsuddin, Mehdi Makhdoom, Mast-o-Mast Qalandar Lal.

The spiritual linage of Hazrat Qalandar runs as follows:-

Holy Prophet Muhammad (Peace be Upon him)

The Holy prophet, Hazrat Ali Hazrat Zain-ul-Abedin, Hazrat Imam jaffar Sadiq, Hazrat Imam Ali Reza. Hazrat Shaikh Syed Mujjarrid, Hazrat Shaikh Ibrahim and Hazrat Qalandar.

observing this change in the outlook of a subject King Jessar became disturbed, and employed all cunning and mischievous tactics to disturb and provoke Hazrat Qalandar and his small band of mujahids. Matters came to a point where war became the only means for deciding the issue between godliness and idol worshipping, morality, and vices, truth, and evil. The forces of king Jassar met complete defeat at the hands of the forces of faith and valour faith being represented through Hazrat Qalandar, and valour being represented through Sultan Naseeruddin Mahmod's army. As in other Places in Indo-Pakistan the saint and the soldier side by implanted the banner of Islam in the evil infested city of Sewan and now this region was also covered by Islamic belief.

After the defeat of King Jassar Hazrat Qalandar began his Teachings of Islam. Hazrat Qalandar was a Hafiz, Quran Scholar, Poet, Linguist, Grammarian, and a great Mystic and Mujahid. He was always and constantly in a state of Sukr (deep contemption), and istaghraq (abosrption) in memoryof his Creator, and had thereby reached the Zehith of Mystical final stage of *"Fana Fillah"*.It was during one of his .states of ecstasy that Hazrat Qalandar uttered the following famous and renowned couplet:-

منم عثمان مروندی کہ یار خواجہ منصورم
ملامت می کند خلقے و من بردار می رقصم

(I am Usman Marandi the companion of Khawaja Mansoor (Hallaj) so i am not afraid of condemnation but (like him) ecstastically dance at the gallows).

Multan, and even built a Khanqa for him. During his stay in Multan Hazrat Qalandar Shahbaz became very friendly with Hazrat Shaikh Sadruddin Arif with whom he always attended *'Sama'* gatherings. After some time Hazrat Qalandar left for panipat, and met Hazrat Bu Ali Sharfuddin Qalandar, who advised him to proceed to a place called *"Siwistan"* now known as *"Sehwan"* in Sindh where a lot of pioneering work was required to be done for preaching of Islam, and was an unexplored area. The technical justification for this request was that there were already three hundred Qalandars in the area around Panipat, and mystically in the Northern regions or spiritual zone.

Settled in Sehwan

Hazrat Qalandar reached a place called *"Laki"* where Hazrat Shah Saddar was living, and after paying his respects to this great pioneer and Mujahid saint, Hazrat Qalandar proceeded to Sehwan which is at a short distance, plase Sehwan was ruled by an evil, corrupted, and ruthless Hindu Ruler King Jessar also called Raja Charbat. Sehwan at this period was a den of idolatry, debauchery, vices immorality, and prostitution and gambling. Hazrat Qalandar chose a central place in the heart of the evil city of Sewan surrounded by the Raja Jessar and his equality evil people, Sewan was an important port on the bank of river Indus, and ships from different countries anchored here and thereby it was important trading and commercial centre.

As time passed gradually and steadily through the spiritual status, and exemplary conduct of Hazrat Qalandar the .ice started to break, and people began to see the dawn of faith and goodness. Seeing and

Maarifat and Haqiqat through prayers, recition of Quran, meditation, contemplation and forbearance and striving Hazrat Qalandar now was thoroughly trained and equipped for *"Ishk-e-Haiqqi"* and *"Khidmate-e-Khalq"* within a short period of one year Hazrat Qalandar was given the Khilafat Name by his Shaikh, and was given the a stone *"Sang Maftool"* as a token and symbol of his affection and appreciation which Hazrat Qalandar always had hung around his neck touching-his chest out of love and reverence for his Shaikh, on being given the Khilafat Name Hazrat Qalandar was given the title of *"Lal Shahbaz"*, meaning in Mystical terms King of Red Hawks. With the blessings of his Shaikh, Hazrat Qalandar embarked on his second phase of training, devotion, and homage by paying visits to Mecca Muazzama, Madina Munawara, Najaf Ashraf, and Krabala Mualla.

Left Marand

After Performing Hajj and paying homage at the sacred places, Hazrat Qalandar now entered the third phase of his life, and left Marand for India traveling throught the Mekran Coast. Enroute Hazrat Qalandar stayed in the valley of *"Panjgoor, Pasni, Lahoot-Lamakan*, and ultimately reached multan where he met Hazrat Shaikh Bahauddin Zakaria Soharwardy, Hazrat Shaikh Baba Farid, and Hazrat Makhdoom Jalauddin Bokhari, the great saints who were at this time in Multan. It was during this period that Hazrat Qalandar became acquainted with Prince Mohammad Khan Shaheed, Governor of Multan who was the son of Sultan Blban. Sultan Mohmmad was so much impressed by Hazrat Qalandar that he requested him to stay permanently in

Hazart Lal Shahbaz Qalandar of Sehwan

A great saint, scholar and mujahid of Sindh

By

Inam Mohammad

Hazart Syed- Hafiz Haji Makhdoom Sheikh A1 – Kabir Mohammad Oosman Marwandi popularly and devotedly called Qalandar Lal Shahbaz was born in 561 A. H. (1177 A. D. at Marand a small town in the province of Azerbaijan in Iran. His ancestors had migrated from Iraq to Meshed in Iran, and then on to Marand. The Father of Hazart Qalandar was a pious man by the name of Syed Kabiruddin Ahmed Jawabi, and his mother was the daughter of the Ruler of marands ultan Shah. Hazart Qalandar was a direct descendant of Hazart Imam Jaffar-e-Sadiq. The basic education was imparted to Hazart Qalandar by his mothering the fundamental religious teachings. Then under the guidance of Shaikh Mansoor further religious teachings and practices were given, and at the age of seven Hazrat Qalandar Lerant Quran-e-pak and became a Hafiz. On becoming of age Hazrat Qalandar became the disciple of Shaikh Baba Ibrahim was Wali Mukeem Sabzwar who was a direct descendant of Hazrat Moosa Kazim, shaikh Ibrahim was a disciple and Khalifa of Syed shakih Mujjarrid who was Mufti of Egypt. After a thorought training in the religious doctrines of Shariat,

Qalandar. Lal Shahbaz Lived for two years in Sehwan and died In 673 A.H/ 1274 A.D.

However there is no agreement among the chroniclers about the dates of the birth and death of the great saint. Exactly ten years after the death of Lal Shahbaz, Prince Muhammad was martyred in 683 A.H/1284 A.D while fighting the Mongols.

Qalandar Lal Shahbaz was indeed a great mystic poet and saint of his time. He attracted many people with his spiritual power and divinity. That pull and fascination still continues and captivates the minds of thousands of people who pay homage to him daily at his grave. Lal Shahbaz was also a distinguished linguist, poet and men of letters. He has left a wast store of knowledge in Persian Languae. His verses simply reflect his ideology, thought and the order to which he belonged. Sixty years after Qalandar's death, famous traveler Ibn Battuta came to Sehwan and visited his grave.

Feroz Tughluq, Mirza Jani Beg, Nawab Deendar Khan, Mian Ghulam Shah Kalhoro and Mir Karam Ali Khan Talpur, were some of the rulers and dignitaries, who took keen interest in the construction of his tomb and the adjacent buildings. Emperor Raza Shah Pahlvi of Iran and Shaheed Zulfiqar Ali Bhutto also built and renovated some parts of the tomb and adjacent area. Shah of Iran gifted golden gate which was fixed on the southern side of the mausoleum In July 1994 the centuries old tomb caved in and on the directions of the then Prime Minster Mohatama Benazir Bhutto, its reconstructions were immediately undertaken.

Every year on 18th of Shaaban Qalandar's urs is celeberated with solemnity and reverence for three days. People from Sindh, Punjab, Frontier and other parts of the world participate in the celebrations.

Baghdad, where he met religious scholars and spiritual masters and benefited immensely from their company. He took the vow of discipleship at the convent of Baba Shaikh Ibrahim who was the Caliph of famous mystic celibate Shaik Jamal. In this way, after undergoing through various stages of spiritual order, he himself became a famous mystic and left his home for India.

This was the time when Tartars had attacked Lahore and Multan, and caused much trouble to the local rulers. In order to check the Mongol incursion the Sultan Balban of Delhi appointed prince Muhammad "as the Governor of (Multan in 669 A.H/1270 A.D. The Prince had great love and regard for the mystics, saints and Qalandars. On the arrival of Qalandar at Multan Prince Muhammad personally welcomed him enthusiastically and .requested him to stay permanently 'at Multan, where he promised to build him a seminary at his own cost. Qalandar very politely declined the offer. At Multan he had very fruitful meetings with Shaikh Faridudin Ganjshakar and Bahauddin Zakria. Besides, he enjoyed the company of Shaikh Bahauddin Zakria's son Shaikh Arif Sadarudin and exchanged mystic experiences with him. Later on he left Multan for Sindh and settled at Sehwan.

At this period of history the Sultan of Delhi exercised authority as far as northern Sindh and the Soomras held sway from the shores of Sindhi ocean upto the Darbello pargano. Though chronicler has not recorded the relationship, if any, between the Soomra rulers of Sindh and the great sufi. Therefore no information on this subject is available. Sehwan at that time was a busy centre of trade, commerce, politics and education. Besides Qalandar Lal'Shahbaz, a large number of mystics also lived here. According to one source Lal Shahbaz reached Sehwan in 671 A.H/1272 A.D and busied himself in rigorous spiritual exercises in Lukky hills, Lal Bagh and a small pillar (Thumbi). Pir Patho and Mangho Pir are the other saints of time. Some sources say that Pir Pithoro and 3 Udero Lal were the contemporaries of the

Qalandar Lal Shahbaz

By:
(P V Ghulam Muhammad Lakho)

Islamic mysticism began in the first Hijra century. Mysticism had already taken firm ever since the advent of Arabs in Sindh. Bu Ali, the first renown Sindhi mystic was the contemporary of great Sufi saint Bayazid of Bistan. Both these venerable sages exchanged divine information on various mystic issues and experiences, enriching each other's esoteric knowledge. Thus, mystic foundations were firmly laid on the soil of Sindh. Among its earlier sages and saints, Qalandar Lal Shahbaz occupies an elevated place.

Qalandar Lal Shahbaz's name was Syed Usman and his father's name was Syed Ibrahim, while Kabir was his title. His genealogy Links him with Imam Jaffar Sadique. He was born in 538 A.H/1143 A.D, in Marind in the present day central Asian Muslim state of Azarbaejan. According to another tradition, his birth place was Marvand, a town in Afghanistan and by this connection he is called Marvandi. Qalandar's mother tongue was Persian. He learned Arabic and Persian in various schools (Madrassa) and acquired extraordinary proficiency and excellence in both these languages, by his intelligence and assiduous work. Qalandar possessed a very sharp memory and as a child learned the Holy Quran by heart.

He embarked on an active intellectual and spiritual life by visiting the holy places of Makkah, Madina, Najaf and

how he liked his appearance. "Very good", he replied. They then branded him on his shoulder with a burning iron, undressed him and rubbed his body with ashes from cow dung. They ordered him to go out into the world and to beg for his bread from then on. It is said that on occasion respected citizens had themselves initiated in this manner, for example to fulfil a vow to wander as a Qalandar for a given period of time.

As Olufesen reports, Central Asian Qalandars led a relatively ordered life for a "free" order around the turn of the century and observed celibacy. In cities like Khiva and Bukhara they owned their own lodge *(Qalandar khana)* at the edge of town near the cemetery, The novice had to undergo a probation period of five to six months which he spent praying at night and guarding the saint's tomb. If he proved suited to become a dervish, the *qalandar-baba* dressed him in dervish garb a camel hair cloak, appointed cap a begging bowl and a wide belt a black cord wound around his head. The new dervish joined one of the singing and begging Qalandar groups and traveled around with them. In the evening, they were required to submit the alms they had received to the head of the lodge.

Courtesy:
Oxford University Press 2008

imitate the sterility of an old man, whose hair has fallen out and is no longer a link in the chain of generations" (Zimmer 1972:175). Karl Gottlob Schelle pointed out already in 1797 in his *History of the Male Beard* that since antiquity both in the Orient and the Occident, having one's beard shaved off was a great insult and made the person an object of public ridicule. In this way, the Qalandars have realized a Malamati ideal. Such customs which violate orthodox religious laws are said to date back to Shaikh Jamal ud-Din of Sawa and were apparently adopted by the Bakhtashis as well. The attractive Jamal-ud-Din, who studied in Damascus at the beginning of the thirteenth century, is reported to have evaded the intense attentions of a woman who sought his affection. Upon seeing him thus, she turned away horrified and had him thrown out of her house.

Stranger yet than shaving the eyebrows, which Malangs and members of other "free" orders also do, is the piercing of the hands, ears and other parts of the body and the insertion of iron rings. These are signs of penitence and chastity, exhibited probably only by some extreme Qalandar groups or individual ecstatics, which attest presumably to a higher degree of initiation.

However, Burton in his description of an initiation ritual which occurred in the middle of the nineteenth century at the shrine of Lal Shahbaz Qalandar in Sehwan Sharif, does not mention that such iron rings were attached to the neophyte's body. He reports that the shrine guards *(mujawars)* blackened the novice's face after the obligatory shaving and tied a cord around his neck. They then gave him a mirror and asked him

The following is a graphic description of street life in Samarkand:

> Everywhere noise and buzzing in the air, in between the strange, drawn out singing of the wandering dervishes sauntering through the streets, begging. They wear elaborately embroidered Phrygian caps with a shaggy sheepskin brim...
>
> (Willfort 1930: 37).

In 1888, Heinrich (Henri) Moser added from Bukhara:

> Their dress is a ragged *chalat* with patches made of tatters of different colored materials, the neck remains bare, usually the shirt is missing altogether; bare legs in unbelievable slippers and a pointed cap covering the head in a belt slung over the chest they carry a coconut or a pumpkin for the donations of the faithful who hold them in high esteem. Armed with long sticks, they roam through the bazaars, plundering everything in their why, and never cease their deafening cries (1888: 164).

Along with wearing the typical dervish dress a patched cloak, cap and begging bowl the Qalandars also shaved their bodies, from the hair on their head to beard, eyebrows, etc. In shaving their heads and beards, they correspond to a baldheaded buffoon, a special type of ancient mime actor (Latin. *Mimus calvus*). Shaving the hair on one's head as a sign of absolute ascetism is also practiced by Buddhist saints and is reflected in the tonsure of Christian monks. It points clearly to the celibate life of asceties: "He must

famine broke out across the country after the famous dirvish Sidi Muwallah was sentenced to death on the basis of a false accusation and was trampled by an elephant at royal behest. Another case is that of Mohammad Amin Khan, the *wazir* of the Mughal Emperor Mohammad Shah, who on 27 January 1721 died a sudden and inexplicable death after he had a Muslim fakir by the name of Narnjan punished by brutal blows a few days before, although his offence of having proven.

Some wandering Qalandars appear unusual and disconcerting, dark and frightening. However, these dervishes are the very one who are considered endowed with superhuman powers and predestined for occult acts. They personify eeriness, sometimes even gruesomeness, which makes one shudder but which is also an aspect of the divine. Magiclike powers can be attributed to saintly figures as often reported in mythical and legendary tales- and also to simple dervishes and fakirs, the mentally disturbed, or members of peripatetic groups who wander about like gypsies. Time and again, it is those who wander or roam about who appear most disconcerting and are accused of practicing black magic.

What then are the external signs of these "bizarre" Qalandar dervishes, and what do we know about their daily lives? it is generally known that most Qalandars meander through the streets as itinerant beggars, while some of them also guard shrines in order to serve their *pir.* Relying completely on God, they live carefree from one day to the next, take drugs and provoke their law-abiding fellowmen. Travelers form Central Asia has given us more detailed descriptions.

pronounced sense of community of dervishes and fakirs who belong to one of these orientations while simultaneously living as Qalandars. On the other hand, with some of Qalandar dervishes who roam about alone, one still feels something of the rejection and sullenness, even inapproachability reported of early ascetics in Islam. The latter lived lonely lives and spoke of this world with repugnance and contempt, as is reflected in one of their pronouncements: "the world is a latrine. One only goes to such a place when one is forced to" (andrae 1960:84). contemporary Qalandars, for example in Indo-Pakistan, lead a life between pleasure and ascetic renunciation of the world, some in convincing simplicity and selflessness, pervaded by the love of God. On the other hand, one also meets "fake dervishes" who wear the Qalandar cloak as a cover for criminal acts and who are not to be trusted. However, I have never experienced that such dervished would "completely neglect human forms of life altogether,' as the Orientalist F. Babinger noted in *The Manual of Islam* under the headword "Kalenderia".

Deviant behavior and the strange dress of the Qalandar, Malang and other ecstatic do have another consequence: They are often suspected of being dangerous or even criminal. In addition, they are generally known for their wide range of curses and oaths. People fear that if these dervishes are insulted they will practice "black magic" and conjure up evil. It is the founders and saints of the "free" Sufi orders who have handed down formulas for magic-like spells. Numerous stories tell how rulers who insulted dervishes met misfortune, fell ill or died. Under Sultan Jalal ud-Din Feroz Khilji (r. 1290-1296) in India, drought and

lived asexually, such as members of the Barri Imamiyya.

Their tradition goes back to the saint Barri Imam who is buried in Nurpur near Islamabad and whose name was actually Sayyid "Abdul Latif Shah (1617-1705/6). He is considered a majdhub and belongs, in terms of is mystic orientations, to the Qadiryya and Qalandariyya. According to legend, he left his birthplace Morsakharsal (near Chakwal Potohar region) at the age of 12 with his parents and moved to Bagh-i Kalan (within today's Islamabad). As a shepherd, he herded cattle in the jungle in the surrounding area, finally, his father recognized his son's spiritual tendencies and had him educated in Islam. After travelling extensively in the Middle East, he returned to the mountains near Nurpur where he lived as a Qalandar and performed ascetic exercises. In addition to the well-known forty-day fasting periods he spent twelve years standing the waters of the Neelum River, and wasted away to skin and bones. Thereafter he met his teacher zinda Pir (a term Customary in Punjab for the Prophet and saint Khidr), who recognized him as *pir.* The nature of this remarkable *Chilla* exercise and the confirmation by a prophet/saint like khidr, who exhibits the traits of water and vegetation deity, underline here the Qalandar tradition of Barri Imam.

One reason for the diverse conduct of Qalandar dervishes may be the link to other orders such as the Chishtiyya, Suhrawardiyya or the Qadriyya. I have often may be the link to other orders such as the Chishtiyya, Suhrawardiyya or the Qadiriyya. I have often experienced the warm-hearted humanity and

whirling dances the Lal Shah *faqirs* dress in red robes trimmed with bells at the waist and wear bells on their ankles. They also play an instrument called *chimta* shaped like a pair of fire tongs. In the Punjab, they wander around with a begging bowl, addressing women in particular by singing: *"Mai, de lali nun manni. Teri nub ave lammi"* (Mother, give thi Lali a piece of bread. You will have beautiful daughter- in law!").

Qalandar achieve spiritual states not through the mystical exercises customary for institutionalized Sufi tradition but through direct divine inspiration. Completely devoted to the contemplation of God, His beauty and magnificence, they seem to drown in God and do not consider themselves responsible for what they do. Neither blames nor praise matter to them. These wandering dervishes *par excellence* are said to enjoy a "cheerfulness of the heart" *(tibat qulubihim)* which Omar Khayyam (d. 1132) and Farid ud-Din "Attar (d.c. 1220) specified in their poetry as a characteristic of peripatetic mystics. They are said to live carefree for day to day, enjoying their lives, drinking wine and indulging in physical love without hesitation. However, when meeting Qalandar dervishes personally, I began to doubt the accuracy of such a general, biased characterization which is after all based primarily on older mystical treatises and poetry. Thus, the Qalandar of the thirteenth and fifteenth centuries and contemporary Qalandar share only the provocative,, anti orthodox Qalandar stance, the free life as a wandering dervish and their unusual dress. The "free" and "independent" way of dervishes take many different forms at any rate, I often met Qalandar who

ud-Din Ghaus Qalandar. The Qalandariyya established itself on the subcontinent as an order with distinct Shi'ite or, better, Alid characteristics; since the time of qutb ud-Din Sarandaz Jaunpuri (d.1518), the fourth successor of Khidr Rumi, dervishes used the invocation to the holy family of five as *Dhikr* formula. In particular from the middle of the fifteenth century up to the first half of the sixteenth century numerous *kalenderhane* (Qalandar lodges), were founded in turkey, apparently the Mevlevis supported the Qalandar movement at that time. Klaus Kreiser notes: 'At any rate, the Qalandar dervishes appear for a time or have formed something like a radically ascetic, also of course meaning celibate, branch or wing of the *mevlewiyye...* (1990:209). In Central Asia, the Qalandar movement particularly flourished under its leader Shaikh Safa from Samarkand.

One of the most famous Sufi saints of Pakistan and its most popular one is Lal Shahbaz Qalandar, who represented the spirit of the Malamati tradition and lived as a Qalandar. With this heart enraptured by the love of God, he was unable to distinguish between what is legally allowed and what is forbidden. The lal Shahbaziyya, which can be traced back to him, is sometimes considered a *bi-shar'* branch of the orthhodox suhrawardiyya, since the saint was also seen as a disciple of the suhrwardi master Baha ud-Din Zakariya (1171-1262) form Multan. Following Khan, this might also be interpreted as a process of "Ashrafisation". Because Lal Shahbaz maintained, in addition, a friendly relationship with Jalal ud-Din Surkhposh Bukhari (1192-1291), his shrine in Sehwan (Sindh) also attracts Jalali dervishes. During their

other words at a time of destruction and the chaos of war. Various contemporary sources name of the founders as the two *shaikh* Jamal u-Din (d.1218) and Mohammad ibn Yunus (d.1232), who fled the Mongols from Sawa in Iran. They Disseminated the Qalandar ideas in the second decade of the thirteenth century. Also mentioned is the Spanish-Arab Yusuf al-Andalus (d. 1323/24), who originally belonged to the Bektashiyya but was subsequently expelled, whereupon he started his own Qalandar movement in Turkey. In the course of the thirteenth century, the first Qalandar dervishes appeared in Anatolia, Iran and Central Asia. There they seem to have spread extreme Shi'ite ideas such as the deification of 'Ali. At the same time the Iranian Hasan al-Jawaliqi a Qalandar lodge in Cairo. Already under the rule of Iltutmish, the Sultan of Delhi (r. 1211-1236), Khidr rumi, a disciple of Mohammad ibn Yunus, is supposed to have brought the Qalandariyya from Anatrolia to north-western India. In connection with the spread of the movement in India, other sources mention "Abdul Aziz Makki and Khidr rumi s Disciple Sayyid Najm ud-Din Ghaus Qalandar, who was at the same time a disciple of the Chishti saint Nizam ud-Din Auliya (1239-1325) and was active mainly in the area of Janpur. Khidr Rumi developed close ties to the Chishti *shaikh* Qutb-ud-Din Bakhtiyar Kaki (d.1235), and many Qalandar dervishes were subsequently admitted to the local Chishti order. Finally, the most famous representative of this school is Shaikh Bu 'Ali Qalandar (d.1324) from Panipat, who led a Qalandar life since the age of 60 within the Chishtiyya; he is said to have been introduced to Qalandar though personally by Khidr Rumi and Najm

Qalandar

*(Excerpts From: **Journey to God** Sufis and Dervishes in Islam)*

By: **Jurgen Wasim Frembgen**
(Translated From: German by Jane Ripken)

The Qalandar dervishes in particular adopted the *malamat* principle, according to which some of them still live today. The Qalandariyya (Kalenderiyya) is-like the other "free" orders-a movement in opposition to the established Sufi orders, one which rejects the great shrines of orthodox saints and demonstrates its general disapproval of the dominant social and political order by following particular norms and values. Their provocative behavior directed against all prevailing conventions, is evident in a verse by Sana'i (d. 1131): "On the path of the Qalandar, loss is a gain; asceticism, caution and prayer amount to nothin' (Haas 1988:33) Most Qalandar wander through the country as itinerant dervishes, lead celibate lives and seek ecstatic experiences, enraptured by the love of God.

The Qalandar movement apparently started in eastern Iran and Central Asia. It appeared for the first time in the early thirteenth century in Damascus-during the Mongols invasions of West and Central Asia, in

Contents

Qalandar
Jurgen Wasim Frembgen 3

Qalandar Lal Shahbaz
P V Ghulam Muhammad Lakho 13

Hazart Lal Shahbaz Qalandar of Sehwan
Inam Mohammad 16

Shaikh Usman Marwandi/ Marandi
Dr. Habibullah Siddiqui Patai. 24

Qalandar Lal Shahbaz

(His Life and Times)

Compiled by
Dr. Muhammad Ali Manjhi

Culture Department
Government of Sindh